

Народна библиотека
'РАДОЈЕ ДОМАНОВИЋ'

BO CP 821.163.41-94

IVEKOVIĆ M.

Nepokorena zeml

600000144

COBISS o

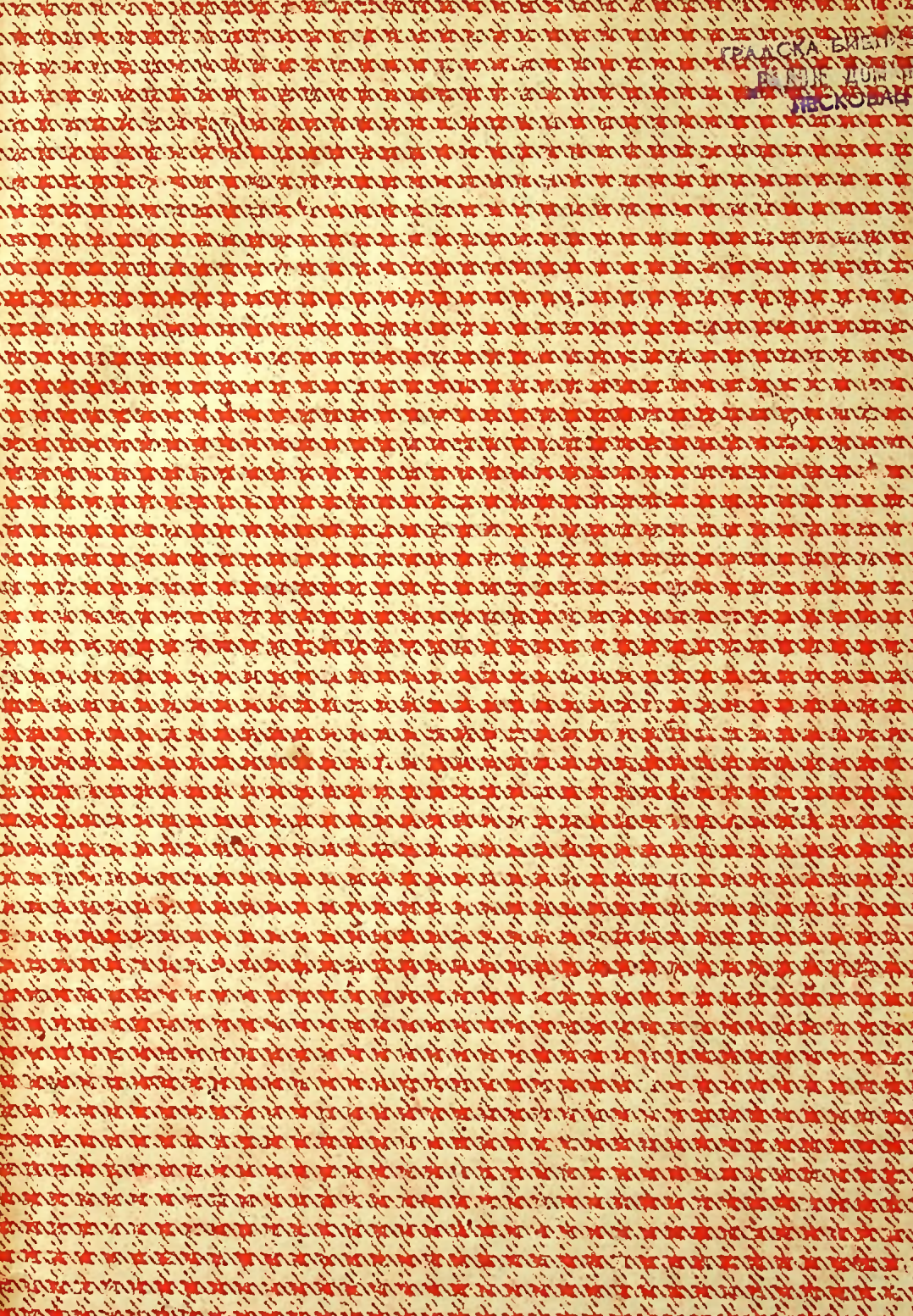
ПЕСКОВАЦ

С VIII

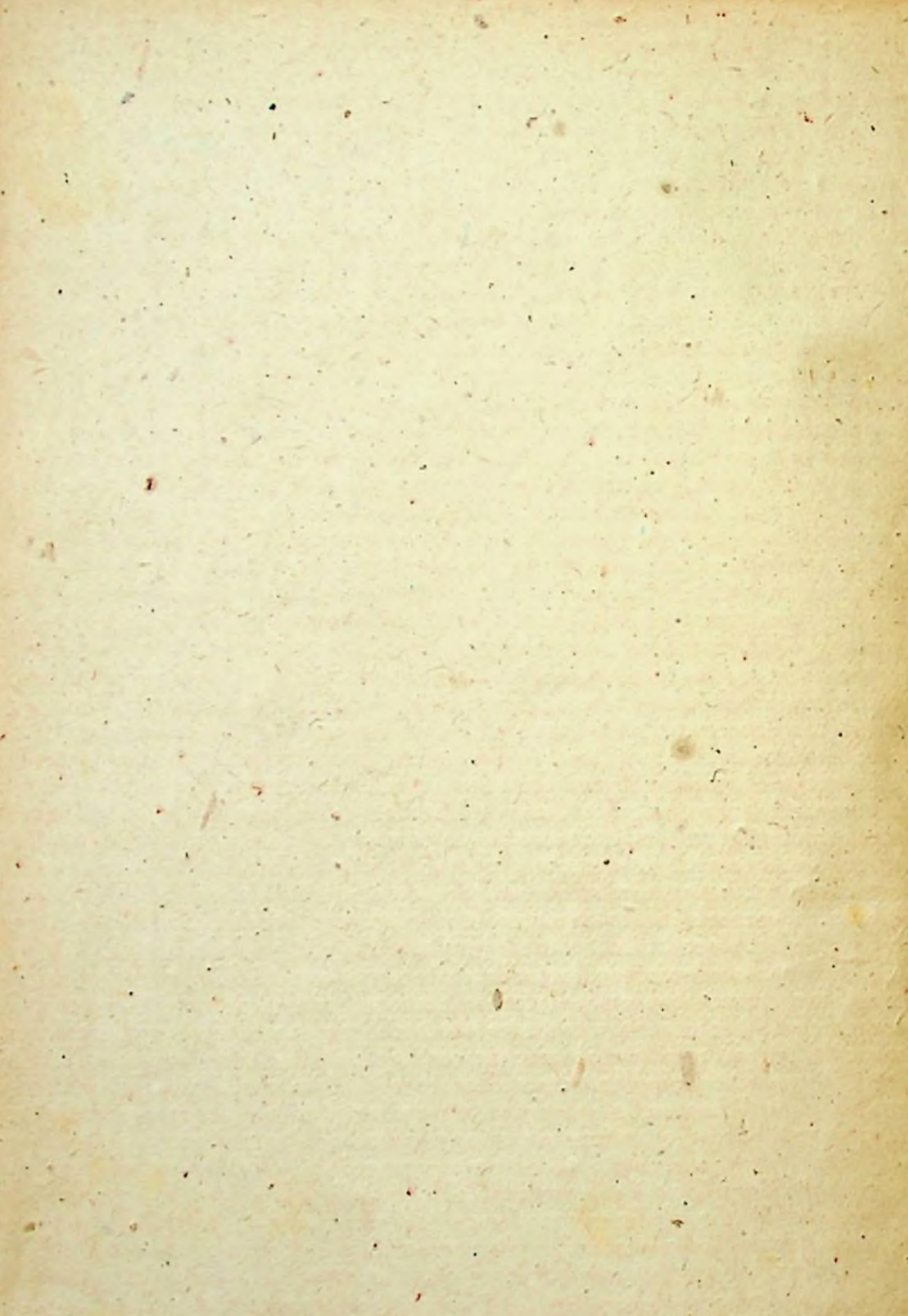
Ивековић

Непокорена земља

ГРАДСКА БИЕЛИНА
БЕЛЕ ДУМ
ПЕСКОВИ

a/ 144

821.163.42-94

ГРАДСКА БИБЛИОТЕКА
„РАДОЈЕ ДОМАНОВИЋ“
БЕСКОВАЦ

PARTIZANSKA KNJIŽEVNOST

IZVANREDNO IZDANJE

Č. 41. 1944. 30. 11.

ГРАДСКА БИБЛИОТЕКА
„РАДОЈЕ ДОМАНОВИЋ“
ПЕСКОВАЦ

MLADEN IVEKOVIĆ

NEPOKORENA ZEMLJA

ZAPISI IZ IV. I V. NEPRIJATELJSKE OFENZIVE
PROTIV NARODNO-OSLOBODILAČKE VOJSKE
I PARTIZANSKIH ODREDA JUGOSLAVIJE

НАРОДНА БИБЛИОТЕКА
ГРАДА ПЕСКОВЦА

Бр. 21.380

Струка

940.42

Одељење

Бр. 1497

Струка

VII

NAKLADNI ZAVOD HRVATSKE
ZAGREB 1945

*P*rvo poglavlje ove knjige, »Iz koncentracionog logora k partizanima«, napisao sam 1942. godine u Bihaću za dnevnik Uladimira Dedijera. Kasnije, prigodom povremenog zadržavanja u Livnu i, još kasnije, u Gračanici kod Prozora, nadovezao sam s pisanjem na razdoblje moga kretanja na liniji Bihać-Livno-Imotski-Prozor. Tada je nastalo drugo poglavlje knjige »U slobodnoj zemlji i početak četvrte neprijateljske ofenzive«. Tekst, koji sam napisao za Uladimira Dedijera, dao mi je poticaj, da nastavim.

Ova dva poglavlja predstavljaju osvrt na događaje iz god. 1941. i 1942. i jesu, zapravo, uvod u dnevnik, koji sam, uz manje prekide, vodio od 2. marta 1943. godine, t. j. od časa, kad su se naše jedinice — probivši utvrde Prozora — počele spremati na prijelaz preko Neretve, pa sve do početka god. 1944. Objavljujem ovdje onaj dio dnevnika, koji je vezan za četvrtu i petu neprijateljsku ofenzivu i za povratak nekih naših jedinica i grupa iz istočne Bosne u Hrvatsku — poslije pete ofenzive.

Knjigu objavljujem u tekstu, kako sam ga pribilježio, u glavnom bez promjena, izuzev neka skraćivanja. Naročito treći dio,

t. j. dnevnik, pisan je, štono riječ, na koljenu, između pojedinih pokreta, često u brzini i mjestimično fragmentarno.

Sva poglavlja nose, prema tome, biljeg vremena, u kojemu su napisana. Namjerno nisam ispuštao neke razgovore i ocjene pojedinih događaja, bilo da sam pri tome lično učestvovao ili samo zabilježio učestvovanje drugova iz moje tadašnje okoline. Danas jasno vidimo, da se mnoge tadašnje naše prognoze o razvoju događaja nisu ispunile ili se nisu ispunile onako, kako smo predviđali. Ipak nisam htio u taj dio bilježaka dirati, jer one reflektiraju ne samo raspoloženje i gledanja pojedinaca, nego i atmosferu, u kojoj su naši borci živjeli. Možda su i moje lične refleksije u dnevniku na štetu većoj dokumentarnosti sadržaja, no čini mi se, da je tako neposrednije.

Zagreb, mjeseca listopada 1945.

M. I.

ГРАДСКА БИБЛИОТЕКА
"РАДОЈЕ ДОМИЊЕВИЋ"
БЕСКОВАЦ

I.

IZ KONCENTRACIONOG
LOGORA K PARTIZANIMA

Bihać, decembra 1942.

Kad je Simovićeva vlada, poslije 27. marta 1941., raspustila konc. logore — ban Šubašić je dobio specijalne ovlasti za masovno hapšenje komunista i za otvaranje novih logora. — 31. marta, dakle šest dana prije provale Nijemaca preko granica naše zemlje, Šubašićeva je policija pohapsila u Zagrebu sve one, koji su joj ma i najmanje mirisali »na lijevo« — ukoliko se, dakako, nisu na vrijeme uklonili. Tada su, pored ostalih, uhvaćeni: Andrija Žaja, Ognjen Prica, Otokar Keršovani, Pajo Gregorić, Pavao Markovac, Božo Adžija, Dule Grković i mnogi drugi. Tu sam se našao i ja, bijesan na sama sebe, što sam baš tu noć bio prespavao kod kuće, dok sam se još dan ranije sakrivao. Od onih, koji su samo policiji mirisali »na lijevo«, našli su se tu i Mirko Kus-Nikolajev i Milivoj Magdić, koji su se s pravom snеbivali nad neobaviještenosti policije i koji su brzo bili pušteni na slobodu.

Našim je drugovima ovim hapšenjem bila zapečaćena sudbina. Oni su svi odreda izginuli, i to ili izvlačenjem iz logora i strijeljanjem (kao na pr. Adžija, Prica, Keršovani) ili prigodom neuspjelog bijega iz logora u Kerestincu (14. VII. 1941.). Neki pojedinci, koji su se čudom uspjeli spasiti bijegom iz Kerestince, zaglavili su kasnije u borbi ili u zasjedi (na pr. Valjin, braća Turković i dr.).

Od nekih 80—90 drugova, koji su tada, 31. marta 1941., pohvatani, ostali su do danas na životu svega trojica, četvorica. Među njima dr. Pajo Gregorić, Šime Balen i ja. Ja sam još istog dana t. j. 31. marta, pobjegao s policije zahvaljujući zbrci, koja je u to doba na policiji vladala, Šime je istoga dana pušten, a Pajo je izvučen nekom intervencijom dan prije dolaska njemačkih trupa u Zagreb. Da nije bilo tih specijalnih okolnosti, i mi bismo podijelili sudbinu ostalih naših drugova.

Jedan detalj iz agonije banovine Hrvatske:

10. aprila, popodne oko 4 sata, dojurile su u Zagreb prve motorizovane njemačke trupe. Toga dana, ujutro oko 11 sati, jedna delegacija radnika i intelektualaca, predstavnika sindikata, posjetila je divizijskog generala Jurišića s ciljem, da preko njega ishodi puštanje na slobodu naših zatvorenih drugova. U delegaciji bio sam i ja s Pavlom Gregorićem.

General nas je, štono riječ, lijepo primio. Ali upravo, kad nas je uvjeravao, da će on sa svoje strane sve učiniti, da se naši drugovi puste na slobodu, došao je banski sluga s hitnim nalogom, da general odmah dođe u banske dvorc. General je na brzinu pokupio neke specijalke i učtivo nas zamolio, da dodemo sutra, i da će sve biti uređeno onako, kako mi želimo, jer, kaže: »Nama su potrebni vaši ljudi, koji će podržavati u vojsci moral...«

To je bilo oko 11 sati. Oko 12 sati ban Šubašić već je odlazio u svojem automobilu na jug, prema jugoslavenskoj vladi, koja je spremala bijeg u Englesku. U 4 sata poslije podne nije više u Zagrebu postojala ni divizijska, ni armijska oblast: njemačke su trupe jurile zagrebačkim ulicama. — Posljednji pokušaj, da se spasu naši drugovi, ostao je bezuspješan — Šubašićeva policija predala je pune zatvore i konc. logore okupatoru i ustaškim krvolocima. Maček je izdao proglas, kojim je pozvao organizacije HSS i svoje pristaše, da se pokore novoj vlasti i da s njom iskreno surađuju. Mačekova »zaštita« prešla je odmah u službu okupatora i ustaša.

Dr. Pavle Gregorić među slavonskim partizanima novembra god. 1942.

POČETAK MASOVNOG TERORA

9. juli 1941., to je datum početka masovnih strijeljanja u Zagrebu. Po Zagrebu su izlijepljeni plakati o strijeljanju Adžije, Price, Keršovanija i drugih, njih deset na broju. Poslije neuspjelog bijega iz Kerestinca (14. jula) broj strijeljanih danomice se povećava. Iz Bosne, Like stižu vijesti o masovnim pokoljima Srba. Danomice novi plakati o novim žrtvama. Atentat antifašističkih boraca na sveučilišnu ustašku satniju, atentat na centralnu poštu, požar stadiona, ubistva njemačkih oficira i vojnika na zagrebačkim ulicama, a s druge strane strijeljanja stotina ljudi i žena u Ma-

ksimiru, Rakovu Potoku, zvjerska mučenja i umorstva na ustaškom redarstvu ili u t. zv. Sing-Singu... Masovna hapšenja, masovna ubistva — teror, iz dana u dan sve bezumniji teror.

Otpor se naroda nije mogao slomiti ni najtežim zločinstvima ustaša. Komunistička je partija djelovala, ona je okupljala oko sebe najbolje snage i usprkos najtežim žrtvama i stalnom *reduciranju* njenih kadrova ona je rukovodila borbom pridobijajući za tu borbu sve više novih, neustrašivih boraca. Mislim, da naša partija nije ni u jednom drugom mjestu ili kraju dala tolike žrtve u životima, tako reći, čitave jedne generacije boraca, kao baš u Zagrebu pod uslovima ilegalnog rada u vrijeme Pavelićeve vlasti.

Od vremena na vrijeme ustaški su se lupeži zalijetali u stanove onih, koje još nisu pohvatali. Veliki se broj narodnih boraca sakrivao po ilegalnim stanovima i potražnja za takvim stanovima bila je iz dana u dan sve veća. Ustaše su odredili smrtnu kaznu za svakoga onog, tko drži na stanu neprijavljenu osobu. Drugovi su teško dolazili do stanova, a to tim više, što su se stanovi, iz konspirativnih razloga, morali stalno mijenjati. Velike su poteškoće postojale i za stanove, u kojima su se održavali sastanci i konferencije. Policija je noću znala blokirati čitave ulice i vršiti pretrese po svim kućama. Rezultati nisu kod tih pretresa bili onakvi, kakve je policija očekivala. Jednoga je dana bila blokirana čitava Trešnjevka (radničko naselje), ali, osim pohapšenih desetak Židova, drugih rezultata nije bilo, i ako je na Trešnjevci ilegalno živjelo mnogo drugova.

Međutim, ja nisam imao sreće s ovakvim noćnim pretresima. U noći od 20. na 21. januara 1942. policija je nahrupila u stan, gdje sam se sakrivao, i uhvatila me na spavanju. Čuveni krvolok *Kamber*, koji je te noći vodio ekspediciju agenata, bio je sa svojom lovinom vidljivo zadovoljan. Uhvaćen sam, dakle, nakon što sam u Zagrebu ravno deset mjeseci ilegalno živio i radio. Svaki pokušaj bijega bio je isključen, policija je blokirala sve izlaze iz kuće. Kad su me kroz duboki snijeg vodili do policijskog automobila, bio sam uvjeren, da je sa mnom svršeno.

Čuveni podrum ustaškog redarstva na trgu N! U hladnoj i vlažnoj ćeliji (sa zidova je kapala voda) bio je *Hrozniček*, metalac iz Mostara, stari robijaš, prvi, koga sam od zatvorenika susreo. On je upravo bio dopraćen iz logora Danice (Koprivnica). Bio je ispremlaćen na mrtvo ime. Otpraćen je kasnije u logor St. Građsku, gdje je gladu ubijen.

Likovi odvratnih provokatora *Huperta*, *Simenića*, *Cinci-Pinci* (*Sertićke*) i *Đakovića* ostali su mi u nezaboravnoj, nemiljoj uspomeni. U to su doba oni vršili svoj gnusni posao već potpuno otvoreno, besramno. Stotine je komunista i drugih narodnih boraca palo njihovom *izdajom*. Mnogo, premnogo su oni znali. Besramno se ova četvorka ponašala u zatvoru i na saslušanjima. Tada su oni već potpuno prešli u službu policije, pregorili sasvim sve »skrupule«, koje su ih još prije mjesec dana sprečavale i kočile u njihovoj provokatorskoj ulozi.

Kada sam se na prvom suočenju u Vaškinjoj (referentovoj) sobi susreo sa Simenićem i Hupertom, koji su me dočekali sjedeći u dubokim foteljama, bilo mi je jasno, da su prestali biti ljudi, i da im je sada još samo cilj — sjetiti se svega, što znaju o ilegalnom radu pojedinaca.

I pravo je čudo, kakvih su se sve detalja sjećali! Stotine su i stotine drugova upropastili, slali su u sigurnu smrt jednoga za drugim i pritom su se tako veselo i bučno ponašali, kao da čitavog života nisu ništa drugo radili, nego se bavili policijskim poslovima. Sumnjam, da je ikada u redovima pokreta u Zagrebu bilo provokatora većeg stila. — Zlatu Šegvić zatekao sam tamo ispremlaćenu. Adolfa Pondeljaka, Tomu Vrabeca, Rika Šnidarića — svi su oni bili žrtve provokatorske četvorke. I beskrajni niz drugih, znanih i neznanih. Kao ordinarna kurva ponašala se Sertićka (Cinci-Pinci) u saobraćaju s policijskim psima ustaškog redarstva. Bila je pravo njihovo mezimče. I da bi svoju ulogu do kraja dolično odigrala, odlazila je svakog dana praćena agentom u šetnju po zagrebačkim ulicama, da prokazuje i hvata one, s kojima je nekoć surađivala. Nadaleko, u svima zatvorima i logorima, prenosila se od usta do usta žalosna slava četvorke nitkova,

koji su se tako savršeno u svom poslu popunjavali. I kad ih policija nije više trebala, dvojicu je od njih, Huperta i Simenića, ubila, a drugo dvoje, Sertičku i Đakovića, namjestila kao agente. Ne znam, da li se ovo dvoje još danas (pisano mjeseca decembra 1942.) nalaze na tom položaju.

»NARODNI ZASTUPNICI« U ZATVORU

Nadasve je bio interesantan moj susret s trojicom *Mačkovih prvaka*, koji su negdje početkom februara (ili krajem januara) došli u moju ćeliju. Bili su to bivši »narodni zastupnici« *Tomašić, Kemfelja i Budimirović*, koji su se vraćali iz konc. logora St. Gradiške, gdje su bili kratko vrijeme internirani pod vrlo povoljnim uslovima. Došli su u našu ćeliju rumeni i dobro hranjeni, jer su u logoru — prema vlastitom priznanju — živjeli dobro i odvojeno od ostalih logoraša.

Poznao sam otprije Ljudevita Tomašića. Moje prve riječi upravljene novim gostima bile su: »*Vi ćete, gospodo, sigurno u vladu, tragom vaših političkih istomišljenika Tortića i Berko-
vića...*«

Tomašić se snebivao, kako mogu tako nešto i pomisliti! Ali, u stvari, ja nisam mnogo promašio: nekoliko dana poslije ovog susreta (»zastupnici« su nakon dva dana pušteni na slobodu), Pavelić je objavio otvaranje svog »sabora«, a u popisu saborskih članova nalazila su se, pored ostalih, i imena Tomašića, Kemfelje, i Budimirovića...

Svog Đuku Kemfelju, debeljka s podmuklim očima, dolazili su gledati agenti, nekadašnji njegovi »zaštitnici«. Vidjelo se, da su to stari Đukini prijatelji. Đuka pak nije propuštao priliku, da svojim prijateljima podiže ruku na pozdrav: »Spremni!« — O, kako su se bijedno i žalosno ponašali ovi »narodni zastupnici«, kako su drhtali, čim su zazvečali ključevi u vratima ćelije, iako su znali, da će biti pušteni iz zatvora!

Usjekao mi se u memoriju taj susret s trojicom *Mačkovih prvaka* i zato, što sam tom prilikom dao oduška svom neraspo-

loženju prema njihovu ponašanju kao i prema čitavoj politici *Mačekovih voda i vodica* prije osnutka NDH i za vrijeme Pavelićeve vlasti.

Dugo sam s Tomašićem razgovarao na strani. Rekao sam mu otvoreno, šta je značila i do čega je dovela njihova izdajnička i profašistička politika. Nisam propustio, a da ne ožigošem ulogu njihove »zaštite«, *HRS-a*, *SHPN-a*, ulogu čisto fašističkih elemenata, koji su bili od vodstva favorizirani u *Mačkovim* organizacijama, da ne podvučem njihovu odgovornost za smrt komunistu, koje su oni pozatvarali u konc. logorima.

»Nikad više« — rekao sam mu — »nikad više ne ćete imati mogućnosti ni snage, da u političkom životu Hrvatske odigrate znatniju ulogu. Politički vi ste izgubili sve, okupljati možete još oko sebe pokvarenjake i izdajice, narodne mase nikada!« — Tomašić je slušao i šutio. Nijedne riječi nije smogao u svoju obranu — osim to, da oni, t. j. Mačekovo vodstvo, »nisu htjeli ovo, što je došlo«...

Nekoliko mjeseci kasnije, mjeseca jula, imao sam prilike razgovarati s još dvojicom *takvih* prvaka, i to s dr. *Pernarom* i prof. *Pezeljem*, ličnim tajnikom Dr. Krnjevića. Bilo je to u zatvoreničkom odjeljenju bolnice na Rebru, kamo sam na kratko vrijeme bio prebačen iz jasenovačkog konc. logora. Ova su dvojica istupala otvoreno neprijateljski protiv narodno-oslobodilačke borbe, osuđivala partizane, nazivali ih razbojnicima i s prezirom govorili o SSSR-u i Crvenoj armiji. Pernar je smatrao bivšu Austro-Ugarsku »zdravom državnom tvorevinom« naglašujući, da samo jedna takova država može hrvatskom narodu dati slobodu i sreću, a Pezelj je u pobjedi Engleske gledao ne samo garanciju za slobodu hrvatskog naroda, nego i garanciju, da će utjecaj SSSR-a biti »postavljen na pravo mjesto«. Mržnja i strah od komunista toliko su kod ove dvojice dolazili do izražaja, da je jasno proizlazilo, da se razni *mačekovci* mogu protiv komunista složiti s najvećim neprijateljima Hrvata, pa i s ustašama i četnicima. Do toga je, najzad, i dovela njihova politika, kako se pokazalo u razvoju daljnjih događaja.

JASENOVAC

Nakon što sam četiri mjeseca odležao u zatvoru ustaškog redarstva na trgu N i na Savskoj cesti, »osuden« sam na dvije godine zatočenja u koncentracionom logoru.

Nema pera, koje bi bilo u stanju opisati strahote i užasnu atmosferu Jasenovca. To premašuje svaku ljudsku fantaziju. Pakao, inkvizicija, najužasniji teror, kakav nigdje i nikada u historiji nije postojao, krvološtva divljih zvijeri, izbijanje na površinu najtamnijih i najogavnijih instinkata, kakvi se dosad kod ljudi uopće nisu pojavljivali — to je malo rečeno. Ludnica — to je nepravedna karakteristika radi onih bijednih umobolnih, u kojih — u poređenju s jasenovačkim dželatima — ima toliko razuma i pameti!

Gledao sam rijeke Cigana, njihove žene i djecu, kako su se svakog dana slijevale u Jasenovac. Dolazili su na klanje. Kako su neopisivo jezovite scene opraštanja Cigana od njihovih žena i djece! To je tako užasno, elementarno i upravo životinjski ljudsko, da mora potresti svakog čovjeka i za čitav život ostaviti u njemu tragove. Ciganska djeca, kovrčavih glava i krupnih crnih očiju, tako su draga i topla! Njihove su se ručice tako grčevito držale svojih majki i očeva, njihov lelek prodirao je do kostiju. Ubijalo se dnevno na vagone takove cigančadi. Zašto? Nitko nije znao — zato, što su skitnice, zato, što su Cigani.

Ne znam, koliko je u Jasenovcu u svemu poubijano Cigana. Dok sam ja tamo bio, najmanje 30.000.

Istodobno, mjeseca juna i jula god. 1942., obavljale su se u Jasenovcu masovne likvidacije židovskih žena i djece. Transporti su dolazili iz logora u Đakovu i Staroj Gradiški. Vagoni sa žrtvama stajali su na pruzi pred logorom često po više dana. Bila je strašna žega. žene i djeca umirali su u vagonima bez vode i bez hrane. Zapomaganje i plač djece: »Vode, vode...«, »Ubijte nas!« znale su vikati očajne majke i žene. Odgovor je bila ustaška psovka.

Gledao sam, kako iz vagona iznose lešinice djece, gledao sam iznemogle i izbezumljene majke i nemoćnu preživjelu djecu,

kako pod udarcima ustaške toljage posreću na putu u Gradinu, u smrt. Svako veće donosili su grobari pred magazine haljine, rublje, cipele i druge stvari žena i djece, koja su netom ubijena — maljem po glavi. Gomilale su se na hrpama cipelice dječice, koja su tek prohodala, vjetar je logorom raznosio fotografije nasmi-janih djevojčica i dječaćića, čiji su očeви, možda, u samom logoru čekali o svojima utješljivu riječ. Bio sam svjedokom, kad je jedan takav nesretni otac našao fotografiju svoje žene i djece. To je bila vijest, da su njegovi najmiliji upravo ubijeni. Kako je tek bilo pri duši nekom Šmitu iz Varaždina, koji je slučajno bio prisutan, kad se iz vagona iskrcala njegova majka! Ta se majka, vjerujući, da su je doveli, da vidi sina, obradovala. A njezin sin nije mogao s njom ni riječi progovoriti, jer bi svaka riječ i za njega značila smrt na mjestu. Gledao je bez riječi, kako mu majku vode na klaonicu.

Kako je užasan i jezovit bio koncert, koji su Cigani jedne nedjelje mjeseca juna priredili zatočenicima i sebi! Da, uprava logora upravo je nagonila i Cigane i druge zatočeničke da priređuju koncerte! Kasnije, kad su već svi Cigani bili poubijani, zatočnici su, po direktivama Luburića i drugih ustaških krvnika, organizirali i izvježbali orkestar, koji je morao svake nedjelje svirati pijanim ustašama. Među sviračima bilo je pravih virtuozā, pa čak i profesora na muzičkim akademijama. Pored klasičnih, prilično dobro uvježbanih komada orkestar je morao svirati plitke ustaške pjesme, i tada nije bilo kraja pijanom ustaškom urlanju i podcikivanju. Luburić se ponosio, što je zatočenicima, kandidatima smrti, dao priliku, da se tobože »duhovno jačaju« — muzikom. A teško je zamisliti strašnije torture za one, koji svakog časa očekuju smrt ili koji uz svirku zatočeničkog orkestra gledaju ubijanje i mučenje svojih drugova.

Koncert, što su ga Cigani one nedjelje priredili zatočenicima, održan je u doba, kad je klanje Cigana bilo u punom jeku. Po logoru su se još kretale užasnite grupice Cigana, a među posljednjima i jedan ciganski zbor pjevača i svirača.

... Pjevali su iz duše, pjevali su sa suzama u očima, pjevali su svima nama i nebu u bezumnoj nadi, da će ih pjesma i njihova muzika spasiti od smrti. Kako je užasna bila njihova pjesma, koju su nazvali »Ciganski oproštaj«, poznata ruska romansa, kako su se demonski cerekali ustaški dželatati, koji su se već nasladivali, kako će ciganske lubanje pucati pod udarcima krvavog malja!

Zatočenici su se pitali, da li je moguće, da će i ovi talentirani Cigani, svirači, biti ubijeni. Neki su se nadali, kao i sami svirači, da će krvnici poslije ovog koncerta odustati od svoje namjere ili bar odgoditi ubistvo. Tâ ovaj zbor mogao bi i samim ustašama pružati razonodu, koje su oni toliko željni u svojoj krvavoj raboti! Ali ne, ovi su jadni i mladi Cigani drugog dana odvedeni na klaonicu. U ušima zatočenika odjekivala je njihova muzika kao posmrtni marš svima žrtvama suludog ustaškog terora.

Rafiniran i perfidan sistem uprave logora izmislili su ustaški razbojnici. Organizacija radova, administracija, kontrola radova i sve ostalo oko »zbrinjavanja«¹ zatočenika — te poslove obavlja uprava sastavljena od samih zatočenika. Razumije se, da t. zv. grupnici (šefovi pojedinih radnih grupa) moraju biti povjerljivi ljudi. Te su ljude ustaški banditi vrlo vješto iskoristili kao svoje pomagače ne samo u organizaciji rada, nego i u istrebljavanju zatočenika. Skoro svi grupnici, stotnici, nadzornici, šefovi magazina, kuhari i nadredari bili su ljudi, u koje su se ustaše mogli potpuno pouzdati. Ipak, bilo je među njima i poštenih, koji su nastojali, da na tom položaju olakšaju život zatočenicima.

Doba *Špilerove* i *Diamantštajnov*e logorske uprave ostalo je svima, koji su to doba preživjeli, u najstrašnijoj uspomeni. Špiler je zatočenike mučio i ubijao zbog jednog »zatajenog«² krumpira, zbog nekoliko zrna kukuruza. *Danon* pak, šef grobara, ubijao je ljude maljem, nožem i pištoljem i nije se po krvožednosti ništa razlikovao od najgorih ustaških tipova. Ustaški špijun *Boris Štajner* poslao je stotine zatočenika u smrt. *Diamantštajn* isto tako. Nekoliko hrvatskih i srpskih nitkova, poput Šime Zuraka i Branka

Cvjetinovića, pomagali su i služili ustašama i zatočeničkoj upravi u tom krvavom poslu.

Ubijajući i zlostavljajući druge ovi su lupeži vjerovali, da će sami biti od ustaša pošteđeni. Ali i njih stiže sudbina ostalih! Prisustvovao sam javnom strijeljanju Špilera, Diamantštajna i drugih nekih dojučerašnjih ustaških suradnika. Polakomili se za zlatom i previše su znali. Dotrajali su i za ustaše. Nisam ih požalio. Požalio sam samo to, što su im ustaše sudili.

Pa ipak sam se zgrozio nad scenom, koju sam tada, prigodom strijeljanja ovih bandita, prvi put vidio:

Od prvog metka u glavu Špiler nije poginuo. Ustaša mu je ispalio u glavu još jedan metak. Ali još uvijek je trzao nogom.

Sada se dogodilo nešto neočekivano. Jedan od ustaških krvoloka izvadio je nož i zarinuo ga Špileru u vrat. Špiler se brzo smirio. Kad je ustaša izvukao nož, šiknula je krv, a s ruke koljača kapala je topla Špilerova krv. Tada je taj ustaša pred preko 2.000 ljudi, koji su prisustvovali smaknuću, *oblizao krvavi nož i ruku* hvaleći se, kako je židovska krv slatka. ...

Nikad ne ću zaboraviti nijemi razgovor, koji sam vodio s dobrim mojim prijateljem i drugom slikarom *Dankom Ozmom*, koji je javno strijeljan 5. septembra 1942. Bilo je to u logorskom zatvoru ili u t. zv. ćelijama smrti, kamo sam bio bačen, nakon što sam po drugi put dopraćen iz Zagreba u Jasenovac.

Gledajući kroz »buše« jedan drugome u ćeliju Danko i ja razgovarali smo pišući prstom slova po zidu. Po čitave sate vodili smo tako, svaki iz svoje samice, nijeme razgovore. I jedan i drugi čekali smo svakog časa smrt. Iz sobe za preslušanje, gdje je »uredovao« Cividini, poznati krvnik zagrebačke policije još iz doba Bedekovića i kasnijih policijskih režima, čulo se zapomaganje zatvorenika, koje su mučili. Svakog su se dana ćelije praznile, zatvorenici su odlazili na klaonicu. I danomice su dolazili novi

kandidati smrti. Odavle je 27. augusta 1942., noću u 10 sati, odveden i poznati zagrebački liječnik, docent fakulteta Dr. Juraj Bocak.

Dankova majka, sestra i brat bili su u logoru ubijeni. Došao je red i na njega.

— Ako me ubiju — pisao mi je prstom na zidu — pozdravi mi sve drugove i prijatelje... Ako preživiš... — dodao je.

Poručivao sam mu, da isto to učini, ako on preživi, a ja budem ubijen.

Kad ga je 5. septembra, predveče, Cividini pozvao iz ćelije i kad mu je žicom počeo vezati ruke, čuo sam ove posljednje Dankove riječi:

— *Zašto? ... Zar ćete me strijeljati? ... Stanite, pustite me da govorim sa svojim grupnikom...!*

Još se, dakle, nadao, da bi ga mogao spasiti utjecaj njegova grupnika. Ali to je bilo samo časovito. Cividini mu je grubo odgovorio, da tu nema više nikakva razgovora, i da on radi samo po nalogu Matkovića. Kako sam kasnije saznao, Danko je strijeljan javno, pred »nastupom« — radi »širenja alarmantnih vijesti«.

Izvršio sam i izvršavam njegovu posljednju želju, izručujem njegove pozdrave drugovima i prijateljima.

ZAGONETNO PUTOVANJE

Nakon tri tjedna boravka u jasenovačkoj ćeliji smrti bio sam pri kraju svojih snaga. Bio sam jako izgladnio, a povrh toga morao sam slušati strašna mučenja zatvorenika i gledati, kako oni jedan za drugim odlaze u smrt. Svi su odlazili, ja sam ostajao. Dolazili su novi i opet su odlazili, da se nikad više ne vrate, mene su ostavljali. I nitko me nije ništa pitao. Dolazili su neki ustaški oficiri, među njima i Luburić, pogledavali kroz bušu u moju ćeliju i promrmljali: »A, to je taj!« — i opet bi otišli. Sve mi je čudniji postajao ovakav postupak.

17. septembra 1942., poslije podne, dolazi Cividini: »Umirite sve stvari, brzo, brzo!« Pokupio sam stvari i izišao. Napolju su čekali najgori ustaški krvnici: Matković, zamjenik Luburićev, Majstorović, zapovjednik logora, i Ljubo Miloš, natporučnik-krvnik. Ova su trojica svojim rukama poklali hiljade ljudi.

Sada je na meni red.

Ljubo Miloš veže mi ruke lancima. Želim, da sve to što brže svrši. Ali napolju čeka auto. Strpaju me unutra. Kraj mene sjeda dželat Matijević, naprijed Matković. Putujemo, nepoznato kuda; dakle zasada me ne namjeravaju ubiti...

Svi šute. Putem me Matijević pokriva nekom ponjavom preko glave. Ne smijem, dakle, znati, kojim putem se vozimo.

Kad smo ušli na vrata logora *Stara Gradiška*, bio sam uvjeren, da su me ovamo doveli radi preslušanja. Kad je Matković u kancelariji naredio, da se pozove *Andrija Hebrang*, bio sam siguran, da sam upleten u neku novu provalu zajedno s Andrijom.

Padala su, međutim, naređenja: »*Pripravi dvadeset najboljih ustaša i teretni auto!*« Zaključujem, da se ima još nešto izvanredna dogoditi. Dovedi su Andriju i Olgu Kohn, koju nisam poznao. Andrija se bio nekako usitnio, mnogo je oslabio, pustio je brkove.

Odveli su nas i strpali u veliki kamion. Sjeli smo na pod vezani lancima. Oko nas do zubi naoružani ustaše, naprijed puškomitraljez. Kad smo krenuli, zapitao sam šaptom Andriju, da li su ga zbog mene preslušali. Nisu! On ništa ne zna. Sumnjivo nam je bilo i to, što su nas posadili zajedno i što možemo razgovarati. Spremaju nam neke veće stvari, ubiti nas odmah ne će. Tako kombiniramo.

Stigosmo u Novu Gradišku pred Župsko redarstvo. Skidaju nas i vode u kancelariju, gdje nam jasenovački krvnici skidaju lance. Predani smo na čuvanje dvojici agenata, koji su preko svakog očekivanja ljubazni. — Nude nas cigaretama, oslovljavaju nas sa »gospodo«. Snebivali smo se, što treba da znači takav nagli preokret. Sprema se, očito, neka zamka!

Gladan sam. Andrija vadi jedan čitavi kruh, koji sam s velikim apetitom počeo uništavati. Ali agent mi kaže, da ne

jedem puno, jer da će stići iz gostione večera. Kakve to on nama burgije priča! Večera iz gostione, tko da mu to vjeruje?

Ali večera je zaista došla. I to kakva večera! Zagonetka postaje sve zamršenija. Na pitanja, šta sve to ima da znači i šta će biti s nama, agenti tajanstveno odgovaraju, da će »sve biti dobro«, bolje, nego što se možemo i nadati.

Tko da još agentu vjeruje!

Sjedili smo tako do kasno uveče. Onda su Andriju i mene strpali u jednu ćeliju, Olgu u drugu. Na rastanku nam još agent kaže, da smo bliže slobodi, nego što se i nadamo. Ne vjerujemo, razumije se, ni u jednu njegovu riječ. Ali zagonetka je postala to veća, što su Andriju zatvorili zajedno sa mnom. Znači, ne će nas preslušavati po zajedničkoj stvari, jer imamo priliku, da se o svemu dogovorimo. Bit će nešto drugo.

Baš smo se te noći od srca narazgovarali Andrija i ja. Te kako je bilo ovo, te kako je bilo ono, šta je bilo poslije našeg rastanka u Zagrebu, šta je s ovim drugom, šta je s onim... Nikad kraja. Stotinu smo kombinacija prodiskutirali o tome, šta će biti s nama. Hoće li biti prijeki sud ili predaja Gestapou ili prosto ubistvo, kojemu treba zamesti svaki trag, ili nešto deseto.

U razgovoru smo tako dočekali jutro ne riješivši zagonetku.

K PARTIZANIMA

Ni slutili, dakle, nismo, kakvo nam iznenađenje ustaše spremaju.

Kad se Andrija — nakon što su nas odveli u kancelariju — vratio iz sobe Draženovića, zamjenika ravnatelja Župskog redarstva, i kad nam je rekao, da »stvari ne stoje tako loše«, jer da smo ovamo dovedeni zato, da budemo *zamijenjeni za dvojicu ustaških glavešina, koje su zarobili slavonski partizani*, našem iznenađenju nije bilo kraja.

Kao grom iz vedra neba!

Agenti su se prijazno smješkali: »Znali smo mi, eto, šta smo vam govorili, da će sve dobro svršiti... izvolite cigarete... ručak će biti dobar...«

Formiranje prve slavonske brigade Narodno-oslobodilačke vojske novembra god. 1942.

Šest dana ostali smo u Novoj Gradiški. Šest dana postupali su s nama dželati kao sa svojim dragocjenim gostima. Hrana je i dalje dolazila iz gostione, svaka nam je želja bila odmah ispunjena. Neki ustaški poručnik bio nam je dodijeljen na službu.

Ali noge su nam ipak vezali lancima. Bili smo sada zajedno u jednoj dvorišnoj ćeliji: Andrija, Olga, Seka Podunavac i ja.

Medutim su trajali pregovori između slavonskih partizana i ustaša. Partizani su zarobili *Utuca*, zamjenika ravnatelja Ustaške nadzorne službe, i *Wagnera*, šefa Župskog redarstva iz Gradiške. Partizani su tražili 15 drugova u zamjenu. Od tražene petnaestorice samo nas četvoro bili smo na životu. Drugi su bili poubijani u logorima i zatvorima. Ustaše su u zamjenu ponudili tridesetoricu logoraša, i nakon pregovora od nekoliko dana partizani pristaju na ponudenu listu. Bilo je tu nekoliko potpuno nepoznatih lica.

Iz Zagreba i logora stigli su u Gradišku oni, koji treba da se zamijene. Bio je tu i Vlado Lončarić, Ehrem Maglajlić, Puba Šremf, Maja Komar, Dasović...

23. septembra, vezani po dvojica, prebačeni smo najprije željeznicom do Okučana, a poslije kamionom do Caga, mjesta zamjene.

Na brdašcu je, prema utanačenju, lepršala bijela zastava. Uz cestu bile su postrojene njemačke čete. Gore, na brdašcu, sigurno osiguravaju naši partizani sve putove.

Polazimo u koloni prema bijeloj zastavi. Tamo su se već pojavili zarobljenici Vutuc i Wagner s jednim partizanom pregovaračem. Stoji nas trideset prema dvojici. Kod bijele zastave! Zarobljenici se smješkaju. Prvi partizan, kojega smo vidjeli, Slobodan, politkom. II. bataljona I. slavonskog odreda, vodi s agentom, koji nas je doveo na brdašce, posljednje pregovore o načinu izmjene.

Sada nam tek odvezuju ruke.

Slobodni! Krećemo brzim koracima dalje uzbrdo. Kad sam se osvrnuo, vidio sam Vutuca i Wagnera, kako su iz svih sila potrčali nizbrdo, prema cesti, gdje su ih čekali ustaše i Švabe.

Sretan vam put, dobit ćemo vas opet u ruke!

Tko da opiše naše ushićenje, kad smo naišli na prve uniformirane partizane, koji su nedaleko od mjesta predaje držali zasjedu. Bila je to četa banijskih proletera na čelu s Demonjom i Mrkim. Dočekali su nas svuda srdačno, ponosni, što su naši oslobodioci. Svuda, gdje smo prolazili oslobođenim selima Psunja, narod nas je veselo pozdravljao. Stari Gašpar ili Cofek-Mrazović (nije baš tako ni star!), politkom III. operativne zone, sijao je od zadovoljstva. On je vodio pregovore o zamjeni, on nas je i dočekao. U znak drugarstva Gašpar je poklonio Andriji svoju pušku, a meni svoj pištolj. Čuvam taj pištolj kao dragu uspomenu na prvi susret sa slavonskim partizanima, čijoj hrabrosti dugujem svoj život.

Andrija Hebrang, Karlo Mrazović-Gašpar i Dr. Mladen Iveković 23. septembra 1942., na dan zamjene za ustaške funkcionare.

Ustaški su banditi poslali za nama drugog dana avione u potjeru. Sva sela, kojima smo prolazili, bila su bombardirana, ali sa zakašnjenjem...

Eto, tako sam došao među partizane. Tri mjeseca kasnije prebacio sam se preko Save, najprije u oslobođeni Slunj, a potom u Bihać, gdje sam preuzeo dužnost u Izvršnom odboru AVNOJ-a.

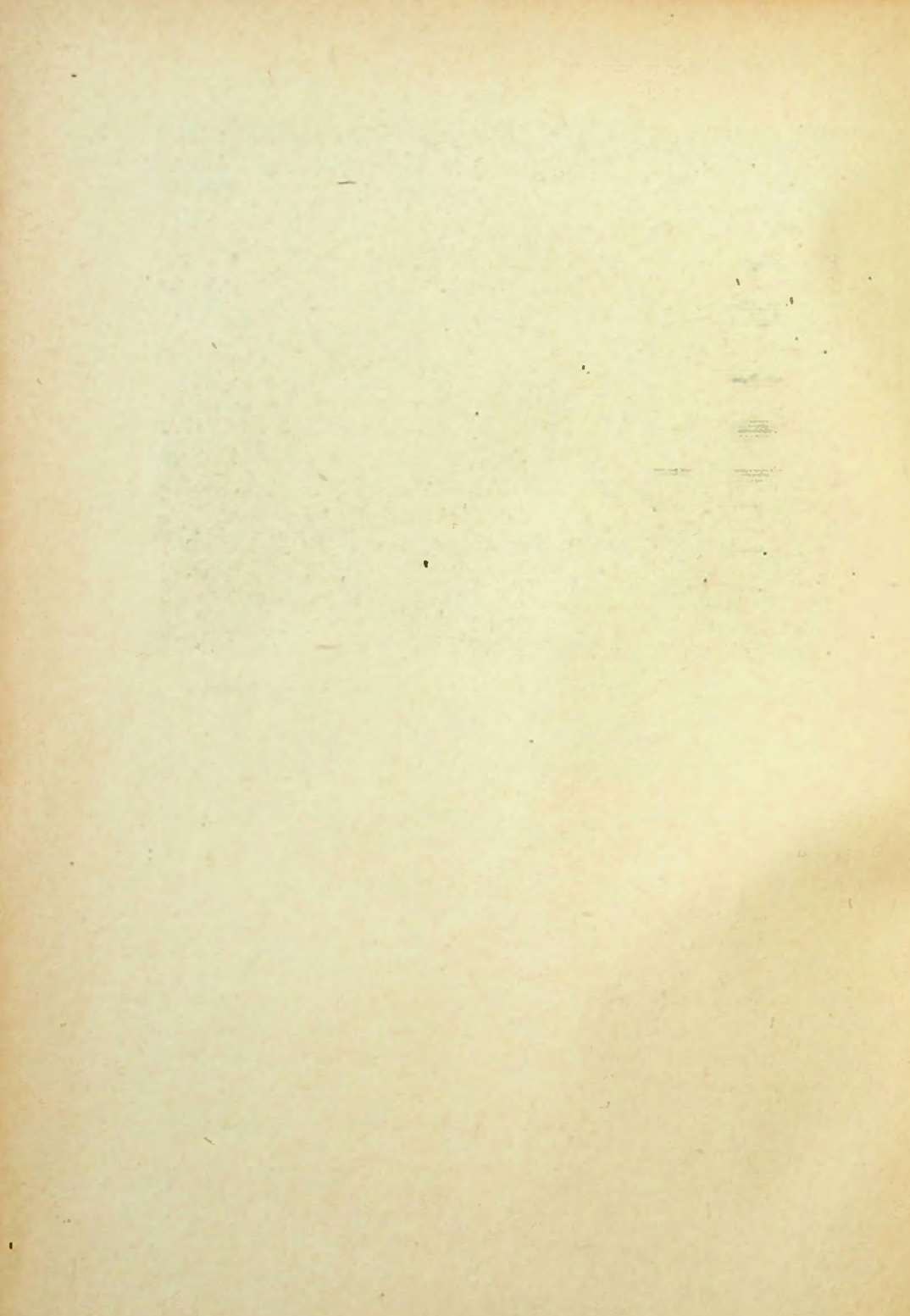
Zasada je Bihać naša, partizanska prijestolnica. Sigurno nije daleko dan, kad ćemo promarširati zagrebačkim i beogradskim ulicama, u to čvrsto vjerujem. Bit će još i većih praznika na našim ulicama.

Slavonski partizani septembra 1942. — Drugi po redu: Taras, tadašnji komandant bataljona u I. slav. partizanskom odredu

II.

U SLOBODNOJ ZEMLJI I POČETAK
ČETVRTE NEPRIJATELJSKE
OFENZIVE

*Duško Brkić, Karlo Mrazović-Gašpar i Pero Drapšin u Zvečevu (Slavonija)
decembra 1942.*

Februar, 1943.
Šest dana putovao sam preko neoslobođenog područja, da bih stigao iz Slavonije u Slunj.

Noću, 10. decembra 1942. prekoračio sam glavnu prugu Zagreb—Beograd i oko 6 sati ujutro stigao u Plesmo, selo u neposrednoj blizini Jasenovca. Tu sam prespavao, da bih se iduće noći prebacio do Lonje, a odavle preko Crkvenog Boka u oslobođenu Baniju. Sa mnom je putovao i Gašpar, bivši politkom III. operativne zone, koji je također bio pozvan na novu dužnost. To je onaj isti Gašpar, koji me je sa svojim partizanima oslobodio iz pandža ustaša.

19. ili 20. decembra krenuh autom iz Slunja za Bihać.

U Bihaću je zasjedao Izvršni odbor AVNOJ-a. Poznavao sam otprije samo predsjednika Ribara, koji je 1936. branio neke drugove na beogradskom Sudu za zaštitu države i Vesu Maslešu.

Formiranje AVNOJ-a imalo je ogromno unutrašnje-političko i vanjsko-političko značenje. Na našem oslobođenom području, koje je tada (decembra 1942.) bilo veće od Švicarske ili Belgije, stvorena je nova vlast s autoritetom prave narodne vlasti, koju je podupirao i narod i Vrhovni štab s narodnom vojskom. Formiranje AVNOJ-a bila je prirodna posljedica razvitka narodne vlasti i ujedno odgovor na rovanjenje emigrantske jugoslovenske »vlade« u Londonu. Iako se Izvršni odbor AVNOJ-a nije prozvao vladom, ipak je on od prvog dana svoga osnutka isključio svako postojanje druge vlasti ili vlade u našoj zemlji, u najmanju ruku na oslobođenom području. Proglas i rezolucija AVNOJ-a rašireni su po čitavoj zemlji, a radio Slobodna Jugoslavija popularizirao je Vijeće u čitavom svijetu. Stigli su nam izvještaji, da Zagreb bruji o osnivanju AVNOJ-a. Zbunjenost u ustaškim redovima još se više pojačala. To je još više došlo do izražaja, kad je Izvršni odbor u zajednici s Vrhovnim štabom NOV-a i POJ-a objavio diplomatsku notu, koju je uputio vladama SSSR-a, Engleske i Amerike u pitanju izdajničkog držanja *Draže Mihailovića* i jugoslovenske londonske »vlade«. Isto je tako od vanrednog značenja bio i raspis *unutrašnjeg zajma* u visini od pola milijarde dinara za potrebe Narodno-oslobodilačke vojske i za pomoć opljačkanom i popaljenom narodu.

Vrlo je važna izjava, što ju je AVNOJ objavio zajedno s Vrhovnim štabom. Ona glasi:

Izjava

Urhovnog štaba NOV i POJ i Antifašističkog vijeća NOJ

Uslijed toga, što okupatori, ustaše i četnici *Draže Mihailovića* neprekidno na razne načine šire klevete i lažne informacije o Narodno-oslobodilačkom pokretu i njegovim ciljevima, smatramo za potrebno da izdamo slijedeću izjavu:

Narodno-oslobodilački pokret u Jugoslaviji pod rukovodstvom Vrhovnog štaba NOV-a i POJ-a i Antifašističkog vijeća narodnog oslobođenja Jugoslavije

*Vijećnici AVNOJ-a Crnogorci. U sredini Ivan Milutinović-Milutin.
 Bihać decembra 1942.*

jest općenarodni pokret, u kojem učestvuju svi pravi rodoljubi bez obzira na političko i vjersko ubjedenje i nacionalnost. Taj pokret ima za cilj:

1. Oslobođenje zemlje od okupatora i izvojevanje nezavisnosti i istinskih demokratskih prava svima narodima Jugoslavije.

2. Neprikosnovenost privatne svojine i punu mogućnost samoinicijative u industriji, trgovini i poljoprivredi.

3. Nikakve radikalne promjene u odnosu na društveni život i djelatnost, osim zamjene reakcionarnih općinskih uprava i žandarma — koji su se bili stavili u službu okupatora — narodno-oslobodilačkim odborima, koji imaju istinski demokratski narodni karakter.

Sve važnije mjere, kako u odnosu na društveni život, tako i u državnoj organizaciji, rješavat će poslije svršetka rata predstavnici naroda, koje će zaista slobodno birati sam narod.

4. Narodno-oslobodilačkom pokretu, koji se bori za slobodu naroda, za socijalna i demokratska prava, tuđe je svako nasilje i nezakonitost.

5. Oficirima, koji pristupaju u Narodno-oslobodilačku vojsku, zagaran-tirani su njihovi činovi i položaj, koji odgovara njihovim sposobnostima.

6. Narodno-oslobodilački pokret priznaje u potpunosti nacionalna prava Hrvata, Slovenaca, Srba, kao i Makedonaca, Crnogoraca i drugih. Taj pokret je jednako hrvatski kao i srpski i slovenski. Prema tome on predstavlja garanciju, da će biti izvojevana nacionalna prava svima narodima Jugoslavije.

U ime Antifašističkog vijeća NOJ-a U ime Vrhovnog štaba NOV-a i POJ-a

Predsjednik: *dr. Ivan Ribar*

Vrhovni komandant: *Tito*

8. II. godine 1943.

SLOBODNI BIHAĆ

Bihać! To je bio dotada najveći grad, koji se nalazio u našim rukama. Živjeli smo tu posve gradskim životom, u hotelu, potpuno sigurni od svakog iznenađenja. Uslovi rada zadovoljavali su. Jedno je vrijeme za nas iz Izvršnog odbora tekao život posve kancelarijski.

»Prošla su herojska vremena!« — znao je reći Veso Masleša sjećajući se teških partizanskih dana iz nedavne prošlosti.

Politički je Bihać tada (decembra 1942.) pružao dosta nepovoljnu sliku. Srba tako reći nije više bilo. Ustaše su u Bihaću i okolici poklali oko 14.000 Srba. Većinu stanovništva sačinjavali su muslimani. Oni su se dosta pozitivno odnosili prema partizanima. Veća je rezerviranost postojala kod Hrvata, koji su predstavljali znatnu manjinu stanovništva. Okolna sela, u koliko su hrvatska, u glavnom su bila neprijateljski nastrojena.

Nastojali smo Hrvate u Bihaću istrgnuti iz njihove rezerviranosti. Kao član Izvršnog odbora i kao Hrvat sazvao sam pred Božić (1942.) jednu konferenciju od tridesetak uglednijih Hrvata Bišćana, ne bi li nekako bližim kontaktom razbili njihovo nepovjerenje. Govorio sam im o ciljevima naše borbe, o tome, šta očekujemo od Hrvata, tražio sam od njih iskrenost i aktivnost. Ali puno nisam postigao. Osjetilo se, da između njih i muslimana postoji jaz, koji se tako lako ne može prebroditi. Osim toga utjecaj reakcionarnog katoličkog klera također je mnogo odlučivao o njihovu raspoloženju. Sve u svemu, Hrvati su ostali i dalje

*I. Kongres Ujedinjenog saveza antifašističke omladine Jugoslavije u Bihaću.
U prvom redu od lijeva na desno: Ivan Milutinović, Nurija Pozderac,
Dr. Ivan Ribar, Tito, Moša Pijade. Sreten Žujović-Crni, Milovan Đilas.*

prema nama rezervirani, iako su nas na ovoj i na još jednoj konferenciji uvjerali, da u svemu usvajaju ciljeve naše borbe.

Ali dolaskom partizana u Bihać kulturni je život grada nabujao. Nije tako reći bilo večeri bez neke kulturne priredbe, kazališne predstave, predavanja, konferencije. Zagrebački glumci davali su svoj, i ako dosta oskudni, kazališni program s recitacijama, pjevanjem i kazališnim komadima. Na pozornici se pojavio i

Nušić. Ali osim nekoliko novih i dobrih pjesama iz partizanskog života to naše kazalište nije još uspjelo izbaciti na površinu dobar tatar. Novih kazališnih komada iz same borbe nije bilo. Pisac takvih komada nije se do danas našao. Pa ipak, i takvo kazalište vršilo je važnu ulogu, i njegove su priredbe uvijek najbolje posjećene. Mora se podvući ogroman propagandni značaj priredaba ovoga kazališta.

U Bihaću sam se sastao s drugom Titom.

Tito! U toj jednoj riječi sadržan je program, epopeja najslavnije borbe, što su je ikad narodi vodili u oslobodilačkim ratovima. Tito je legendarni junak, čije se ime izgovara sa strahopoštovanjem u redovima naših boraca i naroda kao i u njegovoj svakodnevnoj okolini. Tito je povezao uza se i borbu najbolje snage naših naroda, ulio im uvjerenje o nepresušivoj energiji i sposobnosti za najteže zadatke. Nijedna Titova fotografija ne izražava onu simbiozu beskrajne njegove blagosti i nepokolebljive odlučnosti, koja je naročito karakteristična. Blagi odsjaj njegovih očiju zaoštava se u izraz velike energije. Njegov je osmijeh široko vedar i, rekao bih, ponešto melanholičan. Njegove su zapovijedi i odgovori kratki i jezgroviti. On strpljivo i pažljivo sluša sugovornika i brzo donosi odluke. Tito osvaja svojom neposrednošću, otvorenošću i jednostavnošću, on s vanrednom sposobnošću ulazi u jezgru stvari i snalazi se s lakoćom u najkompliciranijim situacijama.

Njegove su zasluge za ovakav razvoj borbe i uspjeha ogromne i neosporne. On je vrhovni komandant, voljen od svih partizana, obožavan od naroda, poznat svakom djetetu. Parola »Živio vrhovni komandant drug Tito« ispisana je u svima selima Banije, Korduna, Like, Bosne. Njegova je zapovijed svetinja, koja se mora izvršiti, njegova je riječ zakon, kojemu nitko ne protuslovi. On je vođa priznat od vojnika i naroda, on je hladnokrvan i dalekovidan upravljač narodne sudbine. Danas je on vrhovni zapovjednik jake vojske, dobro naoružane, disciplinirane — i poslije Crvene armije — sigurno najborbenije i najsmjelije vojske.

Kad se čovjek zamisli nad veličinom borbe, koja se sada razvija u našoj zemlji, kad shvati veličinu napora, koje u borbi protiv okupatora i njegovih agenata ulažu naši narodi, onda zaista može biti ponosan, što pripada tim narodima. Zaista, historija ne pozna ovakovih herojstava. Nijedna zemlja, nijedan narod nije na ovako jedinstven način, oružjem, riječju i politikom, vodio borbu za svoju slobodu. Buduća će pokoljenja govoriti o našoj generaciji, o sadašnjoj generaciji naših naroda kao o generaciji heroja. I s pravom! Poslije Sovjetskog Saveza i njegovih naroda naša je zemlja u ovom ratu i u svjetskom krvarenju dala ne samo najviše žrtava, nego i najviše otpora pred zarobljavanjem.

Poslije rata niknut će bez sumnje obilna literatura o razvoju i raznim peripetijama Narodno-oslobodilačke borbe u Jugoslaviji. Kakvih će biti dokumenata o partizanima i njihovim neprijateljima, o političkom razvoju oslobođenog područja, o životu naroda, o borbama! Kakvu samo dragocjenost predstavljaju dnevници, koje vode mnogi naši borci! Kako će pred svjetskom javnošću sinuti otkrića zakulisne politike nekih tobožnjih naših prijatelja, otkrića, o kojima se danas još ne može otvoreno govoriti! Pa i samo postojanje AVNOJ-a i njegova uloga!

Ali hoće li se naći pero, da opiše ono elementarno i veliko, što je obuhvatilo srce čitavog jednog naroda, koji kroz toliko patnja, stradanja i nesreća vodi jedan pobjedonosni rat s tako nadmoćnim i krvavim neprijateljem? Hoće li se naći pero, da u svima njenim manifestacijama opiše beskrajnu mržnju naroda prema tlačiteljima! Mislim, da nitko od nas nije bolje shvatio teške Manuilskove riječi uperene protiv njemačkih osvajača: »Prokleta pokoljenje izroda!«

Da, dotjerali su svojim užasnim zvjerstvima dotle, da smo danas u stanju, da iz dna duše mrzimo čitav jedan narod. I naši borci i naši proganjani narodi govore: »Prokleta pokoljenje okupatora Talijana i Nijemaca, prokleta pokoljenje ustaša i četnika!« I kakogod to izgledalo strašno, ta je mržnja plemenita jednako kao i ljubav za slobodu.

To je tako jednostavno i jasno: tã mi čeznemo za svojom slobodom i srećom, mi hoćemo da živimo u miru, da se veselimo životu, mi ne ćemo biti robovi, ne ćemo umrijeti! Neka nas puste da živimo, neka nas puste da sami gradimo svoju sreću! Zubima ćemo se boriti za goli život, za život svoje djece. Čitav se jedan narod našao ugrožen, da bude uništen, istrijebljen. Postojao je samo jedan put k spasenju, put oružane borbe, i taj je nađen.

JEZOVITO SVJEDOČANSTVO

Iznosim ovdje iskaz seljaka *Ljubana Jednaka* iz Selišta (Banija), koji sam iskaz pribilježio na prolazu preko oslobođenog područja Banije. Ljuban je jedina preživjela žrtva strašnog pokolja u glinskoj srpskoj crkvi. Kao što je poznato, pokolj, koji su ustaše izvršili u crkvi u Glini mjeseca augusta god. 1941., bio je jedan od prvih ovakvih pokolja u Hrvatskoj. Iza toga slijedilo je masovno ubijanje Srba u Baniji, Kordunu, Slavoniji, Lici.

Evo strašnog svjedočanstva i optužbe Ljubana Jednaka. On mi je o svojim doživljajima one jezovite noći pričao jednostavnim riječima, bez uzbudivanja. Njegove jednostavne riječi bile su prodorne, strašne. Govorio je tiho i sabrano, ali njegovi su prsti nervozno lupkali po stolu:

— Evo, kako je to bilo — započe Ljuban. 29. augusta 1941. sjedio sam kod kuće, u Selištu. Ljudi su u selu i okoliči bili zaplašeni, jer su kolali glasovi, da ustaše ubijaju sve Srbe iznad 16 godina. Bili smo svi na oprezu. Svakog su dana dolazile nove vijesti o namjerama ustaša. Govorilo se, da su sad ovdje, sad tamo nekoga ubili. Ali ništa se pouzdano nije znalo, i ljudi nisu vjerovali, da su glasine istinite.

29. augusta nahrupili su iznenada ustaše u selo. Nastala je kuknjava i plač. Iz svih su kuća izvlačili muškarce. Uspio sam se provući i pobjegao sam u Balinac. Tek što sam se malko smirio u jednoj kući, kad dode jedna baba: »Bježite, evo ustaša!«

Opet sam pobjegao, ovaj put u Gredane. Tamo su mi rekli, da su me ustaše već tražili. Iz ovog su sela već bili odvedeni svi muškarci iznad 16 godina. Bilo je među njima i staraca od 80

godina. Strah i užas zavladao je selom. Nitko nije znao, šta će biti s odvedenima. Majke i žene su naricale i proklinjale.

Sakrio sam se bio za neko vrijeme i razmišljao, šta da radim. Odlučih da potražim sigurnije sklonište i izvučem se na cestu U zao čas!

Na križanju naletim na ustašu. On me zgrabi i odvede u kola. Bilo je tu više uhapšenih. Svi su bili zaplašeni i jedan drugoga pitali, šta namjeravaju s njima ustaše učiniti. O, kako sam bio lud, što sam se dao od jednog ustaše hapsiti! Trebao sam na nj navaliti i pobjeći, pa bi me možda mimoišle patnje, koje sam doživio.

Doveli su nas u Topusko. Putem su nam psovali srpsku majku, rugali nam se i govorili nam, uz namigivanje, da nam spremaju lijepu svečanost. Slutili smo zlo.

Pitali su nas, da li hoćemo da nas smjeste u crkvu ili u općinu. Padali su razni odgovori. I mene su pitali. Vidio sam, da je besmisleno birati, pa sam odgovorio, da mi je svejedno.

Dali su me u općinu. Bježati se nije moglo. Bili smo okruženi razbojnicima, koji su bili do zubiju naoružani. Režali su na nas kao bijesni psi. Ljudi su drhturili i znojili se, neki mladić, još dijete, plakao je. Gledao sam kroz prozor i promatrao pred kućom, kako se ustaše cerekaju. Neke sam od njih poznavao. Bio je tu Franjo Butorac i Stevo Mulac. Nisam vjerovao, da nas ovi ljudi misle ubiti. Tā mi smo se poznavali i nikad se nismo svadali!

Dugo smo šjedili u općini, premještali se s noge na nogu, šaputali i dovijali se, što će se dogoditi. Osjetio sam glad, ali hrane nije bilo.

Okolo 3 sata po podne zabruji pred općinom kamion. Provirih kroz prozor: kamion je bio kreat Srbima iz Starog Sela, Katinovca i iz Perne. Poznavao sam mnoge, bilo je među njima mladića i staraca. Njihove su oči zaplašeno lutale.

Kad je kamion stao, izdere se ustaša Tusić, da pregledaju uhapšene, nemaju li oružja. Počelo je skidanje s kamiona, jednog po jednog. Udarci kundakom padali su po leđima i glavama uhapšenih. Zapomaganje i vika.

— Nemojte, braćo! Spasite, kumim vas Bogom...!

Psovke i udarci.

Nahrupiše tada razbojnici i k nama u sobu i redom stadoše tući kundacima, nogama, šakama. Po ledima jednoga starca lupao je jedan ustaša kao po panju, odzvanjalo je muklo, i čuli su se uzdasi jednog čovjeka.

Srušio se, ali se opet pridigao. Ustaša ga tresnuo o vrata i starcu je s čela prokapala krv na njegovu bijelu košulju. Jedan dječarac vrištao je i zazivao majku. Udarci su letjeli sa svih strana. Nastala je gužva, digla se prašina, ljudi su se sklanjali iza stolova i ormara, krv je poprskala pod. Prostačke kletve i zvjerski smijeh ustaša pomiješali su se s vikom i zapomaganjem bespomoćnih žrtava.

— Majku vam srpsku, pišat ćete danas krv — urlali su podivljali ustaše.

— Gospodine, pa šta sam vam skrivio?... Nemojte, ako Boga znate! Smiluj se!... — zaklinjali su tučeni.

Uspio sam se neopaženo pomiješati s onima, koji su već bili tučeni.

Razbojnici su tučenima prevrtali džepove i otimali im novac. Ljudi su sami vadili i davali pare, samo da ih ne tuku. Među ustašama porodila se svađa zbog plijena. Kod pretrage jednog čovjeka pronašli su 3000 dinara i počeli se za te pare tući...

Onda su nas izveli pred kuću. Vratio se prazan kamion. Gledao sam naokolo, neću li naći koje poznato lice, koje bi me moglo spasiti. Opazih mog starog znanca Đuru Vukinovca. Razgovarao je s jednim ustašom. Približih mu se i zamolih ga tihim glasom, da se zauzme za mene, da me spasi. Gledao me je u nedoumici, ali odmah strese glavom:

— Spasio bih te, Ljubane, kad bih mogao. Ali vidiš i sam, da ne mogu i ne smijem...

I okrenu se.

— Penji se! — pala je komanda.

Okolo kamiona ustaše. Tjeraju nas kundacima i cijevima od pušaka u kamion. Nesretnici su se poslušno i bez otimanja penjali. Mnogima je to bilo teško, jer su bili isprebijani.

Kad je kamion pošao, zaletio se na mene Đuro, kojega sam maločas molio, da me spase. To me je strašno iznenadilo. Ali, prije nego što sam uspio da bilo šta zapitam, tresne me Đuro pesnicom po glavi. U licu se bio promijenio, oči izbečio kao da je pomahnitao. Mašio se rukom za moj šešir i otme mi ga. To je bilo sve, trebao mu je moj šešir! Zaprepastio sam se, kako se čovjek u času prometnuo u zvijer. Nisam to shvaćao, bili smo stari i dobri znanci i nikad nismo međusobno imali nikakve prepirke. Odakle najednom ta mržnja?

Nisu nas daleko vozili kamionom. Na željezničkoj stanici u Topuskom iskrcali su nas. Tu je već bilo nešto Srba iz okolnih sela. Gurali su ih u vagone. I nas su tjerali u već prenatrpane vagone. Našao sam se stisnut u jednom teretnom vagonu među 150 ljudi. Gazili smo jedan drugome po nogama.

Bilo je nesnosno vruće, i jedva smo disali. Što dalje, sve smo teže izdržavali stisku i nestašicu zraka. Širio se strašan smrad. Stariji su ljudi stenjali, neki su pali nakon dva sata u nesvijest. Dječaci su zapomagali i plakali. Sve nas je morila strahovita žed.

Vagoni su stajali na pruzi i čekali odnekuda lokomotivu. Vrijeme je prolazilo, činilo mi se, da sve traje vječnost. Privukao sam se prozorčiću i ugledao pred vagonom Stanka Žužića iz Gredana, koji je držao stražu. Zovnem ga po imenu i zamolim ga, da nam malko otvori vrata, da se ne ugušimo.

— Marš, svinjo — bio je njegov odgovor.

— Stanko, ako boga znaš, vode mi dodaj — molio sam dalje.

— Marš!

Spuštala se noć. Ljudi nisu više mogli izdržati i počeli su mokriti pod sebe. Zagušljivost je postala još teža. Ljudi su željeli, da vagoni krenu bilo kuda, samo da krenu. Ali lokomotiva nije dolazila.

Prošla je čitava noć. U zoru su počele pripreme za odlazak.

— Prikopčaj ovaj vagon — čuli smo komandu izvana — ovi idu na prisilni rad...

Nade su porasle kod svih nas. Na prisilni rad, pa dobro! Vozi, kamo te volja, samo nas ne tuci i ne ubijaj! Svi su živnuli i počeli zaboravljati na svoje muke i patnje. Neka bude i prisilni rad, ne će ni to trajati vječno. Naći će se pravde i za nas na svijetu.

U tom raspoloženju dovezao nas vlak do Gline.

Vrata se s bukom otvore. Svježi je zrak prostrujao u vagon. Po dvojica smo skakali iz vagona i postavljali se u red. Dočekao nas je novi red ustaša. Gledali su nas krvavo.

Odvedoše nas pred glinsku crkvu.

Tu nas je dočekao glinski ustaški koljač Nikica Vidaković:

— Došli ste, majku vam vlašku! De uvedi ih, da se pomole svom srpskom bogu. Bit će im za dušu... Trkni po ključeve, da ove mrcine zatvorimo u crkvu...

Uvedoše nas u crkvu. Bilo nas je oko 160. Zaključaše crkvu i postaviše stražu. Tu je bilo dosta prostora i moglo se disati. Bili smo sami i tiho smo razgovarali. Neki su od nas vrtjeli glavom i govorili, da će nas pobiti. Većina se nadala, da ćemo na prisilan rad. Bili smo žedni i gladni. Polijegali smo.

Škljocnu brava na vratima. Ulazi neki Paja Kreštalica i Milić:

— Diži se!

Izvršili su popis svih zatvorenika. Treba, kažu, taj popis, da bi se mogli rasporediti za prisilni rad u Lici.

Nade su ponovno rasle.

Oko podne dolazi neki ustaški natporučnik i pita nas, ima li koga, tko je prekršten. Javila su se dvojica, i njih je natporučnik poveo sa sobom.

— Bit će, da ovi ne moraju na prisilni rad — tješili su se neki...

Poslije podne opet udoše neki ustaše.

— Tko je Pero Miljević?

Pero se javio.

— Deder, golube, pridi bliže. Šta ti znaš o četnicima? Govori sve, šta znaš...

— Znam, da ima popis četnika kod bilježnika — govorio je ustrašeni Pero.

— A jesi li ti četnik?

— Nisam...

— Nisi, boga ti tvoga! Nisi četnik, je li, kurvo vlaška! A tko je godine 1935. pucao na Malinca, ha? Majku ti tvoju...

I zaleti se ustaša na Miljevića. Iz zvonika su donijeli debeli konopac i položili Peru na zemlju. Tukli su ga dugo, dok nije sav poernio. Najprije je vikao, kasnije je samo stenjao.

I opet odoše.

Pred noć su došli neki ustaše:

— Tko ima novaca, neka dade, kupit će im se hrana.

Ljudi su davali i skupilo se oko šest hiljada dinara. Svi su bili gladni i jedva su dočekali ustašku ponudu.

Ali nitko se nije vratio s hranom.

U suton stao je pred crkvom kamion. Došao je tiho i, tek kad su se vrata otvorila, začulo se zujanje motora.

Protrnuli smo. Zašto nas u noći hoće odvesti? Ali, prije nego što smo se snašli, nahrupiše ustaše u crkvu. Zveckalo je oružje u polutami, odjekivale su ustaške cokule crkvom.

— Palite svijeće!

Ljudi su užurbano počeli paliti svijeće. Oko nekih svijeća dugo su se prestrašeni ljudi bavili. Nisu htjele gorjeti. Nisam praznovjeran, ali sam dobro vidio, da velike svijeće nisu htjele da gore. »To je neki znak«, šaptali su starci drhtavim rukama.

Svijetlo drhtavih svijeća osvijetlilo je crkvu i ljude. Sjene su se kretale po zidovima. Razbojnici su obilazili i krvnički gledali grupe svojih žrtava. A žrtvama su srca tukla, te se činilo, da se u tišini mogu nadaleko čuti.

— Vjerujete li u našeg poglavnika? — zaurla jedan ustaša.

— Vjerujemo — čulo se nekoliko glasova.

— Vičite: »Živio poglavnik!«

Neki su vikali.

— Jače, majku vam srpsku! Jače...
Odjednom zapuca karabin preko naših glava.
— Lezi — viče jedan krvnik.
Složismo se svi, kao jedan, na crkveni pod.
— Diži se!... Lezi, diži se... lezi...
Nesretni su se ljudi dizali i opet padali...
Tako nekoliko puta, dok nije jedan razbojnik riknuo na ustaše.
— Šta se igrate, boga vam vašeg!... Skidaj sa sebe sve —
okrenu se prema nama — odijela, cipele, sve!

Užurbano su na crkveni pod padali kaputi, hlače. Ljudi su sjeli i počeli skidati cipele. Nitko nije pitao, zašto treba skidati. Svi su radili brzo kao u nekoj groznici, sve u strahu, da će biti zlo, ako ne požure. Čuli su se samo uzdisaji i ubrzano disanje. Srce je tuklo užurbano.

Dok smo se svlačili, razbojnici su haraćili i razbijali po crkvi. Kundaci su lupali po oltaru, ikone su pokidane padale na zemlju. Nekoliko kandila i drugih stvari bacali su banditi na nas pjeneći se od bijesa i psujući u sav glas.

Prisilili su nas da ležimo. Bili smo samo u košulji i gaćama. Kao pomamni počeli su po nama gaziti, tući nas kundacima i pušćanim cijevima, udarati nas cokulama, gdje stigoše. Nastala je zaglušna kuknjava, plač i zapomaganje.

— Gdje je Pero Miljević? — pita neki ustaša.

Pero se javlja slabim glasom. Bio je već teško isprebijan i molio je, da ga ne tuku. Opet su ga ispitivali o četnicima.

U ruci ustaše bljesnuo je nož u osvjetljenju crkvene svijeće. Zastao nam je dah.

Polako se ustaša primakao Peri i, što bi trenuo, zabio mu nož u vrat. Pero pade bez riječi. Krv je šiknula, i čulo se još samo krkljanje čovjeka koji je umirao. Vidjelo se, da je ustaša vješt svom krvavom zanatu.

Pitali su i nas ostale, znamo li šta o četnicima. Javio se neki Stojan Bajić, da će nešto reći o četnicima. Vjerovao je, jadan, da će spasiti glavu.

— Sve kaži, bit ćeš pušten kući — hrabre ga razbojnici.

— Sve ću reći, samo me pustite...

Stojan je nešto pričao, ali nije ni dospio svoju priču dovršiti. Zaklali su i njega.

Nastalo je sada sveopće klanje. »Kolji, kolji...!« vikao je jedan razbojnik...

To se ne može opisati — zastao je na čas Ljuban prešavši rukom preko čela. — Kao da sada gledam, kako ljudi kleče i zaklinju ustaše, da ih poštede. Ali... jedan duboki udarac nožem u vrat i jedan zakretaj nalijevo... i svršeno. Žrtva se još pokušava pridići, ali udarac kundakom u glavu dovršava krvničko djelo. Neki se otimaju, dižu ruke na obranu, drugi čekaju na udarac kao ovce. Jednome je udarac nožem, mjesto u vrat, sletio u lice, drugome u ruku, netko je potrčao, a ustaša nagnuo za njim i zahvatio ga nožem pred zidom... Prskao je mozak, krv je klokotala po kamenitom crkvenom podu i polako, u širokom mlazu, tekla prema crkvenim vratima.

Iz početka zaglušna vika pomalo je jenjavala. Ali ubijanje bespomoćnih ljudi trajalo je čitavu vječnost. Čuli su se jauci onih, koji su ležali u krvi. Nisu još svi bili mrtvi.

Gledao sam prizor šućuren uza zid. U kutu iza crkvenog ormarića bila je tama. Zavukoh se iza ormarića čekajući, da ustaše svrše svoj posao.

Sve je više tišina ovladavala crkvom. Žrtve su ležale porazbacane po čitavoj prostoriji. Poneki je još trzao nogom ili rukom, odnekuda se još čulo stenjanje. Ustaše su se odmarali, brisali krvave noževce i kundake. Neki su izašli pred crkvu.

Jednoga momenta, kad se sve smirilo, i kad su se razbojnici skupili pred vratima, skočih nečujno iz svoga skloništa i bacih se među poklane, u mlaku još tople krvi. Za mnom je skočio još jedan, koji se bio također sakrio. Ispružili smo se kao mrtvi među mrtvima. Ali ovaj drugi, koji je slijedio moj primjer, zlo je svršio: Ušao je ustaša, opazio je, da se miče i prišao mu. Gurnuo ga nogom:

— Diži se!

Čovjek se digao.

— Deder glavu na stol!

Zgrabio ga za kosu i pritisnuo mu glavu na stol. Tada je nožem zarezao u vrat i naredio jednom čovjeku da pjeva. Krv je šikala iz vrata, a iz grla žrtve čulo se krkljanje. Drugi razbojnik zamahne strahovito kundakom: glava je bila razmrskana, a nemućno tijelo klonu.

Trojica su se sakrila u oltar. Kasnije su se popeli na zvonik. Kasnije sam saznao, da su tamo bili dva dana i dvije noći i da se nikakvim obećanjima nisu dali sklonuti, da sidu. Nakon dva dana skinuo ih je hicima iz puške ustaša Stevo Mulac.

Ležim ja tako u lokvi krvi među pobijenim Srbima i čekam daljnju sudbinu.

Ustaše razgovaraju o svršenom poslu. Hvale se i cerekaju. Iznenada jedan mladić, koji je kraj mene ležao, diže krvavu glavu i zastenje:

— Nije gotovo, majku vam vašu!

Uz psovku priskoči mu ustaša i ubije ga.

I sada se lupeži dosjetiše, da bi još netko među nama mogao biti živ, i počеше redom tući kundacima po žrtvama i zabadati noževe. Dobio sam nekoliko udaraca kundakom, ali se nisam ni pomakao. Jedan od koljača udarao je nožem redom. Približavao se prema meni. Zarinuo je nož u tijelo pokraj mene, a zatim kleknuo meni na leđa i udario nožem u tijelo slijedećeg... Mene je preskočio... Čitavo vrijeme nije me napuštalo uvjerenje, da ću biti spašen.

Onda su počeli leševe izvlačiti iz crkve i bacati ih na kamion. Dohvatiše i mene. Vukli su me za noge po kamenitom podu. Na stubištu mi je glava udarala o kamen, no i to sam podnosio bez znaka života.

Baciše me na kamion, koji je već bio skoro pun leševa. Ležao sam na leđima. I dalje su ustaše slagali svoje žrtve. Bila je već kasna noć. Vrebao sam priliku, da se izvučem, ali ona se nije ukazala. Kako sam ležao nauznak, doživio sam tada još strašnju stvar: na mene položiše leš ubijenog čovjeka, a prerezani grkljan pokrije mi usta...

Ljuban zastane. Pogledao me je i smeteno se nasmiješio:

— Nisam vjerovao, da čovjek može u tako kratkom roku preživjeti takve strahote. No meni se usjekla tada u mozak misao, uvjerenje, da ne ću poginuti. Možda me je ta sigurnost i spasila...

Evo, kako je bilo dalje:

Nismo se daleko vozili. Uskoro sam osjetio, da kamion ide po neravnom tlu. Čuo sam komandu:

— Vozi bliže jami!

Tu su čekali krvnici, koji su i ovdje, nad jamom, obavljali svoj posao. Velika jama bila je već do polovice puna leševa. Bacali su nas s kamiona u jamu. U samoj jami slagali su ustaše leševe kao cjepanice.

Uhvatiše me za ruke i noge i zaljuljavši me nekoliko puta baciše me u jamu. Pao sam na mekano, na leševe. Vukli su me još malo po jami i složili me na određeno mjesto. Imao sam sreću, našao sam se opet pri vrhu.

Čitavu sam jednu vječnost tu ležao. I dalje su stizali kamioni, i to sa živim ljudima. Tu, nad jamom tukli su ih sjekirama i čekićima po glavama i bacali ih u jamu. Nije tu bilo mnogo vike i zapomaganja. U noćnoj tišini čuli su se najviše udarci sjekirom, koji prigušeni jauk i — ustaške psovke. Iskrvavljena tijela muklo su padala u jamu.

Doveli su jednu mladu ženu. Mislim, da je to bila učiteljica iz Bovića. Nju su tu, kraj jame silovali i zatim je ubili iz karabina...

Kasno u noći bio je krvavi posao završen. Neki su krvnici još skakali u jamu i hodajući po leševima tražili prstenje i druge vrednije stvari. Jednome je zapela za oko moja majica. Počeo me natezati i prevrtati, da mi je skine. Soptao je, mučio se i konačno je skinuo. Nije primijetio, da sam živ.

Postalo mi je još hladnije i drhtao sam. Plašio sam se, da ustaše ne zapaze drhtanje.

Nad jamom su ustaše gledali svoje žrtve. Neka žrtva još se micala. Zapraštili su karabini i revolveri po jami. Tada sam bio ranjen u nogu...

I konačno sve se smirilo. Krvnici su se okupili podaleko od jame oko fenjera razgovarajući o svojim podvizima. Skoro potpuna tama ovladala je jamom i okolicom. Počeo sam se pripremati na bijeg.

Ispitujući pogledom okolinu i pridigavši se malko odjednom zapazih, da se među leševima diže jedna prikaza. Dopuzala je do mene.

— Jesi li živ? — pitao je šptom čovjek.

Šutio sam i nisam ni ovoj preživjeloj žrtvi htio priznati, da sam živ. Ali čovjek me je gurnuo i šaptao mi, da treba bježati. Sporazumjeli smo se i dogovorili.

Ustaše su bili zabavljeni svojim pričama i bili su podalje. Okolina jame bila je u tami.

Izvukli smo se nečujno jedan za drugim prema jednoj živici. Pekla me je rana na nozi, ali mogao sam hodati. Udaljivali smo se sve više od svijetla fenjera. Glasovi koljača sve su se više gubili u tami... Rastao sam se od mog suputnika i krenuli smo svaki na svoju stranu.

Nisam znao, gdje se nalazim, i lutao sam naokolo nasumce u želji, da što dalje odem od jame. No kako sam se zaprepastio, kad sam se, nakon lutanja od preko jednog sata, opet našao u blizini jame! Kao pomaman okrenuo sam natrag glavom bez obzira. U ušima su mi odzvanjali pijani glasovi ustaških koljača.

Dolutao sam napokon do Majskih Poljana. Sakrio sam se tu kod ujaka Pavla Lončara, gdje sam živio šest mjeseci...

Ja sam jedini ostao živ iz one jame. Mog druga, koji se zajedno sa mnom izvukao iz jame, ustaše su vrlo brzo uhvatili i ubili...

VLADIMIR NAZOR I GORAN KOVAČIĆ

POZICIJA KULTURNIH RADNIKA U ZAGREBU

Početkom januara 1943. stigli su u Bihać Vladimir Nazor i Goran Kovačić.

Sjajan starac, taj Nazor! Kakvom je on lakoćom raskrstio sa svojom zagrebačkom udobnošću i kako je junački podnio na-

Goran Kovačić, Mujezinović, Đuro Tiljak, Stefan Mitrović u Bihaću januara 1943.

pore puta do oslobođenog područja! U Slunj je stigao, baš kad se održavala konferencija omladine Hrvatske. Upao je tu i morao je odmah govoriti. Javno i jasno se deklarirao za Narodno-oslobodilačku borbu. Ostavio je u Zagrebu imanje i kuće, honorare i slavu, kojom su se ustaše kitili, ostavio je tamo svu svoju prošlost i pošao s narodom. Jest, taj čovjek ima razvijen osjećaj stida i časti, on hoće da pomogne, da se s hrvatskog naroda opere ljaga, koju su učinili ustaški lupeži.

A mi se sada pitamo, hoće li Nazorov korak postidjeti neke književnike, koji se, uza sve napore, nisu mogli privoljeti da podu istim putem?!

Ovdje bi trebalo reći nekoliko riječi o onim književnicima i javnim radnicima, koji su na ovaj ili onaj način prišli ustašama.

Nikada oni nisu vjerovali u trijumf slobode uopće, a slobode misli napose, nikada se nisu stopili s težnjama naroda, nego su se uvijek, poput svih poltrona i profitera, klanjali pred nasiljem, služili mu. Po receptu intelektualnog hohštaplera Mirka Kus-Nikolajeva oni se smatraju duhovnom elitom hrvatskog naroda, elitom, koja »časno« prodaje svoju bazarsku robu za prilično bijedne honorare ili položaje po raznim prosvjetnim ili promičbenim odjeljenjima. Ova bi »elita duha« zaista strašno osramotila hrvatsku književnost i umjetnost, kad bi se uopće mogla nazvati hrvatskom, kad ne bi bila plaćenička i tudinska u službi modernih razbojnika, koji su od Hrvatske učinili krvavu arenu, gdje vlada zločin, gdje su sve prave duhovne vrijednosti popljuvane, i gdje su na pijedestal »umjetnosti« dekretom postavljeni bijedni produkti ustaške promičbe i umjetnički kič. Takozvani hrvatski književnici i javni radnici, koji su prešli na stranu ustaških nitkova, strašnu bi sramotu nanijeli hrvatskom narodu, kad ne bi bilo svijetlih imena naših palih boraca, Augusta Cesarca, Hasana Kikića, Božidara Adžije, Otokara Keršovanija, Pavla Markovca, žrtava krvavog ustaškog terora, kad se u redovima Narodno-oslobodilačke borbe ne bi nalazili oni, koji zaista reprezentiraju hrvatsku književnost i umjetnost, oni, koji su se duhom, poštenjem i rodoljubljem kao orlovi uzdigli nad poltronskim dušama raznih Ujevića, Bonifačića, Krkleca, Kombola, Delorka i njima sličnih. Ponosimo se imenom i djelom Vladimira Nazora, slavnog hrvatskog pjesnika, koji je tako mladenački i junački raskrstio s močvarnom sredinom »nezavisne« i prešao na našu oslobođenu zemlju, gdje se u plamenu narodnog ustanka rada sloboda hrvatskom narodu.

Šta su prema ovim imenima oni, koji su pred Milom Budakom, »doglavnikom« i »ministrom« (stari ga je Matoš prozvaio Mule Bedak!), mahali repićima kao štenad, u strahu, da ih ne izbije, dok su Paveliću išli u poklonstvo kao nekoć turopoljsko plemstvo habsburškom caru, da mu ponizno podastru svoju odanost i vjernost do groba! Paveliću, najvećem Hrvat u sviju vremena — kako su ga nazivali Bonifačić i drugi, njemu slični, kukavelji.

Andrija Hebrang i Dragutin Sajli-Konspirator (Korla) u Bihacu januara 1943.

A taj krvavi car i bog, taj bezglavi vampir, i sam se valjda zgrozio, kad je pred sobom ugledao pognute tikve hrvatskih književnika, kako se leljujaju u smjeru ustaškog reda.

Pa im je podviknuo. Pa im je zaprijetio kao balavanderima. »neka se čuvaju, neka paze, šta rade«, jer da je poznato, da se on, poglavnik, nikada ne šali. Njemu nije potrebna umjetnost ni poezija, nego promičba, samo promičba! Njemu se žuri, jer, eto, sve je nekako naopako počelo da ide u tom novom poretku, ustašiziranje javnog života ide presporo, usprkos rijekama krvi, što teku našom lijepom domovinom.

Pa zar ni lešinice, bezbrojne zgrčene lešinice crnočkih i plavočkih dječaćića i djevojčica, što su, poput kanibalskih žrtava, izgarale u kolijevkama i lutale rijekama od obala do obala, zar ni one ne mogu stvoriti solidne temelje državi. »nezavisnoj« i ustaškoj?

Ah da, treba još klati, još mnogo više klati! A mi, hrvatska »elita duha«, mi horvatski literatori, zar nismo mi prvi zvani da našem poglavniku — neka mu je slava i dika! — pomognemo u njegovu odgovornom državničkom poslu?!

Zacrvenješe se uši bogodanih hrvatskih literata Antonia Bonifacia, Olinca Dell'Orca, hladni znoj obli pokajnike i »prelaznike«.

I zaista, čovjek se mora zapitati, šta je nagnalo neke zagrebačke književnike i umjetnike, da stupe u službu propale stvari fašizma, da zakorače na stranu onih, koji već na prvi pogled pokazuju, da su najveći barbari, što ih je ikada igdje svijet rodio, da su negacija svega, što je umno, lijepo, progresivno i pošteno?

Odgovor je jednostavan, ma da sam proces prilaženja spomenutih pojedinaca i još niza drugih njima sličnih nije možda bio tako prost — što, uostalom, za nas ovaj čas nije interesantno. Fascinirala ih je brutalna sila fašizma u prvom svom naletu, snaga, koja je pred sobom rušila i uništavala sve zapreke i koja je sve slabiće, kolebljivce i kukavice uvjerila u svoju nepobjedivost.

Oni su vjerovali u pobjedu fašizma i u poraz antifašističkih snaga. Od Poljske preko Belgije i Francuske pa do Grčke i Jugoslavije nisu vidjeli ništa drugo, nego triumfalno nastupanje fašizma, koje se nastavilo i dalje dubokim prodorom u Sovjetski Savez, ugrožavanjem same Moskve, ugrožavanjem jednog poretka, koji je sačinjavao najčvršći bedem protiv hitlerovske najezde. Možda se po neki od njih i nije u početku potpuno ideološki opredijelio. Ta većina tih malogradanskih kultura nije nikad ideološki sa sobom raščistila, oni su se, poput svih malograđana, kolebali i lijevo i desno, da bi se u momentima plime ovog ili onog društvenog ili političkog kretanja njemu priklonili zadržavajući pritom još uvijek svoj tobožnji »neutralni« stav.

Vidjeli su triumfalno nastupanje fašizma, a nisu vidjeli snage, koje su se, usprkos svim pobjedama Hitlera i njegovih agenata, gomilale i organizirale na drugoj strani. Vjerovali su u Kus-Nikolajevu »Elitu«, a nisu vjerovali u snagu narodâ, koji se

odupiru fašističkom ugnjetavanju i koji se bore za opstanak i slobodu. Za ove je kukavelje logično, da su pošli na onu stranu, gdje ih je objeručke primila fašistička rulja, koja ih postavlja u red svojih velikana. To je za njih bio jedini put literarne ili umjetničke karijere, za kojom su uvijek čeznuli.

Nikad se nisu stopili s težnjama naroda. I, na kraju krajeva, nikad nisu ni narodu ni umjetnosti dali djela trajne vrijednosti. Pogotovo postaje to jasno danas, kad ti takozvani javni radnici, književnici i umjetnici djeluju po liniji ustaških ili hitlerovskih načela, kad, dakle, pomažu djelo najvećih zlotvora sviju vremena. Činjenica je, da su na stranu okupatora i ustaša prešli mahom svi literarni i umjetnički mediokriteti, i da su se u njihovim redovima odjednom našle neke ustaške »veličine«, za koje do jučer nije nitko ni znao.

Niciljam ovdje na takve agramerske literate i »kinstlere« kao što su Antun Bonifačić, Zlatko Milković, Vilko Rieger, Branimir Livadić, Ivo Hühn, Mladen Pozaić, slikari Papp, Horvat i drugi. (Zamislite, jedan Papp ili Kuman — tko je ikada čuo za nekog Kumana! — ili Horvat, koji su ranije slovili kao loši anštrajheri, oni daju u ustaškoj močvari ton novom slikarstvu!). Ovi su već poodavno prodali svoje duše fašističkim ljudožderima, oni su bili Pavelićevi još prije NDH. — Ali s njima, se, eto, valjaju u blatu i novopečeni kao na pr. Mihovil Kombol, Olinko, Delorko, Ljubo Wiesner, Marijan Matijašević, Tin Ujević (ovaj je još prije NDH »diskretno« koketirao s fašizmom).

Da, taj stari, ishlapjeli Wiesner! Pričao mi nedavno Goran Kovačić, da je Ljubo Wiesner odjednom osjetio, da je »na dnu svoga želuca Nijemac«, kad su Nijemci došli do Možaiska! Kako je daleko išla njegova predanost Pavelićevu režimu, najbolje možemo zaključiti po jednom njegovu članku štampanom u »Spremnosti«, gdje — analizirajući djelo A. G. Matoša — kaže, da je ono, što su željeli Radić i Matoš, u potpunosti ispunio bezglavnik Pavelić! To kaže taj stari Wiesner, koji ima švapski želudac, ali odavna pokvaren i obložen birsom. Wiesner je svoj talent prokartao na prljavom i krvavom ustaškom stolu...

Pogledajmo Tina Ujevića, koji se danas vrlo lijepo snalazi u društvu starog policijskog provokatora Milivoja Magdića (za kojega mi je prije neka četiri mjeseca rekao ustaški stožernik u N. Gradiški, u čijim sam se pandžama nalazio, da je »jedno od najboljih pera ustaške Hrvatske!«). Pa ipak i njegov je put bio logičan. S olimpijske visine promatrati zbivanja kod nas i govoriti: »Ja sam poezija, i ništa me se drugo ne tiče!« — to je bilo na liniji fašizma, koji je prijetio i koji je dolazio. Od ogavnih pamfleta Tina Ujevića u listu Saveza priv. namještenika iz vremena zloglasne banovine Hrvatske pa do namještenja u ustaškom izvještajnom uredu »Croatia« (gdje Tin za Pavelića prevodi povjerljive izvještaje) zaista nije velik korak. Uostalom, i 10.000 kuna, što ih je Ujević primio kao ustašku književnu nagradu, i to je za njega, bez sumnje, važan movens za orijentaciju prema onima, koji ga plaćaju...

Drugi su se neki prodavali na razne načine:

Mihovil Kombol odlazi u poklonstvo Goebelsovom ministarstvu propagande. Marijan Matijašević prima mjesto tajnika poslanstva u Bratislavi i izdaje knjigu pjesama »kao prvi dar Nezavisnoj Državi Hrvatskoj«. Pa čak i Dobriša Cesarić, koji se još uvijek pita, nije li možda »pao trak istine u me, a možda su sanje«, i taj Dobriša, koji se nekoć zgrozio nad mrtvačnicom najbijednijih, a koji je danas slijep nad grobovima, što su progutali hiljade i hiljade nevinih žrtava bezumnog ustaškog terora, i on je, kao vjesnik ustaškog književnog stvaranja, obijao pragove fašističkih kancelarija po Italiji i Bugarskoj.

U čast Nazoru održana je u dvorani »klostera« u Bihaću svečana akademija, gdje je pjesnik bio pozdravljen. Bio je prisutan i Tito. Nazor je govorio sa zanosom i duhovito veličajući omladinu i narodnu borbu. Goran Kovačić također je govorio i recitirao jednu svoju izvrsnu pjesmu.

Nazor je zaželio partizansku uniformu i pištolj! U šali je sebe uspoređivao s Čiča Jankom (Mošom), koji je manji od njega, a koji ima ne samo pištolj, nego i pušku.

»Pa kad može Moša nositi i pištolj i pušku, zar nisam ja dorastao bar za pištolj!« — govorio je Nazor ne dopuštajući nikako, da Moša bude veći junak od njega.

Pavelićev ministar prosvjete održao je u Zagrebu govor, tvrdeći, da je Nazor otet od partizana, i da ga partizani sile da daje neke izjave. Govor je slušao Nazor kao gost samoga Tita. Mnogo je bilo veselja na račun ministrova govora. Zar još ima nekoga u Zagrebu, tko vjeruje ustaškim budalaštinama? Nazor je obećao, da će Pavelićevu ministru poslati svoju fotografiju, na kojoj je obučen u partizansku uniformu s petokrakom zvijezdom na kapi i s pištoljem oko pasa.

PUT U LIVNO — SUSRET S DALMATINCIMA

20. januara 1943. sjeli smo Milutin (Ivan Milutinović) i ja u seljačke saone i otputili se prema Livnu, gdje smo trebali prisustvovati skupštini za biranje NOO-a Dalmacije. Prošli smo Bos. Petrovac, prebacili se željeznicom od Oštrelja na Mlinište i preko Glamoča u Livno. Nekoliko smo dana ovdje boravili, prije nego je otvoreno zasjedanje skupštine NOO-a Dalmacije. Tu je bilo sjedište IV. operativne zone. Komandant bio je Vicko Krstulović, politkom. Jordan.

Mnogo su mi se sviđjeli Dalmatinci. Toliko djetinske iskrenosti, oduševljenja i vjere u svoju snagu! Omladina Dalmacije histom je prilazila Narodno-oslobodilačkoj borbi, i naš pokret zauzeo je u Dalmaciji masovne razmjere. Stvarale su se tada nove dalmatinske brigade, narod neoslobođene Dalmacije zdušno je pomagao borbu i vojsku. NOO-i djelovali su jednako uspješno na neoslobođenom području kao i na okupiranom. U čitavoj Dalmaciji i na otocima razbuktao se partizanski rat.

Tada su Dalmatinci imali svoju prvu slobodnu luku: *Podgoru*. Bili su ponosni na tu svoju luku. I da bi radost dalmatinskih boraca bila još veća, osnovan je kod Štaba IV. op. zone *Odsjek za ratnu mornaricu*. Ta je mornarica imala svoju flotu u Podgori i operirala je pokraj podgorskih obala sa svojim ladicama naoružanim mitraljezima. Imala je ona i uspjeha: prisilila je nekoliko brodova s hranom da pristanu u podgorsku luku. Više puta su pokušavali Talijani s iskrcavanjem, ali su ih naši mitraljezi uvijek odbili. Talijanska ratna mornarica tukla je topovima Podgoru, porušila skoro sve kuće i hotele, ali Podgora je ipak ostala naša prva luka. U to su vrijeme (januara 1943.) dalmatinski partizani kontrolirali oko 40 km morske obale oko Podgorc. — Tražili su jedan top za obranu svoje luke. VŠ poslao je Podgori jedan protutenkovski top, koji su Dalmatinci od milja nazvali *Barba*. Citava je Dalmacija znala, da u Podgoru dolazi Barba, i svi su najozbiljnije vjerovali, da će se Talijani toliko plašiti ovoga topa, da se ne će usuditi doći sa svojim brodovima u blizinu naše prve ratne luke. Putem su Barbu dalmatinski borci milovali kao pitomu domaću životinju: »Ide Barba!«

Livanjski kotar, koji je pretežno naseljen Hrvatima, nije prijateljski raspoložen prema Nar.-oslob. borbi. Livno je sada po drugi put u partizanskim rukama. Iz samoga grada pobjeglo je mnogo ustaša i njihovih suradnika, nešto ih je i strijeljano, a ostalo građanstvo, uključivši ovamo i katoličke popove, ili je prema nama rezervirano ili je prikriveno neprijateljski raspoloženo. Muslimanski svijet, naprotiv, drži se vrlo pozitivno.

27. i 28. održavala se u Livnu skupština NOO-a Dalmacije. Za predsjednika je izabran HSS-ovac, seljački pjesnik *Stanko Škare* iz Imotskog. U ime Izvršnog odbora AVNOJ-a pozdravio sam podužim govorom prisutne delegate i skupštinu. Na radnom dijelu skupštine govorio je Milutin vrlo dokumentarno o značenju i zadaćama AVNOJ-a.

Ova je skupština bila osobito interesantna zbog izvještaja, koje su dali delegati iz svih krajeva Dalmacije. Ti su izvještaji govorili o tome, kako je duh narodne borbe zahvatio najšire mase

Drago Gizdić (Marko) i Stanko Škare u Livnu januara 1943.

u Dalmaciji, i staro i mlado, i žensko i muško. Značajno je i to, da našim redovima pristupaju sve odlučnije prvaci i pristaše HSS-a.

POČETAK OFENZIVE

Dok smo boravili u Livnu, velika i, kako se svi nadamo, posljednja ofenziva Nijemaca, Talijana, ustaša i četnika na naše oslobođeno područje bila je već u punom jeku. To je četvrta velika neprijateljska ofenziva. Započela je zapravo dan prije, nego što smo Milutin i ja otišli iz Bihaća, t. j. 19. januara 1943.

Neprijatelj je bacio protiv nas najmanje 65.000 vojnika, da bi kasnije taj broj povećao i do 100.000. S velikim snagama i tenkovima neprijatelj je ponovno osvojio za nekoliko dana čitavu Baniju i Kordun. Pali su Slunj, Bihać, Petrovac, Korenica, Udbina i t. d. Neprijatelj je uz velike gubitke prodirao dalje u Bosnu, dok je u Lici suzbijen. Ponovno su bile oslobođene Korenica i Udbina. Vrhovni štab danomice je javljao o razbijenim njemačkim ili talijanskim bataljonima. Ali neprijatelj je ipak dalje prodirao u Bosnu. Nakon mjesec dana ofenzive borbe su se ipak još vodile iza Petrovca, prema Oštrelju.

Sada se još ne može ništa definitivno reći o toj ofenzivi (danas je 20. februar 1943.), ali jedno je sigurno: naša se vojska ne može uništiti, ona vodi na drugim sektorima ofenzivne bojeve (Imotski, Prozor, Rama), mobilizira nove snage i vrši uspješnu pripremu za prebacivanje svojih većih snaga dalje na Istok zadržavajući u pozadini neprijatelja snage, koje će mu onemogućiti stabilizaciju fronte i pozadine.

Zaista, partizanska ratna strategija, izgrađena u Jugoslaviji za vrijeme dvadesetmesečne borbe, pokazala je, kako može jedna hrabra i prava narodna vojska po sasvim novim principima tući daleko nadmoćnijeg neprijatelja. Strategija i taktika naše vojske dale su novi prilog vojnoj nauci uopće. Nikada ni u jednoj zemlji nije partizanski rat dobio tako određene oblike sistematskog uništavanja neprijatelja uz istodobno čuvanje i štednju vlastite žive snage. Ni sovjetski partizani ne mogu se usporediti s našim borcima. Sovjetski su partizani vezani za frontu, oni su u neposrednom kontaktu s Crvenom armijom, odakle dobivaju i pomoć i direktive. Naši su borci od prvoga dana bili upućeni samo na sebe i na narod. Oružje se nalazilo kod neprijatelja, i neprijatelju ga je trebalo oteti.

Naši partizani nisu samo borci, koji oslobađaju zemlju od tlačitelja, naši su partizani nosioci nacionalne i političke svijesti narodnih masa, oni su stvarni kovači bratstva i solidarnosti naroda Jugoslavije. Naše su brigade i divizije izvršile i izvršuju danas ulogu narodnog učitelja, one su u narod slale političke

radnike, govornike, narodne tribune, one su riječju i štampom širile u narodu zdravi i borbeni patriotizam, znanje i prosvjetu. Godine i godine mirnog života trebale bi, da se postigne ono, što su u ovoj borbi i tijesnom kontaktu s narodom učinili naši borci.

A šta tek da kažemo o golemom radu i uspjesima, koji su postignuti u redovima samih boraca, samih partizana! Partizanske su jedinice najbolje političko školovanje ljudi novoga kova. Sama je borba izbacila na površinu nebrojeno mnogo sjajnih ljudi i karaktera, borba je rodila naše prave heroje, borba je rodila hiljade novih partijskih i skojevskih članova. Ogroman odgojni rad izvršen je u jedinicama naše vojske, rad za koji bi u »normalnim« prilikama trebalo utrošiti možda i desetak godina. Koliko će to vrijediti, kad se borba pobjedonosno završi! Zar se moglo pod uvjetima ilegalnog rada u okupiranoj Hrvatskoj, Bosni, Dalmaciji, Srbiji, Crnoj Gori i pomisliti na takav razmah političkog rada, kako se to odvija danas na oslobođenom području, u našim slobodnim gradovima i selima?! Takav rad i takav razmah rada moguć je samo pod zaštitom naše vojske i naših zaista narodnih vlasti. Rezultatima pak ovog rada koristit će se ne samo naša generacija pod uvjetima »mirnog« ili »normalnog« života, nego i čitava buduća pokoljenja.

KRAJINOM PROLAZE RIJEKE IZBJEGLICA

Za 5. februara 1943. bilo je zakazano zasjedanje *Zemaljskog antifašističkog vijeća nar. oslobođenja Hrvatske*. Trebalo se održati u Cetingu gradu i u Slunju. Neprijateljska ofenziva omela je to zasjedanje i konstituiranje Izvršnog odbora Hrvatske. Iz Bihaća stigla nam je u Livno obavijest, da se ne vraćamo više u Bihać, nego da se zadržimo u Glamoču. Bihać je bio u dva navrata teško bombardiran: naši su punom parom vršili evakuaciju grada.

Kad smo stigli u Glamoč (29. I.), već su tamo bili ostali članovi Izvršnog odbora i većina vijećnika. Kancelarijski rad bio je prekinut i opet je započeo stari, partizanski način kretanja.

Nisam se dugo zadržavao u Glamoču, ali već prvih dana počele su preko Mliništa stizati beskrajne izbjegličke kolone iz

Banije, s Korduna i zapadne Bosne. Bilo je studeno, snijeg je jedva počeo kopnjeti. Iznemogla djeca, žene i starci, koji su, gladni i ozebli, prošli stotine kilometara pješke, nagrnuti su sa svih strana u Glamoč tražeći utočišta, kruha i toplote. Ne mogu se opisati strahote ovog pokreta napaćenog naroda, koji se sklanja pod okrilje svoje vojske od napadaja okupatorskog i ustaškog noža. Koliko je tog naroda još ranije poklano u Baniji, na Kordumu i u Bosni! Nekoliko puta su mu paljeni domovi. Taj narod bježi pred Nijemcima ili Talijanima ili ustašama kao pred kugom. Djeca su se putem smrzavala, majke su napuštale djecu, kad više nisu mogle gledati njihove muke, putem su padale žene i starci od iznemoglosti i gladi, i rijeke srpskih izbjeglica prolazile su dalje, od sela do sela, dalje, samo dalje, kamo su ih slale izbjegličke prihvatne stanice.

A njemački su avioni kružili nad tim rijekama na putu za Petrovac, spuštali se nad glave izbjeglica i mitraljirali ih, bacali na njih bombe, ubijali ih kao za šalu, usput. Dizale su se šake nesretnog naroda, proklinjala su usta staraca i djece one zvijeri, što ih gone i uništavaju poput najgorih grabežljivaca. Taj je narod sve dao za svoju vojsku i za borbu, taj narod je prepatio više, nego što je mogao i podnijeti. I usprkos novim kušnjama i patnjama, usprkos tome, što u krajevima, u koje je sada dolazio, nije mogao biti primljen i osiguran onako, kako bi bilo potrebno, taj narod nije izgubio vjeru ni u svoju vojsku ni u pobjedu. Podnosio je svoje muke s užasnim mirom, tvrd i strašan u svojoj mržnji prema ubojicama, nepokolebljiv u svojoj vjeri u sretnu budućnost. Srpski narod tih krajeva dao je dokaza rodoljublja. I beskrajsnih žrtava.

Preljevale su se nepregledne kolone zbjeга Glamočkim poljem dalje, prema Livnu i Duvnu, da bi se zadržale u siromašnim seljačkim kućama, koje su jedva prehranjivale i svoje. Bilo je dosta slučajeva odbijanja izbjeglica s pragova seljačkih domova. No u glavnom su izbjeglice naišle kod stanovništva na upravo dirljivo gostoprimstvo. Organizacija smještavanja i zbrinjavanja

Izbjegličke kolone iz Banije, Korduna i Like na putu za Glamoč februara 1943.

zbjega bila je u početku labava, bilo je čak i slučajeva umiranja od gladi. Ali malo pomalo organizacija je počela funkcionirati.

Kad ne bi bilo naših ranjenika i brige oko njih, kad ne bi bilo bolnog pitanja izbjeglica, neprijateljska ofenziva, ma kako ona bila velika i jaka, ne bi nam zadavala mnogo jada. Naša je vojska pokretna i ofenzivna, ofenzivna čak i u času neprijateljske ofenzive. U partizanskom je ratu oslobođeno područje vrlo elastična stvar, naročito na današnjem stepenu organizacije i naoružanja naše vojske. Svakom je borcu jasno, da je danas naša vojska neuništiva. Nadiranje neprijatelja na Zapadu otvara naše prodore na istoku. Ako smo danas potisnuti iz Banije i dijelova zapadne Bosne, sutra proširujemo oslobođeni teritorij na istoku vrebajući istodobno čas, kad ćemo iza leđa neprijatelja očistiti njegove slabe garnizone. Na frontalne borbe i široke frontove neprijatelj će nas danas teško navući. Zasjeđa još uvijek igra u

našem ratu ogromnu ulogu, kad neprijatelj nadire. Naši gubici iznose prema neprijatelju od prilike 5 prema 100, i to bez obzira na to, napadamo li mi ili neprijatelj. Svaka bitka, pa bila ona pobjedonosna ili takva, da nas sili na povlačenje, donosi nam novo oružje, municiju i drugi ratni materijal. Neprijateljska je vojska za nas neiscrpljivi ratni arsenal. Odnosi se to na svu neprijateljsku vojsku, pa sastojala se ona od Švaba, Talijana, ustaša, četnika ili domobrana.

SUSRET S DOMOBRANIMA

Da, ti hrabri domobrani!

Stotine i stotine domobrana nalazile su se u našem zarobljeništvu. Vrhovni je štab odlučio da domobrane zadrži u zarobljeništvu, odnosno da ih mobilizira. Napuštao je, dakle, dosadašnju praksu, da domobrane pušta kućama. Ali, eto, pokazalo se, da se s tima vojnicima ne može ništa započeti. Neznatan broj njihov mogao se upotrijebiti u ratu, a dobrovoljno ih je vrlo malo odlazilo u našu vojsku.

Dok sam bio u Glamoču, bila je tamo prebačena povećća grupa domobranskih oficira, na čelu s pukovnikom, koji su bili zarobljeni u Tesliću. Prilično su jadnu sliku pružali ti Kvaternikovi časnici. Bilo ih je oko četrdeset. Njima su dodani neki studenti, njih desetak, koji su zarobljeni prilikom napadaja na željeznicu kod Blinskog Kuta.

Odlučili smo, da svima tima zarobljenicima, oficirima i studentima, priredimo u glamočkoj dvorani jednu propagandnu priredbu. Bio sam određen ja, kao Hrvat, da im održim govor. — Oficiri i studenti slušali su vrlo pažljivo moja izlaganja, čuli su u najkraćim potezima o ciljevima naše borbe, o »nezavisnoj« državi Hrvatskoj, o Paveliću i okupatorima, o položaju Hrvata, o ulozi domobrana, koju im namjenjuju okupatori i Pavelić i t. d. Ali kad sam na kraju izveo, da je i put svakog domobranskog oficira — put naše borbe, kad sam ih pozvao, da dobrovoljno

Goran Kovačić, Pavle Savić i Dr. Sima Milošević u Glamoču februara 1943.

stupe u redove naše vojske, onda su uvukli svoje glave i poklopili uši: *sve, samo to ne!*

Razgovarao sam drugi dan s njima i pitao ih, šta namjeravaju i šta očekuju. Svi bi htjeli, da ih pustimo kućama, svaki je govorio, kako ima familiju ili kako mu ovo ili ono ne dopušta borbu u našim redovima! Bijedni i žalosni bili su ti domobranski oficiri sa svojim brigama, bijedni i žalosni su naročito izgledali nama sada, kad su kraj nas prolazile rijeke žena i djece iz Banije i Korduna. I kad se sjetim brojnih žrtava žena i djece, koja su ubijena po našoj zemlji od strane ustaša ili četnika ili Nijemaca, onda mi se ove kukavne oficirske creature upravo gade zbog svojih priča o svojim ženama i svojoj djeci. Kao da i naši borci nemaju i žene i djecu, kao da i oni ne bi željeli da budu s njima, da u miru i sreći s njima žive! Odvratne kukavice, koji zaslužuju prezir, a to tim više, što bi oni već sutra bili spremni da preuzmu

komandu svojih jedinica, da se bore — onako po domobranski, dakako — protiv partizana, kad bi ih oni pustili, da se vrate svojim kućama.

NA IMOTSKI

Već 6. februara vratio sam se ponovno u Livno. Naš put bio je usmjeren prema *istoku*. Kretali smo se u etapama ne žureći nimalo. Naše su divizije vršile koncentracije oko Imotskog i Prozora. Trebalo je otvoriti put za prebacivanje ranjenika u Hercegovinu i Crnu Goru i dalje, prema Srbiji. Bosanski korpus, krajiške brigade i Ličani držali su nadiranje neprijatelja, a naše najbolje divizije kretale su prema istoku.

Odmah drugi dan krenuo sam za Duvno (Tomislav-grad). Tamo je trebalo osnovati gradski i kotarski NOO i održati niz konferencija po selima. Duvanjski kotar je jedan od najgorih, koje sam do tada vidio. U mnogim selima nema skoro kuće, koja nije dala nekoga svoga za ustaše. Baš onih dana otkrila je naša patrola u jednom selu duvanjskog kotara tri odsječene glave partizana, sakrivene u sijenu. Oči su bile izvadene, nosevi odrezani: nesretni su partizani bili na najgrozniji način mučeni. Pozivu za mobilizaciju nije se nitko odazivao.

U duvanjskom samostanu nalazio se Štab II. proleterske divizije. Politkom ove divizije *Mitar Bakić*, moj stari znanac i drug, i komandant *Peko Dapčević* nadaleko su poznati kao gostoljubivi i prijatni drugovi.

Baš tada održavala se tu i konferencija Štabova triju divizija. Od komandanata i politkoma ovih divizija poznavao sam još komandanta I. prol. divizije *Koću Popovića*, nadaleko poznatog i popularnog komandanta, koji je baš u posljednje vrijeme bio neobično sretne ruke u ratnim operacijama. Na tu konferenciju došao je i sam *Tito*. Opažam, da je drug Tito mnogo zamišljen i manje razgovorljiv nego u nekadašnja mirnija vremena.

II. prol. divizija kretala je za Posušje i na Imotski. Druge naše jedinice trebale su istodobno likvidirati Prozor. Odlučih da

ГРАДСКА БИБЛИОТЕКА
"РАДНЕ ДОМАШНОСТИ"
БЕКОВАЦ

sa Štabom II. proleterske podem na Imotski. Sada mi se pruža osobita prilika, da vidim napadaj na jedno od najjačih i najvažnijih ustaških uporišta, koje predstavlja vrata za put u Dalmaciju i na istok. Peko i Mitar prihvatili su moj prijedlog, da ih pratim.

10. februara, ujutro, krenusmo konjima prema našem cilju. Jedinice divizije već su krenule jučer. Sa Biokova trebala je da na Imotski udari jedna dalmatinska brigada. Snježna nas je vijavica pratila putem.

Narod je znao, da vojska kreće na Imotski. Znali smo, da onaj dio ustaški raspoloženog svijeta gleda na naš pokret s uvjerenjem, da će naše brigade polomiti zube na dobro utvrđenom gradu. Ali borci nisu ni časa sumnjali u uspjeh. Meni se čak činilo, da Peko suviše precjenjuje naše snage.

Približujući se Posušju čuli smo sve bolje pucnjavu pušaka i mitraljeza. To naši borci čiste neprijateljske grupacije oko Posušja i Imotskog.

Pred Posušjem, nekih 5—6 km, naše haubice gruvale su na selo. Stajao sam kod topova i promatrao eksplozije oko Posušja. Šrapnele su eksplodirale u zraku, nad samim selom, a udarne granate na terenu. Spuštao se mrak i eksplozije su se mogle dobro vidjeti. Međutim, gruvanje ovih haubica imalo je više moralno, zastrašujuće djelovanje; gadanje — koliko sam ja mogao s osmatračnice zaključiti — nije bilo dovoljno precizno. Od Posušja čula se puščana i mitraljeska vatra.

Spustili smo se niže, prema dolini, udosmo u seljačke kuće. Žene i djeca zaplašeni. Muškaraca nigdje nema. Na naše upite žene odgovaraju, da je domaćin otišao u Slavoniju po žito ili na rad. U svima kućama isti odgovori. Očito je, da su muškarci pobjegli ili se nalaze u ustaškim redovima. Ovaj je kraj pod ustaškim utjecajem. Od Imotskog prema moru situacija je daleko povoljnija, tamo narod sve više i otvorenije prilazi nama.

Tu smo se zadržali čitavu noć osluškujući pucnjavu, koja je jenjavala, tako da je oko 10 sati bilo već skoro potpuno mirno. Kuriri su donijeli vijest, da je Posušje likvidirano. Oko 1500

ustaša pobjeglo je zajedno s čitavim stanovništvom. Jedan kamion sa zaplijenjenom municijom krenuo je odmah za Duvno.

Zbog toga, što neke naše jedinice nisu na vrijeme stigle na položaje, napad na Imotski odgođen je za 24 sata.

Drugi dan ujutro, kad smo u samostanu u Posušju krstarili sobama (koje su fratri potpuno ispraznili), započela je navala ustaša, koji su ispali iz Imotskog. Ustaše su nadirali s neke dvije satnije prema Posušju. Borbu je prihvatio jedan naš dalmatinski bataljon. Započelo je to oko 9 sati ujutro. Ustaške satnije spuštale su se cestom, koja vodi za Imotski, i uspjele su dosta brzo da se približe položajima pred Posušjem. Od vremena na vrijeme razvijala se prava paklenska puščana i mitraljeska paljba. Ustaški minobacači stupili su također u akciju.

Divizijski štab povlačio se obroncima suprotnih brda iznad ceste, koja vodi od Posušja za Duvno. Tu sam i ja išao. Zalutala tanad zviždala je često iznad nas ili se pokraj nas zabijala u kamen. Sklanjali smo se iza kamenitih dalmatinskih ograda i polako smo sagibajući se odlazili dalje. Jednog su nas momenta ustaše opazili sa svojih položaja i otvorili vatru direktno na nas. Minobacač je ispalio prema nama nekoliko mina. Ali krijući se iza kamenja mi smo ubrzo stigli na položaje, gdje nas ustaško oko više nije moglo pratiti.

Komandant Peko promatrao je nadiranje ustaša bez ikakva uzrujavanja. Miran, sabran i energičan on je znao, da će ustaše »obratiti boston«. Vatru je zasada držao samo jedan naš bataljon, ali dalekozorom se već moglo vidjeti, da u akciju kreću i neke druge naše jedinice. Peko se smješka, a Mitar — uvijek spreman na šalu — odmahivao je rukom na duge rafale ustaških mitraljeza.

Nesmanjenom žestinom vodila se borba pred Posušjem sve do pred sumrak. Na kraju je jedna naša brigada, pustivši neprijatelja sasvim blizu, izvršila napad s boka i ustaše su bili razbijeni ostavivši na bojištu veliki broj mrtvih. Povratak u Imotski bio im je presiječen, i oni su se razbježali prema Ljubuškom i Mostaru. To je još više povećalo paniku u Imotskom, jer su tamošnji

Peko Dapčević, Mladen Iveković i Mitar Bakić u Imotskom 13. februara 1943.

ustaše uzalud čekali povratak svojih satnija, koje su trebale braniti grad.

Vrijedno je zabilježiti jednu šaljivu scenu, koja se desila prigodom zauzimanja Posušja. Partizani su naime u općini našli potpuno neoštećeni telefon. Komandant bataljona, ne budi lijen, nazove Mostar, ustaško zapovjedništvo. Javio se na aparatu ustaški satnik, poznati krvolok, kojemu sam zaboravio ime. Partizan mu lijepo saopći, da je Posušje ovoga časa palo u ruke partizana i da će još, kao sutra, pasti i Imotski. Satnik je bjescio, psovao, pri-

jetio i na kraju obećao, da će sutra poslati protiv nas talijanske avione... Bilo je smijeha.

Predveče, kad smo sjedili u jednoj gostioni na samoj cesti, partizani su doveli dvojicu zarobljenih ustaša regrutiranih između tamošnjih seljaka, takozvanih milicionera. Uhvaćeni su u borbi, s puškom u ruci. Drhtali su od straha, slutili su, šta ih čeka. Naravno, oni se kunu, da nisu pucali. Partizani tvrde protivno.

I uvijek, kad naidem na zarobljene ustaše, sjetim se Jasenovca i hiljada njihovih žrtava po čitavoj našoj zemlji. Zaista blaga i velikodušna je za njih kazna smrti!

Od ove strane, sa Posušja, Imotski se nije vidio. Grad je ležao s onu stranu brda. Oko 5 sati poslije podne naše su haubice ispalile nekoliko granata na Imotski. Kako smo drugi dan konstatirali, te su granate promašile.

Do nas je od Imotskog dopirala pucnjava pušaka i mitraljeza. Borba za Imotski nije dugo trajala. Naša dva bataljona podrla su u grad, a ustaška posada uhvatila je maglu prije, nego što su u akciju stupile druge naše jedinice. Oko 8 sati uveče Imotski je već bio u našim rukama.

Moglo je biti oko 11 sati noću, kad sam, zajedno s Pekom i Mitrom, ujašio u Imotski. Vladala je potpuna tišina. Jedinici tragovi borbe, koji su se nadaleko vidjeli, bili su požari dviju kuća, koje su ustaše u bijegu zapalili. Bila su to skladišta municije i pušaka. Ustaše su se tako žurili, da nisu mogli ništa sa sobom odvući. Magazini hrane ostali su netaknuti. U monopolskim magazinima ostala su 23 vagona prvoklasnog duhana.

Na pustim ulicama grada čuli su se samo povici partizanskih straža: »Stoj!... Tko ide?« Sva kućna vrata bila su zatvorena. Savršen je red vladao u gradu.

Drugi je dan grad oživio. Imočani upočetku pljašljivo, ali kasnije sve srdačnije prilazili su partizanima. Zlikovci su pobjegli. Većina je građana sa simpatijama primila oslobodioce.

»Čekali smo vas, dugo smo vas čekali...« — uvieravali su nas žene i muškarci.

Drugi dan uveče sazvasmo narodni zbor u gradskoj vijećnici. Dvorana je bila dupkom puna. U ime vojske govorio je politički komesar IV. crnogorske brigade, u ime Izvršnog odbora AVNOJ-a govorio sam ja. Još su govorili vijećnici Vešović i prota Simonović. Gradanstvo je s odobravanjem pratilo izlaganja govornika o ciljevima Narodno-oslobodilačke borbe. Na kraju svoga govora pozvao sam omladinu, da stupi u redove naše vojske, apelirao sam na građane, da svim sredstvima pomognu borbu za slobodu, da pomognu Narodno-oslobodilačku vojsku. Neposredni rezultat ovog zbora bio je taj, da se već sutradan javilo stotinu omladinaca u našu vojsku. Dobrovoljna mobilizacija proširila se idućih dana i na okolicu Imotskog, i doskora je u našu vojsku stupilo nekoliko stotina novih boraca.

RAZGOVOR SA SVETOM BRAĆOM

Štab divizije bio se privremeno smjestio u franjevačkom samostanu. Tako smo odmah došli u kontakt s fratrима. Utjecaj katoličkih svećenika na stanovništvo po Bosni, gdje god smo prolazili, bio je u glavnom negativan obzirom na Narodno-oslobodilačku borbu. Franjevački samostani bili su, uz rijetke iznimke, prava legla reakcije i rovačenja protiv partizana. — Međutim mnogi stanovnici Imotskog uvjerali su nas, da franjevci samostana u Imotskom nisu bili neprijateljski raspoloženi prema nama. Mrzili su navodno ustaše i Talijane, i to ih je donekle nama približavalo.

Razgovarao sam s njima o svemu i svačemu, naročito s gvardijanom Ujevićem. Gvardijan je odobravao ciljeve naše borbe. Nije doduše mogao shvatiti, kako se splelo paklensko kolo suradnje emigrantske londonske jugoslavenske vlade, Mačeka, četnika, ustaša i okupatora, sve mu se to zamrsilo beznadno i neshvatljivo, ali vidio je, da »nešto nije u redu« na onoj strani, i da mi imamo

potpuno određene i jasne ciljeve, koji se ne mogu tek olako odbaciti.

Govorio sam mu o ulozi katoličkog svećenstva, o njihovu sabotiranju, o njihovu neprijateljstvu. Ujević je još imao iluzija o episkopatu, sa zanosom je govorio o misiji papinstva, o antifašističkom stavu pape vjerujući, da je to najveća i najefikasnija sila, koja se suprotstavlja fašističkom barbarstvu i poganstvu.

— Zašto vi mrziti papinstvo? — pitao me je naivno.

Odgovorio sam mu, da mi je papinstvo savršeno indiferentno, i da ga dakle ne mrzim.

I dugo bi on još meni govorio o misiji papinstva, da ga nisam prekinuo jednostavnim pitanjem:

— Kako to, da se u redovima naše vojske nalaze mnogi pravoslavni svećenici, a da katoličkih svećenika skoro nikako nema? Kako to, da je veliki broj pravoslavnih svećenika pošao s narodom u borbu protiv tlačitelja, a da većina katoličkih svećenika tu borbu sabotira, zabija joj nož u leđa, rovari protiv partizana?

Tada mi je fratar odjednom rekao ovo:

— Slušajte, da sklopimo konkordat!...

— Tko da sklopi konkordat i kakav? — pitao sam začudeno. On mi je objasnio:

— Mi, katolički svećenici, postojimo, i naša se misija može vršiti samo posredstvom našeg episkopata. Bez episkopata mi ništa ne značimo, gubimo sve, od episkopata dolazi nam izvor snage, i naša je djelatnost tijesno vezana uz povjerenje i dispozicije episkopata. Učinite dakle slijedeće: obratite se, upravo neka se vaš Vrhovni komandant Tito obrati episkopatu i neka traži, da se vašoj vojsci dodijele vjerski referenti. Tada ćete imati i katoličke svećenike u vašim redovima. Uvjeren sam, da će episkopat prihvatiti vaše prijedloge, da će pristati, da s vama sklopi konkordat...

Morao sam mu obećati, da ću o tome izvijestiti druga Tita. Razumije se, ovakvim rješenjem ne bi bilo riješeno ono pitanje, koje sam ja fratru postavio, jer bi episkopat slao za vjerske referente ljude, koji bi odgovarali isključivo njemu i njegovoj politici

ne obazirući se na njihov stav prema narodnoj borbi, pa čak možda i birajući ljude, koji će svojim djelovanjem u vojsci i narodu ometati borbu. Katolički je episkopat kod nas imao dovoljno vremena i prilike, da iznese svoj stav prema nama. On to dosada nigdje i nikada nije učinio, a mi možemo zaključiti po držanju većine katoličkog svećenstva samo to, da je taj stav prema nama *negativan, neprijateljski*.

Prije našeg odlaska iz Imotskog građani su nam priredili neke vrste banket u kavani »Zagreb«. Bio je pozvan Štab divizije, vijećnici AVNOJ-a i drugi gosti, koji su došli s vojskom. Od građana bili su prisutni svi viđeniji ljudi, obrtnici, trgovci, činovnici, advokati, predstavnici omladine i žena, nekoliko HSS-ovih prvaka, na čelu s bivšim narodnim zastupnikom Vukovićem i t. d.

Pozdravili su nas, zahvalili se oslobodiocima Imotskog, zaželjeli nam uspjehe u daljnjim operacijama. *Peko Dapčević* govorio je u ime vojske srdačno i toplo. Govorio je kao Crnogorac, koji se zajedno sa svojim borcima bori za slobodu hrvatskog i drugih naroda Jugoslavije. Još su govorili: Stanko Škare, predsjednik NOO-a Dalmacije, Vicko Buljan, Mirko Vešović i ja. — Građani su redom izražavali privrženost Narodno-oslobodilačkoj borbi, a to je čak učinio i bivši nar. zastupnik HSS-a Dr. Vuković. Jedan od govornika Imočana digao je čašu u čast Narodno-oslobodilačke borbe, ali se iskreno ogradio od toga, da je Dr. Maček pošao putem izdaje. On u to, kaže, ne može vjerovati, dok se sam ne uvjeri, dok sam ne provjeri naše optužbe.

Imat će taj dobri građanin sada prilike da provjeri i to, jer dokumenata o politici Mačeka i vodstva HSS-a ima dosta.

DALJE NA ISTOK

Vratio sam se u Livno. Tamo me je čekao čudan posao. Morao sam staviti *18.000 potpisa* na obveznice Zajma narodnog oslobođenja, koji je raspisao Izvršni odbor AVNOJ-a. Svi članovi

Izvršnog odbora, nas devet, morali smo vlastoručno potpisivati, jer naša štamparija nije mogla izradivati klišeje.

Sjajna je to bila ideja, taj naš zajam! Nema sumnje, da će raspis zajma dati stanoviti finansijski efekt, ali još je, po mom mišljenju, ovoga časa važniji politički, propagandni efekt. Iz Dalmacije nam stižu poruke, da će biti upisano vrlo brzo nekoliko milijuna. Okupatori i ustaše će bjesnjeti, kad budu vidjeli, kako narod novčano podupire *Narodno-oslobodilačku borbu i partizane*.

U Livno je stigla vijest, da je naša vojska oslobodila *Prozor*. Nekoliko dana poslije pala je u naše ruke *Jablanica i Rama*. Javljalo se o ogromnom ratnom plijenu, o velikom broju ubijenih i zarobljenih Talijana. To je bila velika pobjeda. Tu su bila vrata našeg prodora prema istoku. To je trebao biti put za oko 4.000 naših ranjenika. Još je trebalo likvidirati Konjic. Ali kod Konjica bili su naši planovi o prodoru kroz ovaj koridor razbijeni. No treba podvući, da su našom ofenzivom na sektor Prozora, Jablanice i Rame razbijeni svi planovi neprijatelja, koji su upravo odavle dugo spremali navalu na naš oslobođeni teritorij. Pripreme za ovu ofenzivu bile su zamašne i značajne, o čemu svjedoči nagomilani materijal i dokumenti, koji su nađeni u tim mjestima.

Ranjenici su već polazili prema Prozoru. Sve naše bolnice na oslobođenom području Bosne prestale su postojati. U dugim kolonama kola s konjskom i volovskom zapregom i kamionima naši su ranjenici prevoženi preko Glamoča i Livna prema Prozoru. Pitanje ranjenika bilo je za čitavo vrijeme neprijateljske ofenzive najbolnije i najvažnije. Odvojiti ranjenike i bolesnike od svake opasnosti, ukloniti ih pred nadiranjem neprijatelja, pred njegovim avionima, prebaciti ih dalje, na istok, preko Neretve i po potrebi još dalje, to je bila onoga momenta najpreča briga Vrhovnog štaba.

24. februara krenuo je prema Prozoru Izvršni odbor i petnaestak vijećnika AVNOJ-a, većinom Crnogoraca. Veliki kamion dovezao nas je noću u razoreni Prozor. Tragovi nedavne borbe

Veso Masleča

još su se vidjeli po kućama. Na ulicama crepovi, razbijeni prozori. Kuće puste, pučanstva skoro i nema.

Rano ujutro krenuli smo desetak kilometara dalje, do sela Gračanice uz lijepu i divlju rijeku Ramu. Tek tada smo vidjeli utvrđenja, koja su Talijani izgradili oko Prozora. Nisam dosada vidio takvih bunkera, toliko bodljikave žice, toliko zaštitnih zidova. Na strmim pećinama oko Prozora bila su nanizana mitraljeska gnijezda i bunker i tako reći na svakih dvadeset metara. Prosto

je nevjerovatno, da su ta utvrđenja mogla biti pobijedena. Tu je palo oko 1.000 Talijana.

U Gračanici, uz cestu, ležale su još puške, dijelovi mitraljeza, motora, bombe, municija. Tu smo birali puške i naoružavali se. Goran Kovačić i Đuro Tiljak spremali su tu čitava dva dana svoju ratnu spremu. Ispunila se Goranu želja da dobije pušku! Čistio je svoju pušku, opasao se remenjem, objesio bajonetu i napunio džepove municijom. Na kundaku puške urezao je petokraku zvijezdu. Uveče nam je, držeći svoju pušku u krilu, čitao svoje pjesme. Bio je sretan i ponosan na svoje naoružanje i na svoje pjesme.

Naše su se brigade opskrbile novim oružjem, puškama, mitraljezima, topovima i tenkovima. Dvanaest ispravnih tenkova dobili smo u Prozoru, Rami i Jablanici, mnogo kamiona, nafte, obuće, odjeće i hrane.

Nedaleko Gračanice, uz cestu i rijeku Ramu, pružao se prizor, kakav dosad nisam imao prilike vidjeti. Tu su naši bataljoni dočekali Talijane, koji su u panici bježali iz Prozora. Malo je koji Talijan iz ovog klanca iznio živu glavu, samo tu ih je palo u borbi blizu tri stotine. Tragovi ovog uništavanja bili su još vidljivi. Nekoliko razbijenih automobila ležalo je uz cestu ili se izvrnulo u Ramu. Probijeni šljemovi, prosuta municija, talijanske kantice i razni drugi pribor ležao je razbacan na širini od dva kilometra uz Ramu. Usirena krv, krvave krpe i poderani stari šinjeli ležali su na sve strane. U oči su upadala brojna pisma talijanskih vojnika, fotografije i najraznovrsniji papiri.

»Mio figlio...«, piše jedna talijanska majka svom sinu na fronti, »Mio figlio« — želim, da mi se što skorije vratiš... Ali njen sin više ne živi, poginuo je sramotno u borbi s partizanima, u tuđoj zemlji — kao pljačkaš.

Prevrtao sam ta pisma i čitao slatke riječi majki, koje zovu svoje sinove i upozoravaju ih, neka se čuvaju prokletih partizana, čitao sam čeznutljive riječi neke zaljubljene djevojke, koja je svom »Franco caro«, svom »junaku« napisala pjesmu »Dolce sogno«: — »Per te, mio dolce sogno...«, čitao sam i bilo mi je,

kao da gledam leševe tih talijanskih vojnika, a ne njihova pisma. Svako pismo jedan leš, svako pismo jedan nekrolog.

U šumovitoj Rami zadržalo se još desetak lešina ubijenih Talijana. Zapeli su na liticama, naduti, s isturenom rukom ili nogom iznad vode. Približio sam se jednom takvom lešu. Voda je žuborila preko tijela, a desna ruka virila je do lakta iznad vode. Izvirivala je iz vode — stisnuta pesnica. Na jednom prstu — vjenčani prsten. Još će koji dan ti leševi zapinjati na svom posljednjem putu. A onda će i oni odlutati dalje raspadajući se kao svaka trulež.

Muslimani u okolici Prozora držali su se prema nama prijateljski za razliku od Hrvata, koji su bili nepovjerljivi i sumnjivi. S drugovima Vesom Maslešom i Vladom Zečevićem otišao sam preko Rame u muslimansko selo Klek. Održali smo konferenciju s nekih desetak Muslimana. Muslimani uviđaju, da za njih nema drugog izbora, nego da pođu s nama. Ugrožavaju ih četnici i okupator. Našoj se mobilizaciji sve više odazivaju, dok Hrvati pred našom vojskom bježe ustašama i okupatorima. Narod ovdje živi bijedno, zaostao je i nepismen je. Kuće su im strahovito prljave, mnogo ima trbušnog tifusa. Ova me sela podsjećaju na zabačena naselja Himalaje.

PISMO DR. IVANA RIBARA

O dr. Ivanu Ribaru, predsjedniku AVNOJ-a, htio sam napisati neka svoja opažanja i zabilježiti neke razgovore s njime. Odustajem od toga, jer sam od njega dobio opširnije pismo, u kojemu mi on piše baš o onome, što me je najviše zanimalo. Evo tog pisma:

Druže Mladene!

Izrazio si želju, da Ti ispričam, zašto sam i kako sam došao u redove partizana. Evo Ti o tome nekoliko riječi:

Čim se Njemačka zaratila protiv SSSR-a, a u Srbiji se rasplamsao ustanak i organizirali partizanski odredi, ja sam bio spreman da se pridružim borbi naroda protiv okupatora. U Beogradu sam

živio ilegalno sve od kapitulacije jugosl. vojske, sastajao sam se tu s drugom Titom i krajem augusta, kad je on polazio u Srbiju, dogovorio sam se s njime, da ću i ja, dok posvršavam poslove, koji su mi bili povjereni u Beogradu, doći za njim. No moj put okasnio je mnogo, i kad je došlo do epizode u Užicama, nisam više mogao da se provučem. Morao sam da čekam svu zimu i proljeće, sve dok nisu oslobođeni Žumberak, Pokuplje i Kordun; onda sam mogao da prođem i da se opet ponovno sastanem s drugom Titom na Mliništu.

Još dok je drug Tito bio u Beogradu, a prije no što je Njemačka zaratila protiv SSSR-a, imao sam s njim jednu konferenciju zajedno sa Dragoljubom Jovanovićem. Na toj konferenciji prihvatio sam sve prijedloge druga Tita i njegova obrazloženja i stavio sam se na raspolaganje, da zajedno s Komunističkom partijom radim protiv fašizma, okupatora i domaćih izdajnika.

Medutim moj pristup partizanima može da se poveže i s mojom političkom djelatnošću od godine 1935. pa do 1941.

Kao član izvršnog odbora Demokratske stranke ja sam se u toj stranci još godine 1935. zalagao, da ona, s pok. Davidovićem na čelu, preuzme vodeću ulogu za okupljanje svih tadašnjih opozicionih polit. stranaka, grupa, struja, opozicionara pojedinaca u jednu široku istinsku demokraciju u borbi protiv reakcije kneza Pavla i njegove vlade M. Stojadinovića, uključivši i Srpsku republikansku stranku te ilegalnu Komunističku. — Tada se je Demokratska stranka nalazila u udruženoj opoziciji s glavnim odborom radikalne stranke, kome su bili na čelu A. Stanojević i M. Trifunović, i Srpskom zemljoradničkom strankom sa Jocom Jovanovićem kao šefom i odbila je pregovore s vodstvom Hrv. seljačke stranke u pitanju narodnog sporazuma.

Idući po zborovima i konferencijama po Srbiji, ja sam ubrzo osjetio puls narodni. U glavnom seljaci i nešto intelektualaca bez razlike na partijsku podvojenost, i to većinom sve ono, što je bilo tada najbolje u opozic. strankama, izlazili su otvoreno sa zahtjevom jedinstvene borbe i jedinstvene organizacije, da udružena opozicija dâ mogućstva svima strankama, grupama, strujama i pojedincima,

Izvršni odbor AVNOJ-a u Gračanici 28. februara 1943. — Sjede: Nurija Pozderac, Dr. Ivan Ribar, Pavle Savič; stoje: Dr. Mladen Iveković, Veso Masleša, Vlado Zečević, Ivan Milutinović, Dr. Sima Milošević, Mile Peruničić. — Nurija Pozderac, Veso Masleša i Sima Milošević poginuli su u V. neprijateljskoj ofenzivi, a Ivan Milutinović je poginuo pred oslobođenjem Beograda.

koji stoje lijevo od nje, da se priključe, da kao takva što prije svrši pregovore oko sporazuma s Hrv. seljačkom strankom, kako bi se što prije osposobila za borbu protiv korupcije, reakcije i fašizma. — Ukratko rečeno, pošteni, nekorumpirani opozicioni krugovi u Srbiji htjeli su stvaranje narodnog fronta.

Ja sam prema ovako stvorenoj situaciji, koja je došla odozdo od naroda, udesio i svoju daljnu pol. akciju u Demokratskoj stranci. Odmah sam s ovim zahtjevima upoznao izvršni odbor moje stranke i predložio, da Demokratska stranka hitno preuzme inicijativu oko organiziranja i proširivanja udružene opozicije, kao jedne polit. formacije, u kojoj bi političke stranke, do izvr-

šenja postavljenih zadataka, obustavile sprovođenje svojih partijskih računa. Zajedno s ovim zahtjevom postavio sam i pitanje uspostave diplomatskih odnosa sa SSSR-om, organizaciju borbe protiv fašizma i nacizma.

Moj prijedlog naišao je na odlučnu protivnost sa strane jedne grupe u Demokratskoj stranci, koju je predstavljao g. Grol, iako je sam šef Davidović bio sklon u prvom početku ostvarivanju jedne velike i široke demokracije preko udružene opozicije. Stoviše, njegovim prećutnim pristajanjem ja sam kao demokrat prisustvovao sastancima oko ostvarivanja Narodnog fronta. Ali utjecajem Grola te šefova Radikalne i Zemljoradničke stranke postao je i Davidović nepomirljivi protivnik ljevičarske akcije, kako ju je on počeo da naziva. — Šefovi se uplašiše masovnog pokreta, koji bi ujedinio u borbi sve ispravne elemente i istinske demokrate u svima opozicionálnim građanskim strankama, razumije se i poljuljao njihove pozicije. I zato odlučiše, da treba ostati čvrsto uza stranke i da u udruženu opoziciju ne može nitko više osim onoga, koji je pripadnik udruženih stranaka. — Na taj način oni već unaprijed isključiše svako novo pristupanje u redove njihove stranke. Oni su otvoreno izjavljivali, da je bolje za stranku, da ima manji broj starih, oprobanih i disciplinovanih članova, nego priljev velikog broja novih, ljevičarski orijentiranih, koji mogu samo da onesposobe njihovu udruženu opoziciju za preuzimanje vlasti, jer su oni baš u to vrijeme povelili razgovore s princom Pavlom uvjeravajući ga o svojoj lojalnosti.

Mene taj stav šefova, a naročito vodstva moje stranke, nije nimalo zbunio. Ja sam produžio svojom akcijom i u Arandelovcu održao sastanak s demokratima, koji su odobravali moju akciju, i lijevim zemljoradnicima Dragoljuba Jovanovića, s kojima sam već prije toga održavao veze. — Na tom sastanku složili smo se, da udružena opozicija mora da bude jedinstvena s jednim opširnim programom i s jednom organizacijom, da mora borbeno nastupiti u narodu protiv tadanje Stojadinovićeve spoljne politike naslona na Njemačku i Italiju, a za savez sa SSSR-om. — Šefovi stranaka u udruženoj opoziciji ogradiše se od ove Arandelovačke akcije

i poduzeše sve, da bi je u korijenu uništili. — Uodstvo Demokratske stranke isključilo me je iz stranke, pošto sam, usprkos ovoj zabrani, nastavio započeti posao.

Isključen iz Demokratske stranke održao sam s prijateljima nekoliko desetaka sastanaka, zborova i konferencija po cijeloj Srbiji, izradio program i organizacioni statut jedinstvene udružene opozicije i otpočeo sa stvaranjem organizacije na terenu. U nekoliko srezova bilo je takovih organizacija. U ove su pristupali većinom demokrati, no bilo je i članova drugih stranaka. — Od samih demokrata bili smo prozvani »demokratska ljevica«, pa nas je takovima krstila i štampa i svi ostali politički krugovi, posebno vladini.

Razumije se, da smo učvrstili vezu sa zemljoradničkom ljevicom Dragoljuba Jovanovića, a poslije toga uspostavili smo vezu i sa socijalistima Nedjeljka Divca i republikancima prof. Mihe Ilića. — Radili smo zajednički kao ljevičari i tražili vezu s ilegalnom Komunističkom partijom. Nekoliko mjeseci pred sam rat ja sam se našao zajedno s drugom Titom. Razgovore sam poveo kao lijevi demokrata i izjavio se spreman da uđem zajedno s Komunističkom partijom u borbu protiv fašizma, protiv tadanje spoljnje politike kneza Pavla i njegove vlade Cvetković-Maček, koja je pripremila već pakt s Hitlerom o ulasku Jugoslavije u osovinu. — »Treba seljačke mase staviti u pokret protiv toga pakta, da bi se na vrijeme srušila vlada Cvetković-Maček, koja ga sprema i koja će ga zaključiti«, rekao mi je drug Tito. »Nije još kasno, ako i građanske političke stranke, a naročito ljevičarske grupacije poduzmu na vrijeme svoju akciju«, produžio je drug Tito. »Komunistička partija svojim ilegalnim, podzemnim radom pripremila je dobro teren u Srbiji ne samo kod radnika, već i kod seljaka«, završio je drug Tito.

Da li se drug Tito lično u isto vrijeme, odnosno prije ili poslije razgovora sa mnom, sastao i s ostalim ljevičarskim političarima i grupama, kao s Dragoljubom Jovanovićem, Divcem, Mihom Ilićem, nije mi poznato. Sjećam se i danas dobro, da mi se je Dragoljub tužio, što je morao da razgovara s jednim funkci-

onarom Komunističke partije, kome, kaže, nije znao imena, a nije mu se ni predstavio. U partizanijski sam saznao, da je to bio drug Crni (S. Žujović).

Svoj sastanak i razgovor s drugom Titom nisam saopćio mojim prijateljima. Ali sam zato na svima konferencijama i sastancima, koje sam održao s prijateljima po raznim mjestima Srbije, govorio u duhu razgovora s Titom. Ove konferencije nisu bile javne ni prijavljene policiji, što je i pojmljivo, jer takove s takvim govorima ne bi bile ni dopuštene, a ukoliko bi bile javne, bile bi odmah rasturene. Tima konferencijama za ostvarivanje antifašističkog fronta, koje su ispunile čitavo vrijeme do samog pada kneza Pavla i Cvetković-Mačkove vlade, završila se prva etapa mog ljevičarstva.

Uz ovaj politički posao uzio sam u svoje ruke, zajedno sa Simom Miloševićem, osnivanje društva prijatelja SSSR-a.

Kad je Cvetković-Mačkova vlada donijela uredbu o internaciji političkih lica i konfiskaciji njihove imovine, a ova se uredba oborila u prvom redu na komuniste, onda je za komuniste u Srbiji osnovan logor u Bileću. U logor je otpremljeno preko 50 komunista na čelu s Mošom Pijadom i Ivanom Milutinovićem. Mene su svi označili kao svoga pravnog zastupnika, i kao takav sam ih posjećivao u logoru.

Sve ovo troje: 1. moja politička djelatnost od god. 1935.—1941.; 2. moj rad oko osnivanja društva prijatelja SSSR-a, i 3. moj rad kao pravnog zastupnika logoraša u Bileći učinili su, da sam odmah nakon kapitulacije jugosl. vojske stupio u ilegalce i u neposrednu suradnju s članovima Kom. partije, a specijalno s drugom Titom.

I, kako rekoh na početku, ta moja politička djelatnost u svojstvu demokratskog ljevičara odredila je već unaprijed, da je moje mjesto u borbi za nacionalno oslobođenje bilo odmah na početku povezano s Komunističkom partijom.

Drugarski Te pozdravlja

Livno, 28. II. 1943.

Dr. I. Ribar

Vladimir Nazor u Gračacu februara 1943.

KOD VLADIMIRA NAZORA

Iz Gračanice skoknuh u posjete Nazoru, koji se zajedno s Vrhovnim štabom bio smjestio u Gračacu, nekih pet kilometara daleko od našeg logora.

Nazor je dosta oslabio. Nabrajao je nekoliko bolesti: mokraćni mjehur, astma, slaba probava, besanica. Osjećao je ogroman apetit, ali nije smio da jede, držao je dijetu. Ali on naglašuje, da ga bolest nije shrvala, da je ostao vedar, da nije klonuo.

Velika je nepritika ta Nazorova bolest. I Tito je zabrinut. Kakva bi tek bila nesreća, da Nazor umre! Ne samo da bi to bio

neprocjenjiv gubitak za sve nas, nego bi njegovu smrt ustaški banditi iskoristili u borbi protiv nas. Ali nadajmo se, da će vedri duh i vjera pjesnikova prebroditi i ovu krizu.

Nazor je preko dana boravio u nekom malom mlinu, podalje od sela. Tu se on sklanjao od aviona, koji su stalno kružili nad frontom i pozadinom.

Pisao je dnevnik. Pričao nam je o župniku, kod kojega je u Gračacu stanovao. Pitao je župnika, veli Nazor, zašto se ne sklanja od aviona. A župnik mu odgovara, da njega čuva sveti Ante! Ako bude sveti Ante htio, on će poginuti, ako bude sv. Ante naredio, avioni će bombardirati župni dvor — sve je u rukama sv. Ante.

— Pop vjeruje u sv. Antu — nastavlja Nazor — njegova je vjera duboka i iskrena, i to mu daje snage... Svi mi u nešto vjerujemo, netko u boga, netko u sv. Antu, netko u Staljina i Tita...

Nekoliko dana kasnije pričao mi je Goran, da je Nazorov razgovor sa župnikom ušao u pjesnikov dnevnik. Nazor je na kraju napisao od prilike ovo:

»I ja vjerujem! Vjerujem u Staljina i Tita!«

S veseljem on priča, kako njegovo poboljevanje nije dosada smetalo nijednom pokretu Vrh. štaba.

— Kad treba da se ide — kaže Nazor — ja svladam bolest.

Ako bude potrebno, naši će ga borci nositi na nosiljkama. Uostalom sam uvjeren, da će to naši borci vrlo rado činiti i da će biti ponosni, što nose jednog Nazora.

Fotografirao sam Nazora pred njegovim mlinom. Pokrio je svoju sijedu glavu mojom partizankom.

Gračanica, krajem februara 1943.

III.
D N E V N I K
1943.

Gračanica, 2. marta 1943.

Izvršni odbor i vijećnici AVNOJ-a, koji su dosada bili na okupu, rasturaju se, i pojedinci odlaze u naše brigade. Prodor preko Konjica nije uspio. Traže se drugi putovi prema istoku. Dok ovo pišem, čuje se grmljavina topova od strane Gor. Vakufa. Neprijatelj nastoji prodrijeti prema Prozoru, naša artiljerija tuče njegove položaje. Neprijateljski avioni prelijeću dolinu Rame. Noćas bi trebao uslijediti naš udarac prema Bugojnu i Kupresu. Od Rame i Jablanice prebacuju se naše jedinice cestom, automobilima i pješke u susret neprijatelju. Bije se odlučna bitka, možda najodlučnija dosada. Plan neprijatelja, da od Prozora započne ofenzivu na naše oslobođeno područje, razbijen je odlučnom našom ofenzivom na Prozor, Ramu i Jablanicu. Sada se još radi o tome, da se suzbije neprijateljevo nadiranje prema Prozoru i Gor. Vakufu, i da se likvidiranjem Bugojna i Kupresa pokoleba čitava istočna navalna linija Nijemaca, ustaša i četnika. Jedna divizija Talijana skoro je potpuno razbijena kod Prozora, Rame i Jablanice. Naše su jedinice prodrle na 8 km od Mostara. Pao nam je u ruke ogroman ratni materijal, puške, mitraljezi, topovi, tenkovi i municija.

Određen sam u III. udarnu diviziju, I. dalmatinsku brigadu. Krećem prema Rami, dok većina ostalih odlazi prema Prozoru. III. udarna divizija služit će kao zaštitnica od prodora neprijatelja sa strane Neretve. Sa mnom će u istu brigadu i Goran Kovačić, koji sav gori od oduševljenja. Žao mi je, što nisam mogao u II. proletersku diviziju, k starim drugovima Peku i Mitru.

Izgleda mi, da opet ulazimo u periodu »herojskih vremena« za koja smo jedno vrijeme, dok smo bili u Bihaću, držali, da su potpuno prošla.

Da vidimo, šta nas sada čeka!

Gorani, 4. marta

Prekjuče smo krenuli, Veso Masleša, Goran Kovačić, Voja Dimitrijević (slikar), Ljubima i ja. Rano ujutro prešli smo preko jednog klimavog drvenog mosta šumovitu Ramu, nedaleko Gračaca. Putem nas je pratila grmljavina topova, što je dolazila od strane Vakufa. Eskadrile njemačkih štuka kretale su se nad našim glavama prema položajima. Pikiranje aviona i eksplozije avionskih bombi prema položajima na liniji Vakuf—Prozor. Još prekjucher stigli su izvještaji, da su Nijemci i ustaše odbijeni i vraćeni u Gor. Vakuf. Bitka se međutim nastavlja. Izgleda, da Nijemci dovlače pojačanja. Prema posljednjim vijestima, među zarobljenicima, koje su naši borci uhvatili, pronađeni su i Bugari!

Prolazimo hrvatskim selima, koja su prema nama veoma nesimpatično raspoložena. Muškaraca tako reći uopće nema. Tražimo vodiče za susjedna sela, ali kao da su se svi dogovorili i kunu se, da nikada nisu prolazili tim putovima. Ustaški su banditi tu svoje učinili! Dok u ovom času Hrvati iz Dalmacije masovno prilaze nama, dok se naša mobilizacija u Dalmaciji provodi upravo začudnom brzinom, ovi ovdje Hrvati drže se prema nama kao pravi neprijatelji. Četnika se boje, i to s pravom, jer oni odreda kolju sve Hrvate i Muslimane. Ali pomoći borbu protiv četnika, to se od njih ne može dobiti. Taj je svijet strahovito zaostao, nepismen je i zaplašen.

Vlada Šegrt, komandant X. hercegovačke brigade

Putujući selima, penjući se sve više, znojeći se na suncu, koje je pripeklo kao usred proljeća, sastajemo se s našim jedinicama, koje logoruju po selima. Tu su bataljoni X. hercegovačke brigade. Svuda se srdačno pozdravljamo s partizanima. S visokih kosa bosanskih planina, čiji se vrhovi bijele od snijega, pogled se proteže daleko, daleko. Goran je osobito oduševljen putovanjem, iako mu s lica znoj potocima curi.

Spustili smo se do jednog zabačenog sela, gdje je bio štab Hercegovačke brigade. Sve one jedinice, koje smo putem susretali, pripadaju III. diviziji.

Srdačno nas je primio komandant Hercegovačke brigade *Ulada Šegrt*. Seljak, Hercegovac, hrabar borac.

Kao u svakom štabu, tako su i ovdje svakog časa stizali kuriri s položaja. Situacija se, izgleda, zaoštava na sektoru prema Jablanici. Stižu vijesti, da četnici prelaze Neretvu.

Radio javlja, da su Nijemci evakuirali *Ržev*. Englezi naročito žestoko bombardiraju njemačke gradove. Bombardiran je vrlo jako Berlin. Sovjetska ofenziva se nastavlja. Čini se, da je Smolensk jako ugrožen. Zapadno od Harkova Crvena armija dalje napreduje. Ali druge fronte još nema!

Radio London javlja o proglasu *Sveslavenskog odbora u Moskvi*. Ima već nekoliko tjedana, otkako je radio London promijenio ton. Sada on ponekad govori i o partizanima u Jugoslaviji, o njihovoj borbi. Čak je nedavno naglasio, da su partizani u Jugoslaviji jedina snaga, koja se bori protiv okupatora. Međutim emisija »jugosl. oficira« iz Londona još uvijek glorificira četnike, iako više ne spominje tako često Dražu Mihailovića. Ali London još nije rekao ni riječi o AVNOJ-u! Mislim, da se i postojanje AVNOJ-a ne će moći dugo prešućivati. Naši američki prijatelji vode veliku kampanju protiv Draže i populariziraju AVNOJ. Neki dan je održan u Americi kongres jugosl. društava, s kojeg je poslan pozdrav predsjedništvu AVNOJ-a. Od Roosevelta traže naši prijatelji, da prizna AVNOJ i da, u duhu Atlanske povelje, pomogne partizanima u Jugoslaviji. Bivši ban Šubašić ponovno je dao izjavu, u kojoj izjavljuje svoju solidarnost s Narodno-oslobodilačkom borбом u Jugoslaviji.

Stigosmo danas u Gorane k štabu III. udarne divizije. Tu smo našli i druge naše stare znance, koji će odavle biti raspoređeni po brigadama. Veso će sutra u V. crnogorsku, a Goran i ja još ćemo pričekati, dok naša Dalmatinska brigada ne stigne na svoj novi položaj u blizini Štaba divizije.

Štuke kruže nad položajima. Nedaleko, prema položajima V. crnogorske brigade, čuju se mitraljezi i minobacači. To četnici, Nijemci i Talijani pokušavaju prodor s one strane. Veso je otišao. Tko zna, kad ćemo se opet vidjeti!

Četnik, 5. marta

Goran i ja prebacismo se zajedno s nekim starijim vijećnicima u neko zabačeno selo, više u pozadini, jer se fronta sve više približuje Goranima. I. dalmatinska brigada, kojoj bih morao stići,

nalazi se sada u blizini Travnika i ne će dolaziti ovamo. Zasada morat ću ostati sa Štabom divizije, dok se ne približimo Dalmatinskoj brigadi, ili ću se morati onamo otputiti s kojim kurirom. Ovdje mi se, ovako nepokretnu, nikako ne sviđa.

Stigla je vijest, da je neprijatelj zauzeo Glamoč. Sada je na redu Livno i Duvno, koji se sigurno ne će moći održati. Situacija za nas, po mom mišljenju, postaje kritična. Ako se Bugojno i Kupres ovih dana ne likvidiraju, moglo bi se desiti, da Nijemci, nakon što zauzmu Livno i Duvno, udare iz Duvna na Prozor i prema Bugojnu. Tu bi nam mogli odrezati put i odstupnicu prema Travniku.

Čeline, 7. marta

Jučer je pao snijeg. Skoro mjesec dana bilo je prekrasno. pravo proljetno vrijeme. Neprijatelju i njegovoj avijaciji to je vrijeme sjajno poslužilo u njegovoj ofenzivi. Iako danas puše oštar vjetar, avioni bombardiraju sela pred nama. Gorane, gdje smo neki dan bili, bombardirali su nekoliko puta. Od Gorana čuje se puškanje i minobacači.

Čekam vijest od Štaba divizije, da se prebacim I. dalmatinskoj brigadi, koja je stigla ovamo.

Nemam nikakvih vijesti. Ne znam, što je s Bugojnom. Topovska paljba se odanle više ne čuje. Jedva čekam, da odem Dalmatincima.

Čeline, 9. marta

Sve slabije čuje se odavle pucnjava mitraljeza i topova. Naši sve više potiskuju neprijatelja prema njihovim polaznim bazama. Drugovi, koji su došli od Prozora, izvještavaju nas, da se naši kamioni s vojskom prebacuju u pravcu Rame. Znači, da je ponovno postao aktuelan plan o prodoru prema istoku. Od Vakufa kreće sada naša vojska preko Prozora u pravcu Neretve. Da li je cilj Konjic ili Mostar, ili koji drugi put na istok, to ne znam. Ali značajno je, da se ranjenici odavle noćas i danas hitno prebacuju prema Rami. Svi se tome radujemo.

Jučer sam primio od Štaba III. divizije pismo, koje me je učvrstilo u uvjerenju, da je situacija povoljna. Ovo pismo glasi:

»Primili smo Tvoje pismo, kojim tražiš, da odmah kreneš u Dalmatinsku brigadu. Ova brigada nalazi se sada na Bitovnji planini, pa pošto je to daleko, a i put dosta težak i naporan, bit će bolje, da se malo strpiš, dok Dalmatinska brigada na pride bliže.

Situacija se kod nas dobro razvija. Prešli smo u protunapad i zadali neprijatelju teške gubitke. Ubili smo jednog četničkog komandanta i zaplijenili važne dokumente. Situacija je na svima drugim sektorima dobra... Inače nas avijacija redovno posjećuje i preko dana ima stalno trčanja.«

Prema tome moram ostati još neko vrijeme ovdje, gdje nemam šta da radim, osim da vodim duge i široke razgovore sa Srdanom Novakovićem, Đokom Pavićevićem, Borom Prodanovićem i drugima.

Od svih rodoljuba, koji se ovdje nalaze na brizi Štaba divizije, najdraži mi je starina *Đoko Pavićević*. Njemu je preko 70 godina. Iz Crne Gore pošao je s prvim partizanima i bio neko vrijeme komandant bataljona. Još u Nikšiću bila mu je od neprijateljskog minobacača ranjena žena i dvije kćeri. Nitko ne zna, da li su one ostale žive. Među partizanima imao je dva sina i dvije kćeri. Jedan sin i jedna kći poginuli su u borbama. Svi kažu, da su bili pravi junaci. Ostao mu je jedan sin, a druga kćerka nedavno je ranjena u nogu.

Herojski podnosi Đoko svoju nesreću. Ni jednom mu nije u oku zasjala suza. »U ratu se gine — kaže on — a drago mi je, da su mi djeca pala u borbi za slobodu, ponosim se, da su bili junaci...« Zamišljen sjedi ponekad stari Đoko i pognute glave pjevucka u svoju lijepu prosjedu bradu muklim i prodornim glasom junačke crnogorske napjeve. Kad Đoko pjeva, svi znamo, da ga obuzimaju misli o djeci i ženi. Tako on rastjeruje tugu i suze. Svi su prema njemu pažljivi, svi ga vole.

Bora Prodanović, kojega odavno poznam iz mirnih vremena, iako po fizionomiji ne izgleda tako star, ima već posve staračke manire. Koraca sa štapom u ruci i lulom u ustima, kretnje su mu spore i nespretne, kao u starca. Inače on je razgovorljiv i

Doko Pavičević

zna da bude vrlo zanimljiv. On već odavna ne radi ništa. Poboljeva, kašljuca i teško se kreće. Bojim se, da će podleći naporima, ako oni dulje potraju. U Beogradu ostala mu je žena Mica s dvoje djece. Bora ne zna za njihovu sudbinu. Ali on je veliki optimist i vjeruje, da nas sadašnji pokreti vode ravno u Beograd.

Čeline, 10. marta

Ovdje nemam ni mape ni vijesti ni bilo kakva pregleda situacije. Sve su samo pusta nagađanja. S ovih bosanskih planina

slušamo pucnjavu, koja ponekad posve utihne (jutros se ništa ne čuje), i gledamo avijaciju kako kruži i napada naše položaje. Jučer je opet jedan avion bacao letke, u kojima poziva partizane na predaju...

Sinoć nam je stigla vijest, da su Nijemci, Talijani, ustaše i četnici ušli u *Livno, Duvno i Imotski*. Likvidirano je dakle *čitavo naše nedavno oslobođeno područje u Bosni*. U pozadini se još zadržavaju snage Bosanskog korpusa i još možda neke naše brigade po šumama. Jake njemačke snage nalaze se navodno već pod *Prozorom*. Mi smo dakle s nekim našim divizijama stisnuti na sektoru Prozor—Rama—Jablanica.

Nemam pojma, kako se situacija dalje razvija. Bojim se, da je naš ponovni pokušaj da prodremo na istok preko Rame težak i sudbonosan, jer se ne vidi nikakav drugi izlaz. Čini se, da situacija postaje iz dana u dan, pa i iz sata u sat sve kritičnija.

Uostalom, odavle ne mogu baš ništa decidirano zaključiti.

Idbar, 14. marta

11. marta, oko 3 sata poslije podne krenula je naša kolona iz Čelina. Tridesetak natovarenih konja, nekoliko jahača i dosta pješaka.

Nisam imao konja. Goran, ja i još neki natovarili smo stvari na konje i pješačili kamenjem i gudurama s puškama o ramenima.

Spustili smo se prema mjestu Rami na pruži Sarajevo—Mostar.

Avioni stalno nad našim glavama. Prema Prozoru i od Kojnica čuje se pucnjava i bombardiranje. Štuke pikiraju na sela.

Bila se već spustila noć, kad sam s jednim drugom poprečnim putem stigao u Ramu. Požar željezničke stanice i nekih kuća u Rami nadaleko nam je osvjetljivao put. Rama je pružala prizor pravog ratnog pustošenja. Nijemci i Talijani sručili su na malu grupu kuća sijaset bombi. Stakla, crepovlje, telefonske žice, cigle, kamenje i razni drugi predmeti ležali su na cesti u svijetlu noćnog požara.

Stanovništva skoro i nema. Nekoliko beskućnih građana stoji pred razvalinama. Tu je i jedna opatica (časna sestra). Bombe su razorile njen samostan. Razgovaram s njom, pitam je, kako je bilo u Rami za vrijeme bombardiranja. Brbljava je i nastoji da bude što umiljatija. Odmah se požalila, da su joj partizani odnijeli cipele, pa čak i neke njene haljine! Mislim, da nije govorila istinu, jer partizanima sigurno ne trebaju haljine časnih sestara.

Pruga prolazi uz samu Neretvu. Pošli smo prugom, bolje reći: nekadašnjom prugom. Naši su je borci temeljito uništili. Svi su mostovi preko Neretve porušeni. Veliki željezni most nedaleko Rame leži prepolovljen u Neretvi. Telefonski stupovi leže uzduž i poprijeko na kilometre daljine. Mjesecima ne će okupator moći izgraditi i popraviti ono, što su partizani za nekoliko dana uništili. Mjesecima ne će ovom prugom prolaziti vlakovi.

Cestom prema Jablanici prolazili su naši kamioni, koji prevoze ranjenike, bolesnike i municiju. Putem, uz cestu, nailazimo na logore vojske i na naše »bolnice«. Uz vatru leže ranjenici na nosilima i tifusni bolesnici. Slika je strašna.

Odakle su ti ranjenici i bolesnici? Odasvud s nekadašnjeg našeg oslobođenog područja. Prenose se oni na nosilima, kolima i kamionima iz bolnica u Bihaću, Petrovcu, iz Grmeča i tko bi znao iz kojih naših još nedavno slobodnih bosanskih gradova. A pridošli su i novi ranjenici iz borbi kod Prozora, Jablanice, Vakufa. Ima ih danas blizu pet hiljada.

Sve te naše ranjenike, koji svoje muke i tegobe podnose nevjerojatno strpljivo i hrabro, treba spasiti pred neprijateljskom ofenzivom, prebaciti ih preko Neretve i prenijeti preko hercegovačkih planina dalje na istok, gdje naše divizije, prema Nevesinjskom polju, već čiste i pripremaju nove terene.

Hoće li nam to poći za rukom? Hoćemo li biti u stanju zadržati prodor Nijemaca kroz Prozor? Sam Prozor već je u njihovim rukama. Dolinom rijeke Rame prodiru oni prema Jablanici, ali ih naše jedinice uspješno zadržavaju i tuku. Prodor treba zadržati, dok svi ranjenici, bolesnici, komore i na kraju sama vojska-

zaštitnica ne bude prebačena preko drvenog mosta, koji su naši pioniri sagradili kod Jablanice preko Neretve.

Pješčili smo dalje cestom prema Jablanici. Logorskih vatara sve više. Nekoliko konja s rasporenim trbusima i razbijenim glavama i nogama leži uz cestu. Tu je neprijatelj bombardirao avionima.

U Jablanici je neobično živo. Uz cestu, među porušenim kućama, u nekadašnjem lijepom jablaničkom parku, gore vatre, oko kojih se griju naši vojnici i ranjenici. Kolone natovarenih konja i mula mukom se provlače kroz gužvu i ruševine. I tu se na svakom koraku nalaze ubijeni konji.

U velikom hotelu, koji je sada ruševina, ja sam svojedobno, nekoliko godina prije rata, na prolazu dobro večerao. Nikada to više ne će biti hotel!

Čuje se vika i žagor, prigušeni jauk teških ranjenika, pucketanje vatre. Goreća baklja žandarmerijske stanice jasno osvjetljava vojsku i ruševno lice Jablanice. Nema nijedne kuće cijele. Razbijeni prozori napola porušenih kuća zjape škiljavo i mrko.

Rijeke ljudstva i konja teku prema provizornom drvenom mostiću na Neretvi.

Neretva teče tu duboko među klisurama. Veliki željezni most leži slomljen u vodi, srušili su ga naši. To je bila ratna varka, kako se ne bi neprijatelj dosjetio, da naša vojska kreće preko Neretve. Na brzinu morali su sada naši pioniri sagraditi novi most, kojim će prelaziti ranjenici, vojska i komore. Taj most je slab, a prilaz njemu preko strmih i kamenih obala Neretve upravo opasan. Prelaz se odvijao polako: udaljenost među natovarenim konjima morala je biti najmanje deset metara.

Moglo je biti oko 9 sati uveče, kad je odnekud netko zavikao: »Avion! ...«

— Avion... prihvatili su uzrujani glasovi sa svih strana. Avijaciji se nije nitko nadao.

Istina, nikad dosada nije neprijatelj vršio noćna bombardovanja naših položaja. Ali svima je bilo jasno, da mu se sada kod Jablanice pruža neobična prilika da bombarduje naše kon-

centracije bolesnika, komore i vojske. Ciljevi su za neprijateljsku avijaciju jasno obilježeni bezbrojnim vatrama i požarom žandarmerijske stanice.

»Gasi vatre, gasi vatre!...« vikalo se sa svih strana. Gomila je nagnula prema Neretvi, u tamu, što dublje u tamu.

Svima je bilo veoma tjeskobno. Svi su pomišljali na sudbinu ranjenika i bolesnika, koji se nisu mogli tako brzo ukloniti.

Avion je kružio, ali nije bombardirao. Da je sručio svoje bombe na onu gomilu ljudi, konja i materijala, bilo bi sigurno žrtava više, nego ikad dosada prilikom napadaja iz zraka!

Prelaz preko Neretve vršio se s užasnim poteškoćama. Noćna tama još je više pojačavala te teškoće. Natovareni konji i mazge silazeći provizornim i strmim serpentinama prema rijeci ili penjući se na drugoj strani po strmoj obali sklizali su se niz strmine. Dvadesetak, tridesetak njih otkotrljaše se s tovarima prema Neretvi rušeći i vukući za sobom sve, što im je stajalo na putu. Zaglušna vika partizana, praskanje tovara i očajna lupa konjskih potkova pratili su čitavu noć ovaj mučni i spori prelaz preko neprijatne rijeke. Ali prelaz se ipak vršio i odvijao. Svi ranjenici i bolesnici prenešeni su prijeko. Stotina konja s dragocjenim tovarima, s hranom, municijom, mitraljezima, manjim topovima i drugim materijalom prebačena je na drugu obalu Neretve. I vojska je stalno prelazila.

Sedamnaest naših haubica ne može preko rijeke. Ne samo zato, što ih slabi most ne bi mogao podnijeti, nego i zato, što sada dolazimo na teren, gdje se teške haubice ne mogu vući. Svršeno je sa cestama i lijepim putovima, sada su pred nama i pred našom vojskom visoke hercegovačke planine, goli kamen i kozje staze. Ali prije nego što naši borci unište svoje haubice, one će još posljednji put progovorili svojim vatrenim jezikom. Zapucat će sedamnaest haubičkih ždrijela na neprijatelja i njegova uporišta, da korisno iskoriste svu zalihu municije. A te municije ima još koji vagon.

Ono petnaest tenkova, koji nam u našem ratovanju i nisu bogzna kako poslužili, već je uništeno. Sve ostalo oružje prebacuje se zajedno s našim divizijama.

Prebacismo se preko Neretve. Bilo je oko 11 sati noću. Osjećali smo umor. Pred nama su još visoke planine, koje moramo noćas prijeći.

Oko Konjica čuje se žestoka paljba. Tu se vode borbe. Svakog časa polijeće uvis raketa. Padajući ona se gasi i osvjetljuje daleke položaje. Ta nas je pucnjava pratila čitavu noć.

Odmah je počeo mučni uspon. U noći se noge spotiču o kamenje. Teško je, a to je tek početak! Prestižemo ranjenike, koji se mogu sami kretati. Ima ih, koji se na štakama jedva pomiču. Užasno je to, a pomoći nema. Putem susrećemo partizane i ranjenike, kako spavaju kao zaklani pored puta. Koliko su napora ovi borci podnijeli posljednjih dana, to se ne može opisati.

Ubijeni konji leže i na ovim strminama. Tu su se bile bitke. O tome smo se uvjerali pogotovo tada, kad smo naišli na nekoliko lešina — četnika. I jednu ubijenu ženu našli smo tamo.

Kasno u noć stigli smo do jednog sela, gdje su logorovali partizani, ranjenici i bolesnici. Stotine vatri je gorjelo. Oko njih su spavali umorni ljudi. I mi smo tu legli na neko šibljje pod vedrim nebom, da bi bar jedan sat odspavali.

Ali moralo se dalje. Kad je svanjivalo, već smo se dalje uspinjali. Duge kolone naših komora, ranjenika, partizana miljele su po kamenitim stazama. Trebalo se odmah što dalje prebaciti, jer danju će nas goniti avijacija.

Kasno uveče stigismo umorni i gladni do odredišta, sela *Idbara*. Tu čekamo vezu sa Štabom III. divizije. Ali te veze, eto, već drugi dan nema. Ne znamo ništa, kuda ćemo dalje, ne znamo ništa, šta se događa na našim frontama. Goran je dobar pješak i dobar drug. On sada doživljava pravi preobražaj. Avijacija neumorno bombarduje sela, položaje i naše kolone u pokretu. Goran škrguće zubima i stišće pesti na zračne razbojnice.

Partizani, koji prolaze kraj našeg sela, kažu, da je Crvena armija osvojila Vjazmu. Nijemci ipak vrše protuofenzivu s 25 divizija prema Harkovu.

Idbar, 15. marta

Avioni svakog dana bacaju letke, kojima pozivaju partizane na predaju. Evo jednog takva letka:

Na silu unovačeni!

Njemačke i hrvatske čete oslobodile su veći dio vaše zemlje od gospodstva boljševičkih banda. Vaša braća i sestre, koji su — imajući povjerenje u svoje osloboditelje — ostali u svojim gradovima i selima, rade već s hrvatskim i njemačkim četama, koje uspostavljaju red, rukom o ruku na ponovnoj izgradnji zemlje.

Što radite vi još uvijek kod partizana?

Vaše obitelji čekaju na Vas!

Vi niste svojevrijedno digli oružje proti hrvatskoj državi, nego ste protiv svoje volje prisiljeni na službu kod partizana.

Mi to dobro znamo! Zato ostavite što prije redove boljševičkih horda, koje su palile vaše džamije i crkve. Ostavite ih, prije nego li to bude prekasno! Partizani su već sa svih strana opkoljeni, i nijedan ne će izbjeći zasluženoj kazni. Spasite se sada, dok je još na vrijeme, i javite se kod prvih njemačkih ili hrvatskih linija, kao što to dnevno rade deseci vas. Posljednji je čas!

Tko bude uhvaćen u borbi, ne smije kao bespravni buntovnik računati s nekakvom milošću.

Upotrijebite ovaj letak kao propusnicu, s kojom bez pogibelji možete proći kroz linije četa novog poretka! Ponosite sa sobom i svoje oružje! Mi vam zajamčujemo život i rad!

Čitajući ovakve letke partizani prezirno sliježu ramenima.

Naišao sam na nekoliko poznatih ljudi, koji su pobjegli iz Glamoča, Livna i Bihaća. Sudbina onih hiljada izbjeglica, koji su nagrnuli u Glamoč, Livno i Duvno bježeći pred neprijateljem čak iz Banije i Korduna, čini se, da je zapečaćena. Preko Neretve se, kako izgleda, prebacilo samo nekih stotinjak ljudi i po koje dijete. Sve drugo ostalo je u Duvnu, Livnu i Glamoču. Iz samog Glamoča uspjelo je samo četvorici ljudi, da u posljednji čas pobjegnu, i to su bili glamočki građani.

Najmanje dvadeset hiljada izbjeglica, žena, djece i staraca, iz Banije, Korduna i zapadne Bosne, palo je u pandže njemačkih i ustaških krvoloka. Ovamo treba pribrojiti i oko 300 izbjegličke djece, koja su se nalazila u dječjim domovima u Stekerovcima (kod Glamoča) i u Livnu. K tomu treba najzad pribrojiti i one naše simpatizere, koji su se pred neprijateljem kompromitovali pomažući Narodno-oslobodilačku borbu u Glamoču, Livnu, Duvnu.

Sudbina hiljada ovih ljudi, žena i djece je neizvjesna. Njima prijeti velika opasnost. Po dosadašnjoj praksi okupator i ustaše klali su izbjeglice, koje su zatekli na svom razbojničkom pohodu. Koliko će opet biti proliveno nevine krvi!

Čosić, 18. marta

Prekjučer smo se pomakli dva kilometra dalje prema položajima, t. j. prema fronti. Dočepao sam se najzad moje brigade (I. dalmatinske). Komandant brigade: *Glago Mandić*.

Ni pun kilometar zračne linije od sjedišta Štaba vode se uporne borbe s Nijemcima, koji nastoje prodrijeti u idbarsku dolinu, da bi presjekli put odstupanju naše vojske i prenosu ranjenika prema Nevesinju i Crnoj Gori. Neprijatelju se na ovom uskom sektoru suprotstavljaju tri naše brigade zaštićujući taj naš veliki pokret na istok. Nijemci navaljuju s jednom potpunom divizijom iz pravca Konjica. Oni se obilno služe artiljerijom, tenkovima, a pogotovo avijacijom.

Naši su borci shvatili važnost ovih položaja. Uspije li neprijatelju da prodre u idbarsku dolinu i da nam presiječe put prema Gor. Bijeloj i prema Borcima, bila bi zapečaćena sudbina ranjenika, koji se još nisu prebacili preko idbarske doline. I ne samo to. Jedinice naše vojske (I. proleterska divizija, IX. dalmatinska divizija i još možda koja brigada), koje su već prešle Neretvu, ali nisu prešle prve lance planine Prenja i Idbar, imale bi velike muke, da se prebacuju na Borke i Boračko jezero preko samih »čuka« i litica. Propale bi i komore i konji i teško oružje.

Prebacivanje ranjenika sada je već pri kraju. Noću prolaze kolone za kolonama s ranjenicima. Stanje njihovo je teško. Ra-

*Gligo Mandić, komandant 1. dalmatinske brigade i Goran Kovačić
 Idbarska dolina (Čošč), 18. marta 1943.*

njenici i bolesnici gladuju često po dva do tri dana. Prolaznih kuhinja nema. Strašni su prizori tih kolona ranjenika. Ne manje strašno je stanje one male dječice, koja putem plaču, jer ne mogu dalje od iznemoglosti.

Ali taj veliki prelaz mora se izvršiti brzo, što je brže moguće. Prebaciti se izvan dohvata njemačkih tenkova, prebaciti sve naše ranjenike i bolesnike izvan »interesne sfere« njemačke ofenzive, udariti s pet naših divizija onim putovima, kojima su na zapad prošle godine kretale naše daleko manje snage, stvoriti novi oslobođeni teritorij, na kojemu će se odmoriti i ranjenici i vojska — to je sada zadatak oslobodilačke vojske. Kad se prebacimo do Boračkog jezera, a to će biti vrlo brzo (mi krećemo noćas i bit ćemo kod Boračkog jezera već sutra ujutro!), polovina ovog našeg zadatka bit će izvršena. Veličina ovog pokreta naše

vojske, veličina njena podviga ogledat će se prvenstveno u tome, što joj je uspjelo da spasi blizu 5.000 naših ranjenika i bolesnika i da sačuva svoju snagu, koja se sada zaista pokazuje neuništivom.

Jučer nas je žestoko bombardirala avijacija. Nisam dosada doživio takva bombardmana. Sedam tromotornih aviona bacalo je bombe na krš, gdje smo logorovali sa Štabom brigade. Opazili su nas i nisu nas puštali s oka skoro čitav sat. Bombe su treštale oko nas, mitraljeski meci lupali su o stijene pećine. Zaklanjali smo se među gromadama kamenja. Nitko od nas nije stradao. Ali zato je platilo selo ispod nas. Četiri mrtva seljaka, jedan mrtav partizan, jedna partizanka dosta teško ranjena, porušene kuće. — Bolno je bilo slušati kuknjavu žena, seljakinja, koje su očajavale nad svojim mrtvim muževima ili sinovima. Mislim, da Goran ne mrzi nijedno neprijateljsko oružje kao avijaciju. Jedan avion može da ga usplahiri više, nego čitave baterije haubica...

Večeras krećemo s našom brigadom dalje, do Boračkog jezera. Našu brigadu na položaju zamjenjuje Sandžačka brigada. S ovom se kreće meni veoma dragi drug Mile Peruničić. Pekova divizija (II. proleterska) očistila je već dosta terena pred nama. Četnici se predaju, u njihovim redovima vlada demoralizacija.

Svi se veselimo ovom pokretu. Bit će naporan, osobito za one, koji nemaju konje (kao ja i Goran!), ali svi jedva čekamo, da se iskopamo iz ove doline, gdje bi Švaba htio da nas dovede u klopku.

Radio javlja, da su Nijemci 14. III. o. g. ponovno zauzeli *Harkov*. Crvena armija napreduje međutim prema Smolensku. Vode se velike bitke na južnoj i srednjoj fronti.

Kula, 20. marta

Težak je bio put preko Bijele i Boraka. U blizini Boraka nekoliko smo sati prespavali pod vedrim nebom, uz vatru. Slabo se hranimo. Kruha već desetak dana nismo ni vidjeli. Kuhano

meso i grah redovna je hrana, ali dešava se, da ni toga uvijek nema.

Prošli smo po danu pokraj Boračkog jezera, koje izgleda kao velika bara. Putem prolazimo kroz rijetke šume. Inače svuda, kuda oko dosiže, uzdiže se pusta hercegovačka golet. Visoke litice čitavog ovog masiva Prenja još su bijele od snijega. U nižim predjelima vlada stalno proljetno vrijeme, što osobito pogoduje neprijateljskoj avijaciji u izviđanju i bombardovanju naših položaja i sela. Međutim izgleda, da ovaj kraj više nije područje djelovanja njemačke avijacije. Nad nama kruže isključivo talijanski izviđači i bombarderi. Ovo je, kako smo i predviđali, talijansko-četnička interesna sfera za razliku od dojučerašnjeg, koja je bila njemačko-ustaška.

Ovdje, kao i u nevesinjskom kraju, a vjerojatno i dalje i dublje prema Hercegovini i Crnoj Gori, Talijani su četnicima dali vlast u ruke. Četnici su ovdje vršili prisilnu mobilizaciju pod okriljem Talijana, koji ih plaćaju i naoružavaju. Nikakve ustaške pa ni prividne vlasti nije ovdje bilo prije našeg dolaska.

Čini se, da je iz same Kule dosta četnika na taj način mobilizirano. Ali oni ne predstavljaju ozbiljnu opasnost. Pomalo oni prilaze nama. U njihovim redovima vlada sve veća pometenost.

Tu se dakle jasno vidi rabota Draže Mihailovića, koji u sporazumu s jugoslavenskom vladom u Londonu i s međunarodnom reakcijom surađuje s okupatorom. Jugoslavenska pak vlada ne prestaje još uvijek iz Londona preko radija širiti laž o borbi Dražinoj protiv okupatora i pozivati narod, da se svrsta u četničke redove! Baš jučer je t. zv. oficirska emisija iz Londona trubila, da je svaki onaj, koji je protivnik »draženovštine«, neprijatelj slobode svoga naroda!

Jučer predvečer bio je javno ispred dva bataljona strijeljan jedan dvadesetgodišnji partizan. Smrtna osuda bila je nad njim izrečena zato, što je izvršio provalu u jednu kuću i ukrao novac i druge neke stvari. Procedura čitanja presude i strijeljanja

bila je kratka. Politkom I. dalmatinske brigade Vlado Ščekić održao je kratak govor postrojenim partizanima, rekao im, da su se partizani uvijek borili protiv banditizma i pljačkaša u vlastitim redovima, da je Narodno-oslobodilačka borba sveta i da ne smije biti okaljana prljavim djelima zlikovaca, koji su se uvukli u naše redove. Pročitana je presuda vojnog suda.

Tri partizana pucala su u osuđenika. Srušio se kao vreća.

Goran je prvi put gledao ovakvu scenu. Bio je malco uzbuđen, ali nije ni okom trenuo, kad su zapucale puške.

Borci su odobravali izvršenje osude. Oni znaju, da se nedjelima ovakvih nevaljalaca kalja čast njihovih bataljona.

Prošle noći izvršili smo dosta naporan pokret preko jedne planine, ali smo se opet vratili, jer je bila odgođena predviđena akcija na bok talijansko-četničkih snaga. Dobio sam konačno konja. Ne spavam već više dana normalno, nego samo po nekoliko sati. Ali držim se još dobro.

22. marta, na putu

Pišem ovo u planini iznad sela Kule. Pošli smo jutros na put, ali nas je na vrhu planinske kose dočekaio talijanski avion. Zapazio je kolonu konja, počeo kružiti nad nama, mitraljirao nas i bacio jednu bombu. Sada čekamo, dok mine opasnost. Svi ovakvi pokreti danju s većim kolonama dosta su riskantni, jer neprijateljska avijacija cijeli dan kontrolira sve putove. Mnogo je već naših ranjenika i konja stradalo od bombi i mitraljeza njemačkih ili talijanskih aviona.

Čučao sam s Goranom između dvije stijene prisluškujući približavanje i udaljivanje bombardera, koji je čitav pola sata po šumi mitraljirao i zvrndao.

Goran je škrgutao zubima i glasno proklinjao neprijateljsku avijaciju. Ozbiljno se razljutio. I tu pod kamenom, što no riječ, na dušak, dao je jednom svojom pjesmom izraza svojoj dubokoj mržnji.

MRZIMO VAS!

Mrzimo vas, hulje,
Mrzimo, kronici,
Ui, pljačkaške rulje!
U majčinoj klici
Kunu vašu djecu utrobe svih žena
Ispod doma našeg, bombom porušena.

Skotovi i gmazi,
Što psičete zrakom
Na krvavoj stazi,
Za mračnim oblakom.
Dostiće vas, zmije, osvetnička strijela
Iznad naših brda, dolina i sela.

Kukavice, vrane,
Psi tuđinskih kurva,
U dno naše rane
Bijes će da vas surva.
Od otrova njenih kosti će vam gnjiti,
Dok se ne nasiti, dok se ne nasiti.

Naše ljute guje
Kroz kost će vam gmizat,
Pobješnjele kuje
Crijeva će vam lizat.
Muhe kukavice i smrdljivi crvi
Osvetu će množiti u crnoj vam krvi.

Srcem bismo jeli
Pogano vam meso,
Na lešine sjeli
I klikitali bijesno.
Smrdežima vašim punili bi pluća
Za pobjede nove, nova nadahnuća.

Jedinice naše brigade drže položaje prema Bijelom Polju, odakle Talijani i četnici vrše pritisak na desni bok našeg prodora prema Nevesinju. Preksinoć su naša dva bataljona u zajednici s dva bataljona Hercegovačke brigade izvršili juriš na te neprijateljske položaje. Ova operacija nije uspjela. Naši su bili dosta krvavo odbijeni s mnogo mrtvih i ranjenih. Neprijatelj se dobro utvrdio na dominantnim kosama i nemilosrdno tukao naše položaje mitraljezima, topovima i bacačima. — Mislim, da su ovi položaji za nas samo privremeno interesantni, dok ne prebacimo sve ranjenike i vojsku u pravcu Nevesinjskog polja, kojim je, kako javljaju, potpuno ovladao Peko sa svojim divizijom.

Kulom prolaze sada jedinice nove IX. dalmatinske divizije, koja nosi i prati ranjenike i bolesnike. Težak i vrlo odgovoran zadatak. Gladni i premoreni borci, među kojima ima veliki broj nedavno mobiliziranih, moraju preko ovog prokletog krša, penjući se i spuštajući skoro neprohodnim kozjim stazama, na nosiljkama nositi na stotine i stotine svojih ranjenih drugova. Osam do šesnaest ljudi određeno je da nose jednog ranjenika. Iznmogli su i ranjenici i njihovi nosači. Dešava se, da borci zaplaču od umora i gladi, jer njihova ramena ne mogu više podnijeti tereta. Padaju i ustaju, sopću, znoje se, jedva vuku svoje izranjene noge, a kad malko prilegnu, odmah zaspu, pa bilo to na kamenu ili na zemlji, na polju ili u šumi. I opet idu dalje. Ne žele ništa drugo, nego da se naspavaju i odmore, da utaže glad, koja ih, eto, prati već petnaestak dana, a možda i više. — To je velika borba za spas naših ranjenika.

Ali već se razvedrava situacija na našim frontama. Pred nama pobjedonosno marširaju naši proletari i brigade. Tamo ćemo naskoro imati novi oslobođeni teritorij. Iza nas, daleko iza Neretve, u Bosni oslobađa naš Bosanski korpus pod komandom Kostinom ponovno gradove i teritorij, koji je neprijatelj u naletu svoje ofenzive zauzeo. *Bosanski Petrovac* i *Drvar* nalaze se opet u našim rukama. Radio Slobodna Jugoslavija javlja, da se borbe vode oko Livna, Bugojna, Imotskog. U Lici, na Kordunu, u Žumberku, Slavoniji i Srijemu sve se više pojačavaju akcije naše vojske. Slo-

venski partizani spojili su se preko Kupe s partizanima u Hrvatskoj. Svi vjerujemo, da ćemo vrlo brzo imati u Bosni i Hrvatskoj veći oslobođeni teritorij, nego što smo ga imali prije IV. neprijateljske ofenzive, koja je započela 19. januara, a koja je sada, kako izgleda, potpuno presahnula na obalama Neretve. Ove pak naše divizije, koje sada preko Nevesinjskog polja kreću prema Crnoj Gori, istočnoj Bosni, Sandžaku i Srbiji, stvorit će tamo novi oslobođeni teritorij, povezati se s partizanskim odredima iz Srbije, zatalasati nove borbene mase i udariti po neprijatelju žešće, nego je to ikada dosada bilo.

Kad je počela ova dosada najveća četvrta njemačka ofenziva, svi smo govorili, da je ona posljednja. Njemačka i Pavelićeva »promičba« govorila je to isto. U tome se dakle potpuno slažemo.

O ovoj velikoj ofenzivi štampan je kasnije u biltenu Vrhovnog štaba NOV-a i POJ-a slijedeći prikaz:

»Velike i uzastopne naše pobjede u drugoj polovini 1942., stvaranje slobodnog teritorija od Jadrana do Save i od Kupe do Neretve, razvoj i porast naše vojske, val narodnog ustanka u Hrvatskoj, Bosni i Dalmaciji, sve je to dovelo u pitanje eksistenciju ustaške satelitske države i ozbiljno ugrozilo vojno-strateške pozicije njemačkih i talijanskih okupatora u našoj zemlji. Zato je okupator donio odluku da jednom velikom i općom ofenzivom definitivno likvidira Narodno-oslobodilačku vojsku i da uguši Narodno-oslobodilački pokret uopće obezbjeđujući na taj način s jedne strane vojno-politički položaj u Jugoslaviji, a s druge strane, da što prije oslobodi svoje divizije i da ih uputi na glavno ratište. Osnovna operativna okupatorova zamisao može se ukratko rezimirati ovako:

Koncentričnom ofenzivom opkoliti glavninu naše vojske na prostoru Bosanske Krajine kao jezgre slobodnog teritorija, prinuditi je, da primi odlučnu bitku pod nepovoljnim uslovima, izložiti je potpunom porazu i uništenju definitivno je likvidiravši i kao vojničkog faktora s balkanske pozornice. U ovom cilju poduzeli su njemački i talijanski okupatori i njihovi sluge ustaše i četnici velike i temeljite pripreme. Za izvođenje ove ofenzive doveli su Nijemci i Talijani svoje odabrane divizije, a ustaše i četnici općom i prisilnom mobilizacijom skoncentrirali su sve svoje raspoložive snage. Tako je početkom januara ove godine bilo skoncentrirano prema našem slobodnom teritoriju 7 njemačkih (714., 718., 36. grenadiriska, SS-divizija »Princ Eugen«, 269. »vražja divizija« i jedna divizija u rezervi na prostoru Sarajevo—Zenica) i 5 talijanskih divizija (»Bergamo«, »Sassari«, »Lombardia«, »Re«, »Murge«), vazali ustaše skoncentrirali su svoje glavne snage, zdrugove t. zv. ustaške vojnice, a četnici su

mobilizirali iz Hercegovine, istočne Bosne, Crne Gore i Sandžaka jednu jaču formaciju od 12.000 vojnika. Ukupna jačina okupatorske vojske i njenih vazala iznosila je oko 120.000 boraca, s moćnom artiljerijom, nekoliko tenkovskih bataljona i veoma jakim bombarderskom avijacijom. Operativno rukovođenje operacijom povjereno je feldmaršalu Leru, »specijalistu za Balkan«, koji je za to naročito bio pozvan, iz Grčke. Operativni štab feldmaršala Lera zamislio je izvođenje ove operacije po slijedećem planu:

Ostvariti tipičnu uništavajuću bitku putem potpunog opkoljavanja naše vojske sa svih strana prelazeći iz strategijskog opkoljavanja u taktično stezanje, djelujući pojedinim grupama sa svoje operacijske osnovice, t. j. s prostora: Banjaluka—Prijedor—Glina—Karlovac—Gospić—Gračac—Knin—Sinj—Imotski—Mestar—Konjic—Sarajevo—Bugojno, i to sa sjeverozapada, sjevera i sjeveroistoka: karlovačkom, glinskom, prijedorskom i sanskom grupom koncentrično prema liniji Bihać—Petrovac; s istoka i jugoistoka: grupa bugojno-prozorska, konjička, mostarska i imetska s općim pravcem nadiranja prema Livnu; sa zapada i jugozapada: grupa gospićka, gračačka i kninska općim pravcem nadiranja prema liniji Donji Lapac—Korenica. Težište neprijateljske ofenzive trebalo je biti izraženo prema Bihaću i Petrovcu s naprijed spomenutim njemačkim divizijama. Sto je naročito karakteristično, fašističko vodstvo bilo je uvjereno, da će ostvarenjem ovakva plana situacija naše vojske biti zaista bezizlazna, da će cjelokupnu glavninu naše vojske »uhvatiti« u mrežu i na taj način izložiti je potpunom uništenju. To se najbolje može uočiti iz zaplijenjenih operativnih dokumenata.

Vrhovni štab Narodno-oslobodilačke vojske i Partizanskih odreda Jugoslavije bio je blagovremeno obaviješten o neprijateljskim pripremama za ofenzivu te je jasno prozreo operativne namjere neprijatelja i čak je predvidio najvjerojatniji tok razvoja neprijateljske ofenzive. Blagodareći tome, V Š je pravilno procijenio strategijsku situaciju i na vrijeme donio svrsishodne i realne odluke, izdao direktive i zapovijedi svojim operativnim jedinicama. Zato je V Š donio slijedeću odluku:

Na neprijateljsku ofenzivu odgovoriti *općom kontraofenzivom* cjelokupnih snaga NO vojske i PO protiv njemačkih i talijanskih okupatora i njihovih slugu — ustaša i četnika. To je bila osnovna historijska operativna zapovijed Vrhovnog komandanta, na osnovu koje su razrađeni planovi i direktive svim našim operativnim jedinicama i odredima uopće. — Na osnovu ovakve donešene odluke osnovni plan Vrhovnog štaba za kontraofenzivu naše vojske može se ukratko rezimirati u slijedećem:

S grupiranim glavnim snagama naći se u početku na centralnom položaju, na prostoru Bosanska Krajina—Lika, zatim brzim kontramanevrima po unutrašnjim operacijskim pravcima u vidu snažnih udara tući pojedinačno neprijateljske grupe na pravcima njihova nadiranja, a zatim, kada se osigura evakuacija ranjenika, s glavinom naše vojske izvršiti snažan prodor u vidu

klina pravcem Livno—Prozor—Rama—gornji tok Neretve probijajući neprijateljski обруч, kompromitujući na taj način njegov manevar opkoljavanja i prenoseći težište ofenzive naših glavnih snaga na područje Hercegovine, istočne Bosne, Crne Gore i Sandžaka. U duhu iznijetog plana izvršene su pripreme. Glavnina naše vojske u jačini od 25.000 boraca potpuno je spremna dočekala početak neprijateljske ofenzive u drugoj polovici januara ove godine.“

Naknadno uvrštavam u ovaj moj dnevnik još jedan prikaz biltena V Š o razvoju neprijateljske ofenzive i o izvršenju plana našeg V Š:

„U duhu predviđenog plana, uoči neprijateljske ofenzive, glavnina naše vojske bila je u slijedećem rasporedu: I. i III. divizija na prostoru D. Vakuf—Travnik—G. Vakuf, II. divizija oko Knina, IV. divizija na Kozari, V. divizija prema Sanskom Mostu, VI. divizija u Lici prema Gračacu i Gospiću, VII. divizija u Baniji prema Glini i Kostajnici, VIII. divizija na Kordunu prema Karlovcu, IX. divizija u južnoj Dalmaciji između Biokova i Imotskog.

Tako je 20. januara otpočela velika neprijateljska ofenziva na Kordunu, Baniji, u Lici, u Bos. Krajini. Na kordunskom pravcu VIII. divizija s Goranskom brigadom uspješno je zadržavala neprijatelja i postepeno se povlačila pod pritiskom jačih i nadmoćnijih neprijateljskih snaga nanoseći neprijatelju teške gubitke. Tako je bila ova divizija već početkom februara na sjevernim padinama Plješevice zatvarajući pravce ka Korenici i D. Lapcu.

Na banijskom pravcu VII. divizija, poslije žestokih borbi, povukla se u redu na desnu obalu Une i zauzela položaje na pravcu Bihać—Petrovac. U svima ovim borbama nanijela je VII. divizija neprijatelju osjetljive gubitke i zaplijenila dosta ratnog materijala.

Na ličkom pravcu VI. divizija uspjela je da odbije sve neprijateljske napade prema D. Lapcu i Udbini i da zadrži neprijateljsku ofenzivu u pravcu Like od Gračaca i Lovinca. Zahvaljujući herojskom držanju ove divizije neprijatelj nije uspio da zauzme Liku i da zavlada tamošnjim našim bazama. Osim toga imao je neprijatelj na ličkom pravcu ogromne gubitke u ljudstvu i materijalu.

U Bos. Krajini, na pravcu Petrovca, jedinice Bos. korpusa pružale su herojski otpor daleko nadmoćnijim neprijateljskim snagama. U krvavim borbama oko Sanskog Mosta, Podgrmeča i Ključa, a zatim na pravcu Mrkonjićgrad—Drvar neprijatelj je imao više stotina mrtvih i ranjenih i velike gubitke u ratnom materijalu. Njegov nečuveni teror i pljačka, koju je vršio nad narodom Podgrmeča i Bos. Krajine, skupo ga je stajao. Istovremeno u fazi ovih operacija jedinice II. divizije koncem mjeseca januara razbile su talijansko-četničku koncentraciju kod Knina, zauzele neprijateljska uporišta Strmicu, Plavno i Golubić i nanijele neprijatelju velike gubitke.

Također koncem januara jedinice III. divizije zauzele su neprijateljsko uporište G. Vakuf i presjekle na taj način neprijateljske ofenzivne namjere, da ovim pravcem, prema dolini Rame, može ugroziti naš glavni operacijski pravac: Livno—Prozor—Rama. U cilju osiguranja svog desnog boka od neprijateljskog garnizona Imotskog i Posušja jedinice II. divizije zauzele su po predviđenom planu ova neprijateljska uporišta Imotski i Posušje, i tako je bio naš glavni operacijski pravac na svom desnom boku osiguran s juga.

U vremenu od 15.—28. februara, ostavljajući po planu jakе pobočnice prema Bugojnu i Imotskom i Posušju na jugu, jedinice I., II. i III. divizije u vidu munjevitog naleta izvršile su jednovremeno snažan udarac na neprijateljski utvrđeni garnizon Prozor i na prugu Mostar-Sarajevo. Neprijatelj je bio stratezijski i taktički potpuno iznenađen, kako brzinom našeg manevra, tako i silinom našeg udarca. Pretrpjevši ogromne gubitke u ljudstvu i materijalu neprijateljsko komandovanje bilo je ošamućeno i nije moglo za duže vrijeme da se osvijesti i pribere. Po odavno predviđenom planu III. divizija je zauzela Prozor, koji je trebao da posluži kao baza za ofenzivu u pravcu Livna. II. divizija likvidirala je neprijateljske postaje i uporišta na pruzi od Drežnice do Jablanice, I. divizija likvidirala je neprijateljska uporišta na pruzi Ivan Sedlo—Konjic. Na ovom prostoru skoro je potpuno uništena talijanska divizija »Murge«. Naše jedinice zaplijenile su ogroman ratni materijal, više tenkova, topova, stotine pušaka, puškomitraljeza i teških mitraljeza, bacača i t. d. Osim toga ovdje su se naše jedinice i naše bolnice snabdjele ogromnim rezervama hrane.

Da bi parirao naš uspjeh na pruzi Mostar—Sarajevo i kompromitovao naš manevar, neprijatelj je na pravcu G. Vakuf—Prozor poduzeo kontra-udarac s 36. grenadirskom divizijom u cilju, da ugrozi naš lijevi bok i naše ranjenike, koji su bili grupirani oko prozorske kotline. Na ovaj neprijateljski manevar V Š je odgovorio munjevitim kontramanevrom s I. i II. divizijom na istom pravcu, pomognut s dvije brigade VII. divizije. Poslije žestoke *trodnevne* borbe prsa o prsa Nijemci su bili razbijeni, a njihov 838. grenadirski puk bio je skoro potpuno rastrojen i uništen. Tako je 36. divizija bila prinuđena da se u neredu povuče prema Bugojnu. Na taj način ne samo da je udarcem kod G. Vakufa osiguran naš lijevi bok, nego je, što je naročito važno, dobivena »*bitka za ranjenike*«, koji su bili u životnoj opasnosti u Prozorskoj kotlini.

Tek što je bio završen udarac kod G. Vakufa, neprijatelj je poduzeo nov protivnapad s novopristiglim snagama od Sarajeva s linije Bradina—Konjic u pravcu Solakove Kule i Ostrošca u cilju, da ugrozi pozadinu naših snaga i da olakša tešku situaciju 36. divizije. Naša III. divizija, koja je po predviđenom planu zatvarala ovaj pravac, odbila je snažnim kontranapadom neprijatelja i razbila ga odbacivši ga u Bradinu i Konjic.

Uočivši pravac i težište naše kontraofenzive neprijatelj, poslije nanešenih mu teških udaraca, brzo rokira svoju snagu na pruži Mostar—Sarajevo i prenosi težište svoje ofenzive sa sjevera na istok i jugoistok u cilju, da na svaki način ostvari izvođenje svog ranije pripremljenog plana opkoljavanja glavnine naše vojske. Zato neprijatelj poduzima od Sarajeva, Mostara i Glavatičeva (jake četničke snage Draže Mihailovića) koncentrički napad u pravcu Rame i Jablanice u cilju, da na Neretvi ukoči svaki pokret naših snaga, a zatim da s jakim manevarskim grupama od Sarajeva i Mostara kao i od G. Vakufa i Livna stisne i uništi naše divizije i ranjenike u dolini rijeke Rame. Predviđajući ovakav manevar neprijatelja V Š se brzo odlučio, da u duhu osnovne operativne ideje o kontraofenzivi pripremi neprijatelju novi udarac. U tom cilju postavljene su jake pobočnice: prema Konjicu i Sarajevu III. divizija, a prema Mostaru i Bijelom Polju Brigada II. i IX. divizije, a s II. divizijom i I. proleterskom brigadom *u vremenu od 10.—15. marta* izvršen je nasilni prelaz preko Neretve kod Jablanice, razbijene su četničke bande Bajce Stanišića, koje su branile Neretvu i pripremale nam udarac s one strane. a zatim je ova naša prethodnička udarna grupa nastavila brzo nadiranje tjesnacem Prenj—Visočica u pravcu Glavatičeva ostavljajući jaku pobočnicu II. dalmatinske brigade prema konjičkom garnizonu.

Odmah poslije ovog prodora naše prethodničke udarne grupe izvršeno je prebacivanje naših ranjenika i bolesnika preko Neretve i nastavljena je njihova daljnja evakuacija u pravcu Glavatičeva. U vremenu od 15.—18. marta četnici Bajce Stanišića i Gjurišića pokušavaju da organizuju obranu na izlazu iz tjesnaca na visini Glavatičeva. Ali tu su bili potpuno razbijeni i natjerani u bijeg u pravcu Kalinovika, Uloga i Nevesinja«...

— — — — —

Radio javlja, da se partizanski rat razbuktava u Francuskoj. naročito u Gornjoj Savoji, gdje se u planinama bore veći, dobro naoružani odredi. Saveznička avijacija stupila je s ovim gerilcima u vezu i dostavlja im oružje.

Na položaju. 23. marta

Sinoć je stigla vijest, da je naša vojska oslobodila Nevesinje. Pred Nevesinjem razbijene su jače snage četnika i Talijana. Veliki plijen svakovrsnog oružja, pušaka, minobacača, mitraljeza, 40 natovarenih konja s municijom i t. d. Kako javljaju iz Štaba naše divizije, danas će u Nevesinju biti održan defile naših oslobođilačkih trupa pred Štabom II. proleterske divizije. Na čelu defilea marširat će divizijska muzika.

Nevesinje je jedan od hercegovačkih centara četnika. Oslobođenje ovoga gradića imat će jaki odjek u čitavom ovom kraju, a naročito u četničkim redovima. Proces demoralizacije nastavlja se ubrzanim tempom u redovima četnika, koji su prisilno mobilizirani. Prema njima odnosi se naša vojska obzirnije. Zarobljene seljake — ukoliko ne će da stupe u naše redove — pušta njihovim kućama. Vijesti o nastupanju naše vojske prema Crnoj Gori unose veliku zabunu u četničke mase, i već iskrsavaju pojave bježanja četničkih jedinica.

Naša brigada dobila je zadatak da i dalje drži položaje prema Bijelom Polju, odakle neprijatelj vrši pritisak na naš desni bok. Njegova artiljerija stalno tuče naše položaje.

Zao mi je, što još ne idemo naprijed, u nove krajeve. Ovdje sam bio skoro potpuno suvišan, ali sam baš danas dodijeljen na rad u jedinicu brigadne bolnice.

Po čitav dan sjedimo među gromadama hercegovačkog krša. Proljetno sunce opalilo nam je lica. Još se po gdjegdje zadržava u uvalama snijeg. Avioni neprestano nad našim glavama. Štapski radio, koji smo instalirali na ovom kamenju, spaja nas i ovdje s čitavim svijetom. Imamo dakle vijesti iz prve ruke. Goran Kovačić piše pjesme i svaki dan nam pročita po koju strofu. On se tako divno oduševio za našu borbu i kipi mržnjom prema neprijatelju. Kao dijete raduje se svakom našem uspjehu, a škrguće zubima nad neuspjesima.

Predveče se spuštamo k nekom bezimenom gorskom naselju, koje se sastoji od dvije kuće i nekoliko štala. Spavamo na nekom sjeniku. Prljavi smo i ušljivi. Presvlačenja dakako nema mnogo, a kad liježemo, skidamo samo cipele.

U očekivanju novih marševa i novih oslobođenih krajeva razvedrava se duh svih boraca. Svi su uvjereni, da je ono najgore i najtežobnije u ovom našem pokretu prema istoku već prošlo.

Juče su partizani strijeljali jednog zarobljenog četnika. Bio se došuljao u blizinu naših položaja. Kod njega su nađene dvije

„Goran Kovačić piše pjesme i svakog dana nam pročita po koju strofu...”

bombe. Strahovito se uplašio i priznao je, da je imao zadatak baciti bombu na Štab hercegovačkog bataljona. Daljnjim ispitivanjem ustanovilo se, da je taj četnik sudjelovao u pokoljima stanovništva po hrvatskim i muslimanskim selima. Priznao je, da je sam zaklao petero do šestero djece, više žena i muškaraca. Pljačkao je novac i robu, svojoj je kući dotjerao, kako sam kaže, četiri brava i dvije krave. Pričao je, kako četničke rulje na njihovom putu rukovode gotovo isključivo izgledi i nade u pljačku.

Taj se gad držao vrlo kukavički. Molio je partizane, da ga poštede. Usto se pravio, kao da ne zna pet nabrojiti, glumio je budalu, pa nije čak ni svoje ime znao (ili nije htio) da kaže. Nije imao bradu, kao što to obično imaju četnici (jer mu nije bilo više od 18—19 godina), ali zato je, po četničkoj modi, nosio dugu kosu, koja mu je padala na lice sve do ustiju. U našoj kuhinji bio je

taj četnički junak predmet nemilosrdnog izrugivanja i zadirkivanja.

Kako je bijedno i sramotno živio, tako je i svršio. Iza sebe ostavio je u svima nama osjećaj gađenja.

Nevesinje, 26. marta

Preksinoć sam krenuo za Nevesinje. Jašio sam cijelu noć, ali ovaj put — za razliku od skorašnjih marševa — jedan veliki dio puta pravom cestom duž čitavog Nevesinjskog polja. Svoju sam brigadu ostavio na starom položaju i čekat ću je, dok se ne primakne bliže.

Kod Nevesinja potražih Štab III. divizije. Politkom Radomir Babić, koga sam upoznao još u Goranima, reče mi, da je dan ranije teško ranjen komandant Divizije *Pero Četković*, i to mitraljiranjem iz aviona. Jedan metak prošao mu kroz pluća, drugi kroz nogu i trbuh. Operacija je odmah izvršena. Jaka Četkovićeve konstrukcija daje nade, da će preboljeti, ako ne dode do nepredviđenih komplikacija.

I ovdje sprečava neprijateljska avijacija danju svako kretanje. Samo Nevesinje još nije bombardirano, ali okolna naselja, šumarci i šiprag cijeloga su dana izloženi avionskim mitraljezima i bombama.

Naše brigade krče međutim sebi dalje putove. Oslobođen je Kalinovik, gdje je zaplijenjeno mnogo materijala i hrane, zatim Ulog i druga manja mjesta. Naša vojska maršira prema Gackom. Stižu vijesti, da među četnicima i Talijanima vlada prava panika.

U Nevesinju sam našao, pored ostalih, i Vesu Maslešu, koji je dodijeljen V. crnogorskoj brigadi. Tako sam se radovao susretu s njime. — »Eto nas opet u herojskim vremenima!« — reče mi Veso pri susretu. — Bit ćemo sad neko vrijeme zajedno. Ako se budu prilike povoljno razvijale, poradit ćemo zajedno na organizaciji NOO-a i mobilizacionih zborova.

Tu je i čuveni *Sava Kovačević-Mizara*, komandant V. crnogorske, koji skače na talijanske tenkove, tu je i Radovan Vuka-

nović, komandant IV. crnogorske, tu je i moj stari znanac Vlado Šegrt, komandant X. hercegovačke brigade i t. d.

Jučer je Štab IV. crnogorske priredio ručak, koji smo mi nazvali »gala«, i tu su se sakupili svi drugovi iz Štabova IV. i V. crnogorske i III. divizije i još neki uzvanici, među kojima sam bio ja i Veso.

— — — — —

Još jučer prije podne počele su se s planine Veleža, nad Nevesinjem, spuštati naniže grupe četnika. Planinske kose Veleža nisu bile s naše strane osigurane, i neprijatelj je to pokušavao iskoristiti.

Pred podne poslana je neprijatelju u susret jedna četa, koja je odmah prihvatila borbu zadržavajući daljnje prodiranje četnika. Međutim, uskoro je neprijatelj počeo nadirati i s lijeve strane nastojeći da obuhvatnim manevrom pride Nevesinju. Prema informacijama, koje je dobio Štab III. divizije, u napadu se sakupilo oko 2000 četnika.

Dvije naše divizije (ne doduše potpune, jer je I. dalmatinska brigada ostala na položaju prema Bijelom Polju), i to III. i IX. (dalmatinska) bile su tu, da se suprostave neprijatelju. To nije bila više laka stvar, jer nas je neprijatelj iznenadio i ovladao svim dominantnim položajima Veleža. Osim toga nova Dalmatinska divizija nije bila ni po svom ljudstvu (mnoštvo novo mobiliziranih), ni po iskustvu, a ni po naoružanju automatskim oružjem ravna ostalim našim divizijama.

Čitav jučerašnji dan trajala je borba. Naše su snage tek započele s razvrstavanjem. Predveče su Talijani otvorili na naše položaje žestoku vatru iz haubica i minobacača. Samo Nevesinje nisu bombardirali, očito su računali, da će ponovno osvojiti grad.

Spavao sam u Štabu V. crnogorske brigade. Komandant Sava Mizara mnogo se žestio zbog propusta, što nije bila osigurana planina Velež. To bi nas moglo skupo stajati. Za Nevesinje je situacija postajala iz sata u sat kritičnijom. Ovakva jedna neopreznost i nebudnost mogla bi za sobom povući čitav niz neprilika i gubitaka.

Neprijatelj ne smije ući u Nevesinje, tako su svi govorili. Ali kako spriječiti, da se on sa svojih udobnih i dominantnih položaja nad Nevesinjem ne spusti u grad?

Jutros zorom krenuo sam u Miljevac k Štabu III. divizije, gdje sam bio ostavio konja i stvari. Iz Nevesinja sve je kretalo cestom i poljima u pravcu Kalinovika. Grad je dakle bio ozbiljno ugrožen. S Veleža čuli su se pojedinačni pucnji. Borba još nije bila započela.

S drugovima Babićem (Politkom Divizije) — Rudijem Primorcem (načelnikom Štaba) i Vladom Šegrtom (komandantom X. hercegovačke brigade) krenuo sam oko 7 sati izvan sela, po rijetkim šumicama i šipražju, da bismo se zaklonili od avijacije i da bismo sa zgodnog mjesta promatrali razvoj bitke za Nevesinje.

Oko 8 sati ujutro s Veleža je već odjekivala u punom zamahu pucnjava pušaka, mitraljeza, topova i minobacača. Avijacija je danas bila aktivnija nego ikada dosada na ovom sektoru. Po našim položajima osula se kiša bombi i mitraljeskih metaka. Svako kretanje po cestama i poljima bilo je izvanredno otežano. Talijanski lovci spuštali se na nekoliko metara nad zemlju, pretraživali šiprage i gole šume i mitraljirali sve, počevši od ovaca pa do naših vojnika. Prava je bila muka provući se od jednog grmečka do drugog, od jednog zaklona do drugog. Jedva si se sakrio od jednog aviona, kad već s druge strane dolazi drugi praskajući iz svog mitraljeza. Mnogo je naših natovarenih konja poubijano ili ranjeno mecima iz aviona.

Na Veležu su se pojavljivale od vremena na vrijeme vatre, koje su se palile sve niže i niže. To su četnici davali znakove o svom napredovanju prema gradu. Po ovim smo vatrama zaključivali, da neprijatelj, naročito na našem desnom krilu, sve više potiskuje naše snage.

Provlačio sam se sa Štabom III. divizije sve dublje u pozadinu, a oko podne, kad je situacija na bojištu postajala sve zaoštrenija, i kad je trebalo računati, da bismo morali povući se prema planinama, koje se oslanjaju negdje na Kalinovik (jer u nepo-

Načelnik štaba III. udarne divizije Rudi Primorac, politkom Radomir Babić i komandant X. hercegovačke brigade Vlada Šegrt na položaju pred Nevesinjem, 26. marta 1943.

srednoj blizini pred nama nisu bile nikakve naše snage), predložio mi je Radomir, da se priključim jednoj kirurškoj ekipi, koja se nalazi u nekom selu u pozadini.

Tako sam i učinio.

Nakon lutanja i pješačenja od više sati našao sam tu ekipu. S njom je bio teško ranjeni komandant III. divizije *Pero Četković*.

Drago mi je, što sam još jednom, možda posljednji put, vidio Peru. Ležao je na jednom seljačkom krevetu i primio me s prijaznim osmijehom. Po njegovu licu ne bi se moglo zaključiti, da je teško i opasno ranjen. Svoje muke, koje su sigurno velike, podnosi on strpljivo i junački. Ne žali se, ne uzdiše i ne jauče. Operaciju je podnio bez narkoze, s lokalnom anestezijom, ali ni tada nije od sebe dao glasa. Na pitanje, da li ga što boli, odgovara negativno. Na pitanje, kako se osjeća, odgovara: »Dobro!«

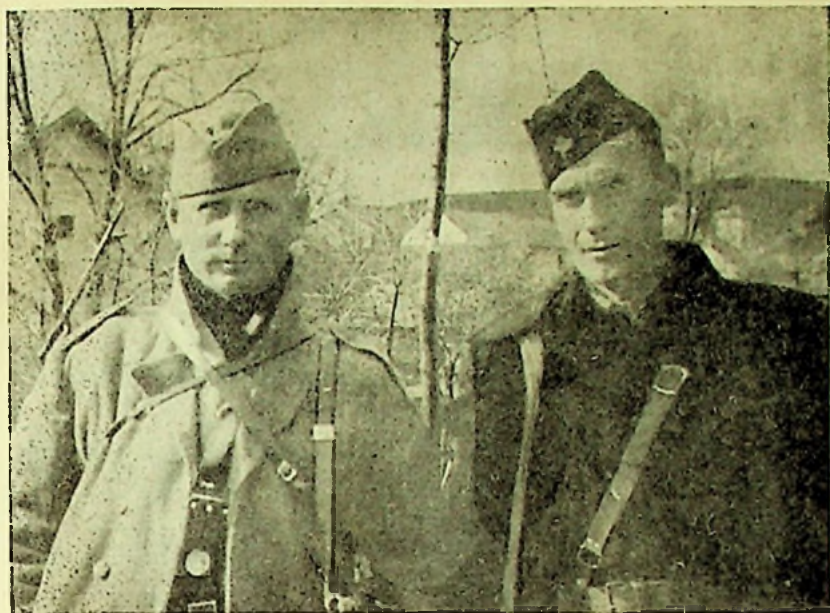
Sva je sreća, da je nad Perom mogla biti izvršena operacija već nekoliko sati, nakon što je bio ranjen, i da mu je pri ruci bio spretni kirurg Papo. Divizijska kirurška ekipa, koju vodi Papo, snabdjevena je kompletnim kirurškim instrumentarijem i svim potrepsčinama za vršenje najtežih operacija. Pa ipak se te naše kirurške »klinike« moraju boriti s najvećim poteškoćama, koje se jedva mogu i naslućivati.

Prije svega, po prirodi našeg ratovanja, osobito u sadašnjoj fazi, naše tako zvane bolnice u stalnom su pokretu. Mi nemamo operacionih sala, nemamo električnog svijetla, nemamo operacionih stolova, ni kupaona, ni bijelih časnih sestara, ni čitave štabove asistenata. Operacije naših ranjenika vrše se obično u prljavim seljačkim izbama, pri petrolejskoj ili acetilenskoj lampi, na privremeno slupanim daskama, uz asistenciju jedne ili dvije drugarice, koje su prošle kratki partizanski kurs za sestre pomoćnice, ili, ako takvih nema, uz asistenciju prvog partizana, koji je pri ruci.

Operacija je uspjela. Pero se dobro osjeća. Najteže podnosi žeđu. Tek sutra moći će piti malko čaja. Papo je energičan i nipošto ne udovoljava stalnim zahtjevima Pere za pićem. Temperatura je već počela padati.

Papo je s takvim razvojem zadovoljari. Pa ipak još se ništa decidirano ne može da kaže o daljnjem razvoju bolesti. Komplikacije mogu svakog časa nastupiti. Obje rane, i ona u trbuhu i ona u plućima (tu mu je zaostao komadić metka), jednako su teške i svaka zasebno može dovesti do katastrofe. Pero i ne zna, kako zlo s njim stoji. S najvećim pouzdanjem on mi reče, da će za osam dana doći u Štab. »Za osam dana moći ću jahati...«

Iz pravca Nevesinja dopire ovamo pucnjava. Po eksplozijama na planini Velež zaključujem, da na lijevom našem krilu nema velikih promjena, jer neprijateljske topovske granate još uvijek tuku iste planinske kose. Na desnom je krilu pucnjava predveće jenjala. Možda su naši potisnuli četnike i Talijane?

Komandant i politički komesar III. udarne divizije Radovan Vukanović i Radomir Babić. Nevesinje, marta 1943.

Srednji Bratač, 28. marta

Ovo pišem iz jednog sela pred Nevesinjem, gdje je sjedište Štaba III. divizije.

Evo kako su se stvari dalje razvijale.

Ostao sam onomadno, da prespavam noć kod ranjenog Pere Četkovića. U tri sata noću (od 26. na 27. o. mj.) dolazi od Štaba Hercegovačke brigade kurir s nalogom, da kirurška ekipa odmah krene dalje prema jednom selu u pravcu Kalinovika. U tom nalogu dalje se kaže, da su se »naše jedinice pod pritiskom neprijatelja povukle iz Nevesinja«...

Bili smo zaista iznenađeni. Ranjeni se Pero uzrujao i odmah izdiktirao pismo politkomu Radomiru, da se Nevesinje mora ponovno osloboditi, jer da zato imamo dovoljno snaga. Stezalo

me u grlu slušajući zapovijest ranjenog komandanta. U njega je bilo toliko vjere u snagu naše vojske, toliko vjere u pobjedu!

Nisam imao kuda, nego sam i ja dalje krenuo s kirurškom ekipom, jer nisam znao, gdje se nalazi Štab divizije. Partizani su svoga ranjenog komandanta nosili na nosiljkama. Kako je to mučno i teško preko ovog hercegovačkog krša, i to još noću! Ali koliko su nježnosti i pažnje borci ulagali u nošenje svoga dragocjenog tereta!

Stigli smo do odredišta ranom zorom, a pošto sam putem saznao za logorovanje nekih naših jedinica i štabova brigade, krenuh odmah u potragu za Štabom divizije oprostivši se pret hodno od Pere i drugih drugova.

— Pozdravi mi sve drugove — reče mi ranjenik s blagim osmijehom na usnama — i do viđenja za osam dana!...

Vratio sam se još jednom bliže Nevesinju. Pucnjava s te strane bila je već potpuno utihnula. Dva aviona zvrckala su negdje u blizini.

U Štabu divizije odmah sam saznao, da je donešena odluka o ponovnom oslobađanju Nevesinja. Zbog premorenosti naše vojske napad na nevesinjski četnički garnizon odgođen je od jučer na danas uveče.

Obrana Nevesinja stajala nas je velikih gubitaka: iz stroja izbačeno je oko 100 partizana, od čega ima preko 30 mrtvih. Najveće gubitke ima V. crnogorska brigada.

Od Vrhovnog štaba primljena je jučer depeša o postavljanju *Radovana Ukanovića*, dosadašnjeg komandanta IV. crnogorske brigade za komandanta III. udarne divizije, namjesto ranjenog Četkovića. Njemu je ujedno povjerena komanda nad svima snagama prigodom večerašnje akcije na Nevesinje.

Izrađen je detaljni plan o napadaju na Nevesinje. Kod savjetovanja sudjelovali su predstavnici štabova IX. divizije (dalmatinske) i nekih brigada.

Štabovima je poslana zapovijest, koju ovdje donosim u cijelosti:

Štab III. Udarne divizije
NOVJ

Br. 56.

Od 27. III. g. 1943.,
u 19.15 sati

Zapovijest

(Sekcija Nevesinje 1:100.000)

Neprijateljske snage uspjele su u toku jučerašnjeg dana da ovladaju linijom V. Velež—M. Velež i da se s ove linije, pored žestokog otpora naših jedinica i njihova svestranog zalaganja, spuste padinama M. i V. Veleža i da juče pred mrak uđu u varoš Nevesinje. Jačina neprijateljskih snaga, prema neprovjerenim podacima, iznosi oko 1.500 četnika, a posluga na automatskom oružju i ostalim modernim borbenim sredstvima je talijanska. Vrhovni štab naredio je, da se četnički garnizon u Nevesinju mora razbiti pod svaku cijenu i potpuno uništiti. Uništenje četničkog garnizona ima za nas veliko vojničko i političko značenje radi naših daljih zadataka u Hercegovini.

U cilju uništenja neprijateljskog garnizona u Nevesinju poduzet ćemo sutra, 28. o. mj., opći napad na neprijatelja s ciljem, da četnički garnizon u Nevesinju i okolici potpuno uništimo.

Radi izvršenja ovog zadatka

Naredujemo:

1. *Desna kolona:* (IV. crnogorska brigada.

Komandant drug *Uuko Gjurović*. Svega:

4 bataljona, četa pratećih oružja i
protivkolski top 37 mm.)

napast će neprijatelja općim pravcem: Kifino selo—Stublovi—Bojište—M. Velež sa zadatkom, da ovlada M. Veležom i na njemu ostavi jedan bataljon, a zatim da prema žandarmerijskoj stanici Bišini uputi jedan bataljon, koji ima zadatak zatvaranja pravca od Mostara. Ovaj bataljon uspostaviti će vezu s bataljonom X. hercegovačke brigade, koji će ovaj pravac zatvoriti s juga i zajedno s njim organizirati obranu i zatvaranje ovog pravca.

S ostalim snagama napast će neprijatelja s linije: Jelova Glava—Oštri Vrh—M. Velež pravcem k Nevesinju djelujući na neprijateljske snage u bok i u pozadinu zona širenja desno: drum Mostar—Nevesinje zaključno, a lijevo prema potrebi oslanjajući se na bataljon na M. Veležu, koji ima zadatak zaštitu lijevog boka naših snaga.

2. *Srednja kolona:*

(III. dalmatinska brigada i II. bataljon

I. dalmatinske brigade. Komandant drug

Branko Dude. Svega. 5 bataljona i
četa pratećih oružja.)

napast će neprijatelja s linije Ljubovića Brdo—Ratkovići—s. Ziljevo općim pravcem k Nevesinju. Jedan bataljon ostaviti u selu Čitluku sa zadatkom, da uhvati i održava stalnu vezu s bataljonom IV. crnogorske brigade na M. Veležu i da spriječi svako odstupanje i spuštanje neprijatelja padinama M. Veleža ka gradu. Lijevo održavat će stalnu vezu s jedinicama lijeve kolone, radi čega će se širiti lijevo do puta Nevesinje—Odžar zaključno, gdje će uputiti patrole za održavanje veze.

3. *Lijevo kolona:*

(X. hercegovačka brigada. Komandant
Ulado Šegrt. Svega: 5 bataljona, četa
pratećih oružja i protivkolski top.)

napast će neprijatelja općim pravcem: Babja Glava—Udražnje—G. D. Ralina—žandar. stanica Bišina sa zadatkom, da jedan bataljon ostane u Bišini i da uhvati vezu s bataljonom desne kolone i zajedno s njim da organizira obranu pravca od Mostara. S ostalim snagama s linije Strmglavica—Vilenjak napast će neprijatelja pravcem k Nevesinju. Lijevo širit će se do drumu desne kolone, a desno po potrebi.

4. *Divizijska artiljerija:*

(Brdska baterija 75 mm. Svega dva
brdska topa.)

plasirat će se na prostoru sela Butkovići, odakle će uzeti potrebne elemente za djelovanje na varoš Nevesinje i bunkere u okolini grada. Baterija će otpočeti djelovanje tek tada, kada naše jedinice stupe u borbu s neprijateljem na određenim pravcima.

5. *Opća rezerva:*

(V. crnogorska brigada. Komandant drug
Sava Kovačević. Svega: 5 bataljona i
četa pratećih oružja.)

postaviti će se na prostoru sela Butkovići sa zadatkom, da u slučaju potrebe intervenira na jednom od najvažnijih pravaca. Ujedno će služiti kao rezerva i osiguranje na pravcima od Gacka i Stoca.

6. *Osiguranje:*

IX. dalmatinska divizija stvorit će sa IV. brigadom pravac od Gacka, Stoca, Bileće, i to: s jednim bataljonom na Drcžnju, a s jednim u Zov Dolu sa zadatkom zatvaranja pravca prema Lukovačkom i Bos. Polju i Biogradu s isturenim odjeljenjima na Glogu; s dva bataljona stvorit će pravac od Gackog, i to s jednim bataljonom u Plužinama, a s jednim bataljonom u Zalom. S V. brigadom ostat će na dosadašnjem zadatku t. j. zatvaranja pravca D. Zimlje—Pridvora.

7. Dalmatinska brigada ostaje na dosadašnjem zadatku.

8. Početak napada 28. o. mj, u 22 časa.

9. U slučaju, da neprijatelj u toku sutrašnjeg dana poduzme ozbiljniji ispad bilo u kom pravcu, sve jedinice napast će odmah neprijatelja određenim pravcima ne čekajući zapoviješću predviđeni čas napada.

10. U određeno vrijeme otpočet će sve kolone napad bez obzira, da li je otpočela borba na sektoru drugih kolona. Sve će kolone na svojim pravcima djelovanja uzgredno s odgovarajućim snagama likvidirati istaknuta neprijateljska uporišta, a s glavnim snagama produžiti prema glavnom zadatku.

11. Po izvršenom zadatku poduzet će se energično gonjenje neprijateljskih dijelova, koji uspiju da pobjegnu, s ciljem, da se oni potpuno unište.

12. Po završenom gonjenju neprijatelja jedinice će se zadržati na dostignutim linijama, gdje će dobiti nove zadatke za dalji rad.

13. Odjeljenje Divizijske bolnice nalazit će se u selu Plužinama, gdje će evakuirati teže ranjenike. Kirurške ekipe nalazit će se u selu Krekovima.

14. Ovaj Štab nalazit će se u početku borbe u Kifinom selu, a zatim po mjeri napredovanja jedinica pravcem Batkovići—Nevesinje, na kom pravcu treba svaka tri sata slati izvještaje, a po potrebi i češće.

15. Borbeni znaci za 28. o. mj. jesu Đoko—Miro; za 29. Radomir—Stanko. Znaci, važe od 6 sati ujutro do 6 sati ujutro slijedećeg dana.

16. Po zauzeću varoši ispalit će se uzastopno 3 zelene rakete ravno uvis. Isto važi i za zauzimanje M. Veleža.

Smrt fašizmu — Sloboda narodu!

Politikom:

R. Babić

Nač. štaba:

R. Primorac

Komandant:

Radovan

Kifino selo, 30. marta

Nevesinje je opet u našim rukama. Otpor četnika bio je minimalan, oni su se razbježali kod prvog našeg jačeg pritiska. Uništenje garnizona, kako je to bilo predviđeno zapoviješću o napadaju, nije uspjelo, jer su četnici uspjeli pobjeći preko strmina V. Veleža, prije nego što su im naši mogli presjeći put. Ostavili su na bojištu oko 50 mrtvih. Mi smo izgubili tri mrtva, desetak ranjenih.

Kad sam jučer ujutro ujahao u grad, našao sam na ulicama nekoliko mrtvih četnika. Od građana malo je tko bio na ulici. Ono

malo građana muslimana, koje smo prigodom prvog našeg ulaska u grad tamo zatekli, sada se povuklo zajedno s četnicima. Grad je pust, dućani i gostione ili su razbijeni ili su čvrsto zatvoreni. Četnici su većinu radnja opljačkali.

Jučer i danas javljaju se pojedinačno četnici, većinom seljaci iz okolice, koji su prisilno odvedeni u četnike. Mnogi se još sakrivaju u samom Nevesinju i okolici. Nakon kratkog ispitivanja ovi seljaci puštaju se njihovim kućama. Oni nas uvjeravaju, da bi se i drugi vratili i predali oružje, kad se ne bi plašili, da ćemo ih ubiti.

Žvot u gradu počeo se normalizirati.

U nevesinjskoj Komandi mjesta sazvaio sam danas konferenciju građana i građanki. Bili su prisutni i vijećnici Mirko Vešović i prota Simonović. Posjet je, razumije se, bio vrlo slab, jer je građana uopće malo. Govorili smo o ciljevima naše borbe, o okupatorima, ustašama i četnicima, o organizaciji nove narodne vlasti. Malobrojni prisutni odobravali su naša izlaganja i to, kako se meni čini, sasvim iskreno. To je i razumljivo, jer u gradu su ostali oni, koji su nam najbliži. Mislimo, da će imati među izbjeglim građanima odjeka naš apel, da se prisilno mobilizirani četnici vrate svojim kućama, jer smo im zagarantirali život i sigurnost. Izdano je naređenje, da se sve radnje, dućani i kafanice odmah otvore i da se normalizuje privredni život u gradu. Na konferenciji je izabran privremeni (inicijativni) Narodno-oslobodilački odbor Nevesinja.

Jučer, u 4 sata poslije podne, umro je teško ranjeni komandant III. udarne divizije *Pero Četković*. Onomadne dakle, kad sam bio kod njega, vidio sam ga posljednji put. Njegova smrt duboko je potresla sve naše ljude, suradnike i ratne drugove. Vrhovni štab poslao je danas direktive o Perinoj sahrani. Večeras će biti pokopan uz vojničke počasti i u tajnosti, kako ne bi neprijatelj saznao za njegov grob.

Siromah Pero nije dočekao, da na čelu svoje divizije prekorači granice svoje Crne Gore.

III. divizija, pod novom komandom Radovana Vukanovića, napušta sada postepeno sektor Nevesinja i Nevesinjskog polja i pomiče se u pravcu *Gackog*. Neke jedinice već su krenule u tom pravcu. Prva dalmatinska brigada, kojoj ću se uskoro i ja opet priključiti, napušta svoje neugodne pozicije prema Bijelom Polju i kreće također prema Gackom. Noćas će vjerojatno ova brigada stići negdje u našu blizinu, t. j. kraj Nevesinja. — Prema informacijama, kojima raspolaže naš Štab, neprijatelj sprema iz Gackog navalu prema našim snagama. Navodno je tamo negdje stigao i *Luburić*, poznati ustaški krvnik i moj znanac iz jasenovačkog logora. On vodi pregovore s Bajom Stanišićem, četničkim vojvodom, o zajedničkoj akciji protiv partizana. Treba da ih razbijemo, prije nego što banditima uspije sakupiti se.

Kifino selo, 31. marta

Tko bi rekao! Danas se navršava druga godina od dana, kada sam onako sretno i spretno pobjegao sa zagrebačke policije. Izgleda mi, kao da je to bilo jučer. Sjećam se dobro, kako sam, prije nego što sam se iz detektivske sobe odšetao na ulicu, govorio i Boži i Paji i Ognjenu* i drugima, da postoji mogućnost bijega. I oni su to vidjeli. Sa mnom su se mogla izgubiti još petorica, šestorica.

Deset dana nakon ovog masovnog hapšenja komunista njemačke su trupe ušetale u Zagreb. Šubašić je pobjegao, a puni su zatvori i logori ostali ustašama »za daljnji postupak«.

Danas je dakle dvogodišnjica moga prvog spasenja od smrti. Kasnije sam još nekoliko puta nekom čudnom srećom ili slučajem izbjegao smrti.

31. marta 1941. posljednji sam put vidio, na zagrebačkoj policiji, moje drugove Božu, Ognjena, Dulu Grkovića, Otokara

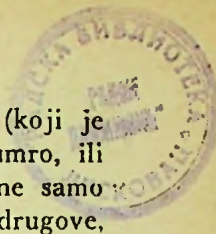
* Boži Adžiji, Paji Gregoriću i Ognjenu Prici.

Keršovaniya, Markovca i mnoge druge, koji su kasnije ubijeni. Taj mi je dan ostao u memoriji i mislim, da ću se uvijek sjećati svih detalja one fatalne noći (od 30. na 31. marta), kao i svih pojedinosti mog bijega s policije, bijega, koji je bio tako jednostavan i neuzbudljiv.

I otada pa sve do mog ponovnog hapšenja (21. januara 1942.), kad su me ustaše uhvatili na spavanju u tuđem stanu, živio sam u Zagrebu ilegalno i — boga mi — vrlo teško. Uvijek na oprecu, da te ne zapazi agent na ulici, u strahu, da se znatiželjni susjed ili kućevlasnik ne dosjeti, da stanujem neprijavljen, kretati se gradom ponajviše uveče, izbjegavati poznate ljude, ostati nezapažen, paziti, da li te tko slijedi, spavati u tuđem stanu naćulenih ušiju stalno spreman da izbjegneš noćnom pretresu i t. d. — to je s vremenom postajalo upravo nesnosno. A to tim više, što hapšenja i provale nisu tako reći nijednog dana prestajale. Sjećam se, kako sam se ponekad, a bilo je to i dosta često, znao došuljati do svoje kuće, da se vidim s Dragom i Ivanom. Koliko sam želio da ostanem s njima i da se s Ivanom poigram! Kakve smo samo morali mjere opreza primijeniti, kad sam bio kod kuće! Rešetke smo na jednom prozoru prepilili tako, da su se mogle otvarati i zatvarati. To je učinio vješti i vječno oprezni Korla-Konspirator. Kad je netko zvonio na vratima, dobro smo prije izvidjeli situaciju: agent nije tako lako mogao nezapažen prići našoj kući. Teško i mučno bilo je tako živjeti. I na kraju krajeva ipak sam pao u klopku, iako sam se skoro godinu dana ilegalno kretao i radio u Zagrebu.

— — — — —

Još prije mjesec dana bili su započeli pregovori između Vrhovnog štaba NOV-a i Nijemaca o izmjeni nekih zarobljenika, odnosno zatvorenika. Mi imamo u rukama tridesetak ili četrdesetak zarobljenih njemačkih oficira, među njima i jednog pukovnika. Nijemci su ponudili pregovore. Oni dakako pristaju na sve naše zahtjeve, ali je neprilika u tome, što u Hrvatskoj nemaju oni zatvore i logore u rukama, nego ih imaju ustaše. Ustaše pak sabotiraju predaju zatvorenika ili logoraša, i to na vrlo jedno-

stavan način. Prosto izvijeste Nijemce, da taj ili taj (koji je od naše strane zatražen) nije više na životu, da je umro, ili čak da je na slobodi, ali da se ne može pronaći. I ne samo to, nego je utvrđeno, da su oni odmah ubili neke naše drugove, koje su partizani tražili za izmjenu. To je na pr. utvrđeno za *Zlatu Šegvić*, koja je iz logora nestala nekako u isto doba, kad ju je Vrhovni štab tražio. Nije isključeno, da je i dr. *Jurica Bocak* ubijen tada, kad je zatražen za izmjenu. Nekoliko dana prije, nego što su mene za izmjenu tražili slavonski partizani, tražio me je, u ime Vrhovnog štaba, Marijan Stilinović (koji je kao izaslanik V Š došao u Zagreb). Ustaše su Nijemcima poručili, da me ne mogu pronaći. A u stvari su me isti dan, t. j. 27. augusta 1942., potajno iz zagrebačkog zatvora po drugi put prebacili u jasenovački logor, gdje su me držali tri tjedna potpuno izolirano od sviju, u jednoj od šest logorskih samica ili t. zv. ćelija smrti. Sigurno su postojali neki razlozi, što nisam bio odmah ubijen. Ali kad su me već u to vrijeme ostavili na životu, onda je to vjerojatno bilo zato, što su me istodobno tražili za izmjenu slavonski partizani. Ustaše su me — tako ja mislim — lakše dali našim Slavoncima, jer su oni imali u šakama Vutuca i Wagnera, dakle dvojicu ustaških glavešina, do kojih im je bilo zaista mnogo stalo. A pošto sam i ja, kao i Andrija, bio jedan od rijetkih logoraša, koji smo ostali na životu, dok su drugi, koje su partizani tražili, svi odreda bili pobijeni, ustaše su odmah pristali da me predaju, samo da bi bar koliko-toliko udovoljili zahtjevima partizana. I ja mislim, da je samo ta okolnost, što su me nekako u isto vrijeme tražili i Vrhovni štab i Štab III. op. zone (Slavonci), učinila, da sam ostao na životu i da sam zamijenjen.

I, evo, sada se vrši *nova izmjena*. Prva partija zatvorenika i logoraša, naših drugova, njih petnaest na broju, neki je dan stigla Vrhovnom štabu. Pregovori se vode dalje u Zagrebu i Sarajevu.

Ne znam imena sve petnaestorice, koji su došli. Znam samo za nekoliko njih: *Ivo Frol*, *Dr. Ivica Pauletić*, *Dr. Nikolić*, *Pon-*

deljak, Kokot. Neke od ovih ostavio sam u jasenovačkom logoru i nisam vjerovao, da su ostali na životu. Pisao sam danas Frolu. Jedva čekam, da se s njim sastanem i porazgovorim. Mnogo me zanima, što je bilo u Jasenovcu poslije mog odlaska.

I opet je dakle nekoliko drugova uskrslu od mrtvih.

Kifino selo, 1. aprila 1943.

I opet jedan datum! Danas sam navršio četrdeset godina. Trebao sam da dodem u neko Kifino selo, u Hercegovinu, da doživim četrdesetu.

Gdje sam bio 1. aprila prošle godine? U zatvoru, na Savskoj cesti u Zagrebu. Sjećam se toga dana. Dan ranije, t. j. 31. marta, došao sam na Savsku cestu iz podruma ustaškog redarstva s trga N.

Drugi dan ujutro (1. aprila) došao je na vrata ćelije br. 35 ustaša Matek, koji mi je donio paket hrane i kiticu ljubica. Cigarete je putem ukrao.

Kiša pada, sitna i proljetna. Avijacije nema.

Štab III. divizije pošao je jutros dalje, u pravcu Gackog. Ja sam još ostao ovdje, da radim na organizaciji NOO-a. Vjerovatno ću još danas skoknuti u Nevesinje. Taj posao, t. j. organiziranje NOO-a, prilično je zasada teška stvar na ovom području. Muškaraca tako reći nema. Ne može se u ovom kraju izbjeći tome, da u odbor ne uđu čak i četnički elementi.

Gacko, 5. aprila

Kako sam naprijed zabilježio, vratio sam se 1. aprila poslije podne zajedno s Vasom Maslešom i Mirkom Vešovićem u Nevesinje. Otišli smo onamo, da održimo u gradu još jedan zbor i da među drugove raspodijelimo posao u nevesinjskom srezu, kako bi se u svima selima uspostavili NOO-i.

Za prilike, koje su vladale u Nevesinju, zbor je iznad očekivanja uspio. Došlo je dosta naroda, koji se pomalo »raskravljuje«. Popunili smo odbor, i ima nade, da će moći da radi. Govorili smo Veso, ja, prota Simonović i Mirko.

*„Vraćajući se prema Kifinom selu posjetio sam usput Štab IX. dalmatinske divizije...”
S lijeva na desno: Dr. Jerko Radmilović i Vicko Krstulović, komandant IX. divizije.*

Te sam noći, nakon dugog vremena (još od Livna), prvi put spavao u pravom i dobrom građanskom krevetu. Prvi put nakon dugog vremena spavao sam skinutih hlača i čarapa!

— — — — —
Vraćajući se prema Kifinom selu posjetio sam usput Štab IX. dalmatinske divizije. Tako su mi dragi i simpatični Dalmatinci ove divizije! Tu sam našao mog starog znanca i druga, kojega nisam vidio još iz Zagreba, Jerka Radmilovića. On je došao među partizane neposredno prije prodora njemačke ofenzive do Imotskog. Pozvan je bio od NOO-a Dalmacije, u kojemu je trebao da preuzme funkciju člana izvršnog odbora. I ravno upao u ofenzivu!

— — — — —
Nakon što smo opet prespavali u Kifinom selu, krenuli smo, Mirko Vešović i ja, 3. aprila prema Fojnici, gdje smo se namje-

ravali zadržati. Međutim smo putem saznali, da je već i Gacko u našim rukama. Produžujemo dakle do Gackog. Jahali smo čitav dan prošavši oko 40 kilometara.

Iz Fojnice i ostalih manjih sela četnici su odvukli na povlačenje skoro sve muškarce. Iz Fojnice je pobjeglo i mnogo žena i djece. Putem smo ih sretali, kako se vraćaju. Zašto su bježali? Zato, što su im četnici napunili uši, da partizani kolju sve, što je živo.

U Gackom, kamo smo stigli u prvi mrak, situacija je ista. Većina muškaraca je izbjegla, i to jedan dio od vlastite volje, drugi dio prisilno, pod pritiskom četnika. Ovdje operira Baja Stanišić, četnički vojvoda.

Gacko uopće nije pružilo nikakav otpor. Nađeno je vrlo malo pušaka, dok su magazini potpuno ispražnjeni. Oslobođenje Gackog silno će odjeknuti u Nevesinjskom polju, gdje se narod još nije bio uvjerio o našoj nadmoći nad četnicima. Vjerojatno će sadašnja situacija učiniti, da će se odbjegli narod, koji se sakriva negdje po planinama, kuražnije vraćati svojim kućama. Međutim nema mnogo nade, da bi naša vojska ovdje mogla provesti uspješniju mobilizaciju novog ljudstva.

Jučer smo u Gackom održali zbor. Posjet je bio slab, jer — nema ljudi. Obrazovali smo NOO, dali mu detaljne direktive. Večeras će naši glumci prirediti svoju prvu predstavu. To će biti bez sumnje za ovaj svijet događaj prvoga reda.

Slijedeći naš cilj: Fazlagića Kula, posljednje ustaško uporište u ovom kraju u pravcu Crne Gore. Iz Fazlagića Kule dolaze nam poruke, da otpora uopće ne će biti. Vodili su se čak i neki razgovori između nekih naših emisara i nekih glavešina iz Kule. Poručuju nam, da ih ne diramo, da će nam oni dati stoku i hranu i ostalo, samo neka ne dolazimo. Bezuvjetnu predaju ipak ne će da izvrše.

Mislim, da će Fazlagića Kula već sutra biti oslobođena.

Crna Gora je blizu. Ogranci nekih crnogorskih planinskih kosa vide se dobro iz Gackog. Kako će našu vojsku dočekati Crnogorci, to je za sve nas još uvijek prilična nepoznanica. Baja Stanišić sa svojim četničkim bandama povlači se prema Crnoj Gori. Ali te su bande demoralizirane, one uopće više ne pružaju ozbiljniji otpor. Hoće li uspjeti četnička mobilizacija u Crnoj Gori, hoće li se prisilno mobilizirani htjeti boriti protiv partizana? Hoće li uspjeti mobilizacija, koju mi namjeravamo provesti?

Fazlagića Kula, 7. aprila

U noći od 5. na 6. aprila naša je vojska ušla u Fazlagića Kulu. Otpora nije bilo. Nijedna puška nije ispaljena na naše borce.

Došao sam danas u podne u jedno od niza naselja, koja zajedno sačinjavaju kompleks Fazlagića Kule. Nalazim se u Štabu X. hercegovačke brigade, kod Vlade Šegrt, gdje ću izvjesno vrijeme ostati na terenu.

Fazlagić Kula je, kako sam već zabilježio, posljednje ustaško uporište u ovom kraju. To je zapravo oaza muslimana okružena srpskim elementom. Pučanstvo je isključivo muslimansko. Iz Kule vršili su ustaški zlikovci svoje krvave pohode u okolna srpska sela. Kod srpskog elementa ona je krvavi simbol, koji vapi za osvetom.

Podgrijavani od četničkih bandita Srbi ovih krajeva, koji nisu prišli k nama, snuju već odavno osvetu nad muslimanima. Odnosi između Srba i muslimana zatrovani su. Zbog tih specijalnih okolnosti Kuljani nisu imali većih briga, nego da se obrane i zaštite od četnika, koji su ih stalno ugrožavali. Ravnotežu još je donekle podržavao okupator, koji je nastojao, naročito u posljednje vrijeme, da se Kuljani slože s četnicima u borbi protiv partizana. S našim nadiranjem prema Gackom i dalje i četnici su uprli sve sile, da se s Kuljanima sporazume o zajedničkoj borbi. Međutim Kuljani nemaju povjerenja u četnike, boje se njihove osвете i nisu pristajali na njihove prijedloge. Ali ni partizane ne će. I četnici i partizani za njih su zlo. No partizani su manje zlo. Kuljani znaju, da partizani ne će klati njihove žene

i djecu, da se partizani ne će osvećivati za zlodjela zlikovaca nad nevinim pučanstvom. Ja mislim, da bi Kuljani čak i prišli nama, kad bi bili uvjereni u stabilnost naše vlasti u Fazlagića Kuli.

Danas oni prema nama zadržavaju neki čudan, neodređen stav. Oko 500 naoružanih mještana povuklo se pred nama u obližnje planine. I tu čekaju daljnji razvoj. Razumije se, da sada i Talijani i četnici nastoje da ovu snagu iskoriste protiv nas. Preko naših emisara i mi smo s njima u vezi. Mi im poručujemo, da se vrate svojim kućama, garantujemo im živote i imutak. Pojedinci se već vraćaju. Ali očito je, da oni prema nama taktiziraju očekujući daljnji razvoj naše borbe protiv četnika i Talijana. Mi pak s naše strane moramo biti na oprezu, da ne učinimo krupniju političku pogrešku u odnosu prema stanovništvu, da ne bi one naoružane Kuljane natjerali u naručaj Talijana i četnika. Zasada nam oni poručuju, da imaju puno povjerenja u nas i da se ne će protiv nas boriti, ali neka ih ostavimo na miru. Ali oružje ipak ne će predati. Oni to i objašnjavaju time, da im je oružje potrebno u obrani protiv četnika u slučaju, da mi napustimo Kulu. Kad bi se pak oni vratili, tako nam kažu, i predali nam oružje, četnici bi ih odmah optužili, da su se s nama zaortačili, i represali je bi kasnije bile neminovne.

Stižu vijesti, da Talijani koncentriraju stanovite snage u Bileći.

Nevesinje je jučer (ili prekjučer) ponovno prešlo u ruke neprijatelja. O tome ne znam nikakvih detalja.

Mirko Vešović, moj dobri drug i suradnik, nestao je. Strahujem, da je zaglavio. Ako su točne vijesti, koje smo prekjučer primili, Mirko je pao u šake četnika. Ako se kojim čudom nije spasio i zadržao negdje u okolici, pao je žrtvom jednog četničkog prepada u selo Platicu, gdje je trebao da održi zbor. Detaljnih vijesti o tome još nemam, jer sam naglo otišao iz Gackog. Štabu III. divizije stigla je vijest, da su četnici napali Mirka i jednog druga, koji ga je vodio. Tome drugu je uspjelo pobjeći i vratiti se, dok za Mirka nije znao reći, da li mu je uspjelo spasiti se.

Mirko Vešović sa svojom drugaricom u Gackom 4. aprila 1943.

Postoji velika vjerovatnost, da Mirka više ne ću vidjeti. Ne mogu prežaliti taj neočekivani gubitak. Bio sam se s njime čvrsto povezao, radili smo zajedno i bili smo dobri prijatelji. Mirko je imao sve uslove, da se brzo razvije u sposobnog rukovodioca, bio je pošten, požrtvovan i odan borbi. On je bio Crnogorac, Vasojević i kretao je prema Crnoj Gori pun nade i vjere, da će njegova domovina još jednom odigrati veliku ulogu u našoj borbi. U Gackom smo zajedno stanovali i mnogo smo se zbližili. Žalim njega i njegovu mladu ženu, koja ga je toliko obožavala, (a koja je kao bolničarka zaposlena u jednoj brigadi).

Po dogovoru i ja sam trebao ići s Mirkom na zbor u Platice. Zbog nekih hitnih razgovora, koje sam trebao toga dana obaviti u Gackom, pustio sam Mirka, da ode sam. Tako sam se možda slučajno spasio od smrti.

Danas je snježna vijavica zahvatila Gacko polje.

Fazlagića Kula, 11. aprila

Mirko je tragično zaglavio. Razgovarao sam s jednom ženom iz sela Platica, gdje je Mirko poginuo od četničkog metka.

Primičući se Platicama Mirko je nabasao na jednu četničku bandu, koja ga je iz daljine zaustavila. Ne sluteći, da su u selu četnici, Mirko je produžio viknuvši četnicima, da ne galame. jer da će on sada k njima — sve u uvjerenju, da su gore naši. Prema ženinu pričanju četnici su Mirku doviknuli: *»Ne znamo mi, tko si ti ... Možda si i sam Moša Pijade ...«*

Na ove se riječi Mirko lecnuo, a kad mu je jedno čobanče dobacilo, da su tamo četnici, Mirko je potrčao natrag. Četnici pripucaše iz pušaka i mitraljeza i raniše ga u nogu. Njegovu je pratiocu uspjelo pobjeći. Mirko se bacio u neki grm i počeo pucati iz pištolja. Živ se nije dao u ruke četnika. Četnici su dalje pucali i ubili ga. Uzeli su njegove stvari, oružje, torbu i ostalo.

Jučer sam čuo, da je kod nekog ubijenog četničkog oficira nadena zapovijed neke četničke komande, u kojoj se govori o »slavnom podvigu« četničkih bandita, koji su ubili Mirka. U toj se zapovijedi ujedno nalaze uputstva za organizovanje trojki za ubijanje naših ljudi iz štabova. U četničkim je redovima Mirko bio jako ozloglašen kao Crnogorac, Vasojević, koji je nadaleko poznat u Crnoj Gori kao odlučni pobornik naše borbe.

Po treći put palo je Nevesinje u naše ruke. Četnike su iz grada natjerali borci IX. (dalmatinske) divizije. Ima oko 100 mrtvih četnika.

Stiže nam vijest, da su tri četvrtine grada Foče u našim rukama. U ostalom dijelu grada da se još vode borbe. Poginulo je navodno oko 1200 Talijana, zarobljen veliki plijen.

Na ovom našem sektoru prodrle su naše jedinice preko Ravnog sve do Pive, zatim preko Kazanaca i Kobilje Glave. Od Bileća međutim koncentriraju Talijani neke snage prema Planj.

— — — — —

Jučer sam se vratio u Fazlagića Kulu. Odlučio sam da organiziram onih trinaest sela Fazlagića. Dobro mi je kod toga poslužio Osman Kapetanović, drug, koji se upoznao s prilikama u Kuli i koji je već pohvatao veze s nekim našim simpatizerima iz sela.

Nakon jedne uže konferencije s desetak mještana sazvali smo za danas u podne zbor, na koji smo pozvali mještane iz svih trinaest sela. Odlučio sam, da pozovemo na taj zbor i one, koji su odbjegli s oružjem u planinu. Osim toga pozvali smo šestoricu njihovih vođa, da dođu u Kulu na pregovore. Pismo sam potpisao ja, Petar Komnenić i Osman Kapetanović. Garantirali smo im sigurnost i, ako žele, slobodan povratak u planinu.

Zbor je — obzirom na specijalne prilike u Kuli — prilično uspio. Skoro iz svih sela došli su delegati. Govorio sam dugo i, mislim, dobro. Odobravali su, ali kao vječni njihov refrain ponavlja se njihov strah od budućnosti. Kako da se oni iz planine predadu s oružjem, kad oni to oružje trebaju za obranu od četnika! I zaista, zar nije izvanredno čudnovato, da oni s planine propuštaju kroz svoje redove partizanske jedinice, koje na njih pucaju (kako je to neki dan bilo, kad je prolazio jedan bataljon V. crnogorske), i da pritom kliču Narodno-oslobodilačkoj vojsci i viču, da oni ne će pucati, ma koliko partizani na njih pucali!

Na toj smo konferenciji formirali centralni NOO (općinski) za sva naselja Fazlagića Kule i seoske odbore za 9 sela.

Razumije se, da oni s planina nisu došli na zbor. Ali, baš kad sam govorio, dobio sam pismo, u kojemu nas neki vode (potpisali su se »predstavnici Kule«) odbjeglih izvještavaju, da su spremni s nama razgovarati, ali ne u Kuli, nego kraj jednog sela, koje se

nalazi odmah ispod planine, na koju su se naoružani Kuljani povukli.

Nakon kratkog savjetovanja odlučili smo Pero Komnenić, Osman Kapetanović i ja da pođemo na određeno mjesto.

Spustismo se s Kule i za pola sata bili smo na podnožju planine. Pregovarači su došli kratko vrijeme iza nas. Pozdravili smo se srdačno.

Rekao sam im, zašto smo ih pozvali, i izložio im situaciju, u kojoj se nalazimo mi i oni prema nama. Treba svršiti s taktiziranjem i špekuliranjem. Mi nismo njihovi neprijatelji, nego njihovi oslobodioci i pravi zaštitnici od četničkog terora. Neka se vrate svojim kućama, jer mi nemamo namjeru napuštati Kulu i njih prepustiti na milost i nemilost četnicima. Onima, koji hoće da se bore s nama, ne ćemo oduzimati oružje, nego ćemo zajedno s njima braniti ne samo muslimane Fazlagića Kule, nego se rame uz rame s njima boriti za oslobođenje cijele naše zemlje. Za slučaj pak, da bismo se mi iz bilo kojih razloga povukli iz Kule, mi ćemo Kuljanima omogućiti obranu njihovih domova i porodica od četničke najezde, t. j. dat ćemo im oružje.

Ali predstavnici odbjeglih Kuljana počeli su se odmah ograđivati, da oni nisu nikakvi vode i da oni mogu govoriti samo u svoje ime, da njih nitko ne će da sluša i t. d. Rekao sam im, da nisu iskreni i da oni još uvijek špekuliraju, jer ni sami oni nisu odlučili da se vrate. Uvjeravali su nas, da na nas ne će pucati, pa desilo se šta mu drago, pa čak i u slučaju, da ih mi sami napadnemo, oni da će do krajnjih granica izbjegavati svaki sukob s nama.

Vidjeli smo, da na ovom sastanku ne će biti ništa definitivno zaključeno. Na kraju, nakon mnogo natezanja, rekao sam im, da je s naše strane učinjen posljednji pokušaj sporazuma. Naglasio sam im, da se sada više ne radi o danima, nego o satima. Ne učine li onako, kako mi predlažemo, mi ćemo sve one, koji su se oružjem u ruci povukli u planinu, proglasiti narodnim neprijateljima i prema njima, i s njihovom imovinom, dosljedno tome postupati. To znači, da ćemo pristupiti konfiskaciji čitava njihova imutka i

Narodno-oslobodilački odbor Fazlagića Kule, 11. aprila 1943.

da ćemo ih goniti do uništenja. Ne pomogne li ni to, mi ćemo čitavu ovu nezdravu situaciju vojnički nemilosrdno likvidirati.

Primijetili smo kod pregovarača izvjesnu podvojenost, zbu-njenost. Imamo informacije, da kod onih u planini postoji jaka struja, koja gura za povratak kućama. Neki zlikovci ipak još imaju toliki utjecaj, da mogu ovu struju kočiti. Mislim, da će se poslije ovog sastanka kod njih ubrzati proces cijepanja. Mnogo će dakako ovisiti o razvoju situacije na našoj fronti, osobito na fronti prema Bileću i Kobiljoj Glavi. Ako steknu uvjerenje o stabilnosti naše vlasti i ako vide našu nadmoć nad Talijanima i četnicima, Kuljani će prije prići nama. Ja ne vjerujem, da bi se oni mogli složiti s četnicima u borbi s nama. Ali nije isključeno, da bi jednog dana, ako budu osjetili, da se našem nadiranju uspješno odupiru četnici i Talijani, mogli izvršiti napad na Fazla-gića Kulu. Usprkos svima njihovim lijepim riječima i uvjerava-

njima naša vojska u Kuli mora biti na oprezu i budna. Takve su direktive naši borci i dobili.

Stepen, 13. aprila

Jučer sam morao zbog situacije, koja je nenadano nastala, napustiti Fazlagića Kulu. Došao sam u selo Stepen, koje je od Kule udaljeno sat i po hoda. I Vlado Šegrt pisao mi je, da se iz Kule povučem ili u Stepen ili u Gacko.

Evo, šta se desilo. U noći od 11. na 12. aprila četnici pomognuti od Talijana iz pozadine izvršili su napad na Kobilju Glavu (pravac Bileće-Stepen) i Troglav i uspjeli su potisnuti naše snage natrag preko Kobilje Glave dočepavši se kosa prema Stepenu. Ovim četničkim nadiranjem bile su ugrožene naše pozicije u Fazlagića Kuli pa čak i u Gackom.

Međutim pojačane naše jedinice izvršile su jučer opći protunapad i ponovno odbacile neprijatelja prema Rami, na cesti Bileća.

To je bio razlog, da sam otišao iz Kule. Jedan bataljon Hercegovačke brigade, iako je upravo prekjučer pojačan snagama nevesinjskog bataljona, koji je doveo *Dušan Brstina*, nije predstavljao snagu, koja bi se mogla oduprijeti neprijatelju. A to tim više, što nije bilo izvjesno, kako bi se u slučaju daljnjeg četničkog prodiranja držali oni naoružani Kuljani iz planine.

Krenut ću danas natrag za Kulu. Tamošnja me situacija osobito zanima.

Tamo su nastupile izvjesne promjene, koje ne idu u prilog rješenju, koje želimo. Odmah drugi dan nakon razgovora s onima iz planine (zapravo još iste noći) četnici su, kako sam gore zabilježio, potisnuli naše bataljone s Kobilje Glave. To je pokolebalo i one odbjegle, koji su bili skloni tome, da se vrate kućama. Njima je još jednom naša vlast izgledala nestabilna. Četnici su se opet pojavljivali u blizini njihovih sela. Istoga dana počela je talijanska avijacija bombardirati selo Kulu i mitraljirati stoku po poljima oko Fazlagića Kule. Mnogo je stoke bilo pobijeno. Talijani su očito time htjeli svaliti krivicu za ovo bombardiranje

i mitraljiranje na partizane i na taj nas način još više od njih odvojiti. Da je ovo bombardiranje bilo puka demonstracija, svjedoče i objekti, koji su napadnuti. Bile su to mahom kućice i štale u selu Kuli, koje stoje nasuprot njihovim položajima u planini. Ostala sela nisu uopće tukli.

S Kobilje Glave četnici su odmah vraćeni natrag i potjerani prema Bileću, ali ove borbe oko ovih važnih položaja uvelike su poremetile dosadašnji »normalni« tok događaja.

Radio London već nekoliko dana javlja o velikim borbama i uspješnom protjerivanju osovinske vojske iz sjev. Afrike. Kako po svemu izgleda, afrička se fronta konačno ipak približava svom svršetku.

S druge strane javlja se o velikim pripremama za sovjetsku ofenzivu. Zasada vlada na sovjetskom bojištu relativno zatišje.

Goran Kovačić napisao je nekoliko dobrih pjesama. On još živi u nekom pjesničkom transu. Upoznao sam ga dobro i vjerujem, da će dati velikih stvari našoj literaturi. Pa ipak, da nije došao među partizane i da nije imao prilike da proživi ono, što sada proživljava, sigurno bi brzo ugasnula njegova zvijezda. Tek tu se njemu otvaraju oči. Dosada je on bio zagrebačko »mamino dijete«, intelektualac »literarisch belastet«, i život za njega nije bio ništa drugo do literatura. Ova će ga teška, užasna i veličanstvena stvarnost riješiti postepeno i sigurno jednog naslijeđa malograđanskog literata. U njega ima i oduševljenja i poštenja i talenta.

Fazlagića Kula, 15. aprila

Jučer je pokopan mali Murat Džubur, trinaestgodišnji dečko, kojega je neki dan bio teško ranio metak iz talijanskog aviona. To je dosada jedina žrtva svakodnevnog napadanja talijanskih aviona na Kulu. Zabilježio sam to zato, što sam bio svjedok uzbune, koja je nastala zbog ovog ranjenog mališana u kući Džubura, gdje je smješten i Štab IV. bataljona Hercegovačke

brigade. Jadni je dečko bio pogođen razornim metkom iz avionskog mitraljeza u nogu. Metak mu je razbio kost. Njegov ga je otac drugi dan odnio do naše kirurške ekipe. Ali bila je već nastupila infekcija. Umro je u teškim bolovima žaljen od svih nas i od čitavog sela.

Neću da tim povodom pišem o boli i suzama Muratove majke i sestara. Bolno je to gledati i slušati. Ali tako je uvijek bilo, kad je negdje umro ili poginuo neki mali Murat. Ono, što želim naročito zabilježiti, jest to, da je za ovim malim Muratom tako gorko i osjećajno žalio jedan njegov vršnjak, mali trinaest-godišnji partizan, koji je tek prije nekoliko dana došao ovamo i koji se je za to kratko vrijeme tako tijesno s njime zbližio i sprijateljio. Sjedio je mali partizan. Nevesinjac, kraj samrtne postelje svoga druga, kršio prste i nadao se, da će Murat ipak ozdraviti.

Kad je Murat umro, pobjegao je partizancić nekud u stranu, plakao za svojim prijateljem kao ljuta godina, i nitko ga nije mogao utješiti. Murat je bio musliman, a njegov drug Srbin. Voljeli su se i pazili kao prava braća.

Tko zna, kako bi se to dirljivo drugarstvo i prijateljstvo razvijalo dalje, da nije mali Murat tako tragično zaglavio. Tko zna, možda bi njih dvojica, kad bi poodrasli, bili pravi pioniri sloge i bratstva ovog hercegovačkog svijeta, koji se bio toliko zakrvio zbog tuđih interesa.

Fazlagića Kula, 16. aprila

Hercegovačka brigada odlazi s ovih položaja i vraća se za Nevesinje. Ona je dobila zadatak da zatvara put od Mostara prema Nevesinju. Na položaje prema Kobiljoj Glavi i Bileću, kao i u Fazlagića Kulu, dolazi V. crnogorska brigada. Crnogorci dakle imaju da guraju prema Crnoj Gori (zajedno s bataljonima I. dalmatinske), a Hercegovci će se još zadržati na svom hercegovačkom terenu. Nevesinjci se nadaju, da će sada, nakon što je Nevesinje ponovno u našim rukama, moći mobilizirati nešto novih boraca. Isto se to očekuje od Crnogoraca, kad prodru u Crnu Goru.

Kako sada stoji s mobilizacijom novih boraca u Nevesinjskom i Gatačkom polju? Slabo. Naša se očekivanja ovdje nisu ispunila. U Nevesinju i okolici formiran je jedan (nevesinjski) bataljon, koji je ušao u sklop Hercegovačke brigade. To je dosada svega oko stotinu ljudi. Izvjestan manji broj bivših četnika ušao je u razne brigade.

Od Nevesinja pa dovle tako reći sve, što je bilo sposobno da nosi pušku, ili je bilo odvučeno u četnike ili se pred nama uklo-nilo. Po selima smo nalazili samo žene, djecu i starce. Naša je vojska u tima selima bila primljena s nepovjerenjem, sa strahom, pa čak i neprijateljski. Trebalo je da prode stanovito vrijeme, da se ovaj narod prema nama nešto uslobodi. Muškarci su se pojedinačno počeli vraćati. Domaći četnici također su pojedinačno prilazili. Ali većina je dosada ostala ili u četničkim redovima prisilno mobilizirana ili negdje sakrivena u šumi, u planini.

Takvom odnosu i stavu ovoga naroda prema nama ima više uzroka.

Prije svega Talijani su u Nevesinjskom i Gatačkom polju bili predali vlast potpuno u ruke četnika. Ustaških vlasti ovdje više nije bilo. Izuzetak od ovoga režima činila je samo Fazlagića Kula, koja u ovom kraju zaista predstavlja unikum svoje vrsti. Ovamo, kako je poznato, četnici nisu mogli ni primirisati, iako su gorjeli od želje da se za ustaške zločine osvete Kuli. Srpski živalj Nevesinskog i Gatačkog polja bio je pod utjecajem četničke propagande i, proganjan i ubijan (odmah u početku) od ustaša, našao je u četnicima svoje zaštitnike. Oni ga nisu ubijali, oni su, uz pomoć Talijana, otjerali ustašku vlast i na taj se način predstavili kao njegovi oslobodioci. Tko je pitao za to, jesu li na drugoj strani četničke vođe s ustašama sklopili savez o zajedničkoj borbi protiv partizana! O tome se ovdje ništa i ne zna. Najvažnije je za taj narod bilo to, što se srpski živalj nije više morao bojati ustaškog terora.

Četnička je propaganda svoje učinila. Četnicima nije bilo teško da ovom svijetu prikažu partizane u najgorem svijetlu, kao krvoloke i pljačkaše, koji kolju, ubijaju i pale sve, do čega dođu.

I stvarno, narod, koji je ostao kod svojih kuća, dočekivao nas je sa strahom. Šta nam sve nisu govorile žene, kako su nas sa strahom dočekivale! Strahovale su, da ćemo ih silovati, djecu klati, vaditi im oči, paliti. Tako su im o nama govorili četnički vode.

Ali ima tu i drugih stvari. Velika vojska prolazi i uzdržava se sada u ovim siromašnim krajevima. Rekvizicije su na dnevnom redu, jer ratnog plijena ima vrlo malo.

I na kraju, neimaština i glad, koja u ovim krajevima i u normalnim vremenima u ovo godišnje doba gotovo redovno izbija, prisilit će nas — tako meni izgleda — da postepeno napustimo i Nevesinjsko i Gatačko polje, čim naše prethodnice prodru dalje prema Crnoj Gori i Sandžaku.

U Kuli se situacija od vremena onih naših pregovora s odhjeplim vođama nije mnogo promijenila. Oni s planine ne misle da se vraćaju.

Tereti rekvizicija stoke i žita padaju u glavnom na one, koji su ostali u svojim selima. I ta činjenica stvara stanovitu podvojenost između Kuljana, koji su ostali kod svojih kuća, i onih, koji su u planini. Oni, koji su ostali, vide, da bi se tereti oko uzdržavanja naše vojske lakše podnijeli, kad bi ih snosili svi. Zato su oni kivni na one u planini, koji su svu svoju stoku i žito odvukli sa sobom. Videći ovu podvojenost ja sam prekjucher nagovorio neke odbornike NOO-a u Kuli, da na čelu s predsjednikom odu u planinu s ciljem, da onima tamo izlože situaciju i da od njih traže razmjerni dio priloga u stoci i hrani.

U svakom slučaju položaj se u Kuli zaoštrava. Oni s planine čine pritisak na one u Kuli, da se svi povuku u planinu, a oni iz Kule žele, da se oni s planine vrate. Naše su rekvizicije pogodile dosta teško sva sela Kule i sva ostala sela gatačkog sreza. Ali vojska se na drugi način nije mogla snabdijevati.

Sazvao sam za ponedjeljak, 19. o. mj. konferenciju svih seoskih NOO-a Kule. Vidjet ćemo, šta se tu još može uraditi, i kakve su perspektive. Razumije se, da nas najviše zanima pitanje

povratka onih s planine. Kad bismo mogli od njih formirati jedan bataljon pod našom komandom, mislim, da bismo mogli formirati domaću posadu, koja bi branila Kulu. Na taj bismo način možda mogli zadovoljiti želju Kuljana, koji navodno drže oružje samo za obranu Kule. Uostalom s ovim bi se lako moglo prodrijeti, kad ne bi bilo špekulacije Kuljana s Talijanima (od kojih očekuju ofenzivu na naše položaje), i kad ne bi bilo stoke i žita, koje su odveli u planinu.

Gacko, 18. aprila

Prekjučer sam došao u Gacko. Sutra se ponovno vraćam u Kulu, da ondje prisustvujem konferenciji seoskih NOO-a.

Prije nego što sam iz Kule otišao, posjetio ju je talijanski bombarder. Bacio je na jedno selo pregršt malih bombi i malko oštetiо jednu kuću. Pola sata nakon toga krstarilo je nad naseljima Kule drugi avion (možda isti onaj bombarder), koji je bacao letke ovog sadržaja:

»Braćo Muslimani,

Ponovno ste morali doživjeti krvavu istinu engleske izdaje islama.

Iz Londona upravljane zločinačke čete plaćenog narodnog varalice Draže Mihailovića prekrile su po engleskom nalogu Vašu domovinu krvavim terorom, kakvome nema para i kakav se malo kad i malo gdje doživio.

Čitav naš narod mora one, koji stradavaju i koji su progonjeni, uzeti u svoju zaštitu, jer je zaštićivanje njihovih života (!) dužnost svakog pojedinca od nas. Ne smije se naći ni čovjeka, ni kuće, koji bi se ustručavali da im pomognu.

Muslimani!

Prosvjeduјte protiv iskorjenjivanja Vaših suvјernika i uzimajte ih pod svoje okrilje. Ne dopuštajte, da Vaši neprijatelji unište Vas i Vašu zemlju, koju hoće da izdadu.

Engleska i nјezini sluge, bande Draže Mihailovića, ubijaju i progone čestite muslimane, oni su zakletі neprijatelji islama.

Recite to i svojoj braći — svatko treba da zna.

Smrt Englezima, neprijateljima islama i njihovim plaćenicima!

Živjela zajednička borba svih poštenih naroda za novi poredak!»

Kao i svi drugi letaci, koji danomice padaju iz talijanskih ili njemačkih ili Pavelićevih aviona, i ovaj letak nije bio potpisan.

Promatrao sam, kako će muslimani Fazlagića Kule reagirati na ovaj letak. Nitko od Kuljana nije shvatio, šta on znači. Tā oni znaju, da je Draža Mihailović vođa četnika, i da Talijani suraduju sa četnicima. Oni vide, da se protiv četnika i Talijana bore samo partizani. Oni vide, da avioni ruše njihove kuće i ubijaju njihovu stoku — a u letku, eto, govore o zaštićivanju života i imovine muslimana! Tā o Draži Mihailoviću i četnicima baš partizani govore, da su zakleti neprijatelji Muslimana!

Videći taj apsurd Kuljani su nas pitali, nismo li možda mi, partizani, bacili taj letak iz aviona!

Kad ne bih *znao*, kako je plitka Pavelićeva »promičba«, možda bih pomislio (a neki drugovi tako i misle), da se u sadržaju ovog letka ogledava dalekovidna politika naših neprijatelja. I zaista, kod nekih ovaj će letak sigurno pogodovati četničkoj propagandi, koja je (da bi zabašurila suradnju s ustašama) narodu lagala, da partizani suraduju s ustašama. Interesantno je, da se u letku partizani uopće ne spominju. Ali malo je vjerovatno, da su Talijani ili pavelićevci tako daleko gadali. Preča je njima košulja od kaputa. Nema naime nikakve sumnje, da oni takvim lecima ne mogu kod srpskog elementa dobiti toliko, *koliko gube kod muslimanskog*.

Jučer je ovamo stigao izvještaj, da su odbjegli Kuljani zapucali na jednu našu zasjedu.

Jutros su pak u selo Bašići (naselje Fazlagića Kule) upali neki naoružani Kuljani, pucali na stanovnike, koji se nisu htjeli povući u planinu, nazivali ih partizanima i prijetili im, da će ih sve pobiti i zapaliti im kuće.

Situacija se dakle sve više zaoštrava. Čitava ova problematika Fazlagića Kule politički je nadasve interesantna i komplicirana. Jedva čekam rezultate sutrašnje konferencije.

Nestao mi je konj sa sedlom. Jedva sam konjče uredio, dobro ga potkovao i osedlao — i sad sam opet bez njega.

Dečkići od 4—5 godina izazivaju u meni sentimentalne osjećaje. Oni me podsjećaju na moga malog Ivana. Kako mora da je Ivan već poodrastao!

Gacko, 20. aprila

Vrijeme prolazi, a naše se jedinice — prema Bileći i Crnoj Gori — još uvijek nalaze na istim položajima. Četničke bande pokušavaju još uvijek i na sektoru Nevesinja i ovdje, kod Kobilje Glave, sa svojim prodorima. Poslije trećeg zauzimanja Nevesinja od naše strane četnici su još dva puta bili razbijeni. Prema Kobiljoj Glavi četnici pomognuti od Talijana, još uvijek vrše ispadе. V. crnogorska brigada, koja je do jučer držala ove položaje, izvršila je pred dva dana napad na Planu, ali bez uspjeha. Te noći imala je ona petnaest mrtvih.

Ovo naše ratovanje s četničkim bandama, koje više ne predstavljaju vojsku u punom smislu riječi, vrlo je neprilično. Naši borci troše municiju, a ratnog plijena kod četnika nema. — Uostalom, naše su snage na ovom sektoru prilično slabe. Obnavljanje naše vojske novim borcima nikako ne napreduje. Poneki četnik prebjegne skoro svakog dana u naše redove. Ali prorijeđeni redovi naših boraca ne popunjavaju se razmjerno našim gubicima. V. crnogorska brigada skoro je prepolovljena u borbama od Prozora do Gackog. I. dalmatinska izgubila je također mnogo ljudstva kod Vakufa, Prozora i na položajima prema Bijelom Polju.

Održao sam jučer u Fazlagića Kuli konferenciju sa seoskim odborima. Prema nekim neprovjerenim podacima vodili su odbjegli Kuljani neke pregovore s četničkim vođama o zajedničkoj akciji. Prevladala je međutim struja, koja ne će nikakve suradnje s četnicima.

Na konferenciji su seljaci i odbornici iznosili svoje velike tegobe. Rekvizicije, rekvizicije, uzimanje stoke — to je pitanje, koje je svaki pojedinu pokretao.

— Uze vojska hajvan, mi pokrepasmo! Ne more se izdurati. Ako vi ne pomognete, družé dokture, svršeno je s nama . . .

A pomoći tu nema. Vojska se mora hraniti.

Kuljani odlučiše da pošalju još jednu delegaciju k svojim a u planinu s prijedlogom, da se od odbjeglih organizira obrana Kule, koja će surađivati s nama, i da se nešto (pedesetak ili više) omladinaca uvrsti u naše redove za borbu protiv četnika. Rekao sam Kuljanima, da u tom slučaju ne bismo od odbjeglih uzimali oružje, nego bismo zajednički branili njihove domove. — Ne vjerujem međutim, da će od toga nešto biti. Blizina Talijana i četnika, njihovo nadiranje prema Kobiljoj Glavi, a vjerojatno i stalni kontakt nekih utjecajnih bandita s Mostarom, sve to još uvijek podgrijava špekulantski stav onih u planini. Osim toga oni moraju vidjeti i to, da su naše snage na položajima prema Kobiljoj Glavi dosta slabe. Uzalud mi govorimo, da će Bileće pasti u naše ruke. Oni vide, da nas četnici i Talijani uspješno odbacuju i od Plane i od Bileća.

Avijacija baca svaki dan bombe na po koje naselje Fazlagića Kule. Jučer je nekoliko puta bombardiran Ključ. Ima ranjenih.

Gacko, 21. aprila

Jutros sam namjeravao ponovno krenuti za Kulu. Zadržao sam se u Gackom, jer je noćas neprijatelj počeo prodirati prema Stepenu i Kuli. Od I. dalmatinske brigade, koja je na tim položajima zamijenila V. crnogorsku (IV. i V. crnogorska kreću preko Pive na Crnu Goru), došao je noćas izvještaj, da su četnici i Talijani potisnuli naše s Kobilje Glave i da svojim nadiranjem pokazuju ofenzivne namjere prema Gackom. Prema ovom izvještaju četnika ima oko 400, a Talijana oko 1000. Služe se brdskim topovima, haubicama i minobacačima.

Naši su borci izmoreni i izgladnjeli. Hrane se u glavnom mesom, kruha nisu vidjeli već više dana.

Dalmatinci su dobili zadatak, da zadrže dalje prodiranje neprijatelja. To će biti teško, pogotovo zato, što je jedan bataljon prikovan za Kulu, jer u takvim momentima postaju odbjegli Ku-

ljani naročito nepouzdati. Postoji još uvijek mogućnost, da nam udare s leđa.

Od Nevesinja treba da nam ovamo stigne pojačanje. IX. divizija (Dalmatinska) pred kratko je vrijeme rasformirana. Ta je divizija jako stradala. Od nje se sada stvara jedna jaka brigada sastavljena od probranog ljudstva, dok će ostatak biti raspoređen po raznim drugim brigadama.

Nova brigada, koja treba da se formira iz IX. divizije, treba da dođe na ove naše položaje, da pojača snage I. dalmatinske brigade. Ona je zasada stavljena pod komandu III. divizije. — Pošto je ta nova brigada navodno tek jutros dobila naređenje, da krene iz Nevesinja ovamo, malo je vjerojatno, da bi mogla stići prije sutrašnjeg dana, i to pod uslovom, da forsirano maršira. Od Nevesinja do naših položaja ima oko 50 kilometara.

Do dolaska nove brigade morala bi dakle I. dalmatinska zadržati dalje prodiranje neprijatelja. Hoće li joj to poći za rukom, ili ćemo se i mi iz Gackog morati još noćas povući?

Sigurno je, da bi ove dvije brigade bile u stanju ne samo suzbiti neprijatelja, nego ugroziti i Bileće. Ako bude tu neprijatelj razbijen, moglo bi se naći mnogo ratnog materijala i hrane, koju je Talijan dovukao u Planu i Bileće. Osim toga, pitanje onih naoružanih Kuljana riješit će se brzo, čim stigne nova brigada. Ja mislim, da bi ta brigada, na putu ovamo, mogla s leđa napasti Kuljane u planini. To bi bilo osobito efikasno u onom sretnom slučaju, kad bi Dalmatincima uspjelo, i bez pomoći novih snaga, ponovno zauzeti njihove položaje na Kobiljoj Glavi. Postaje naime sve jasnije, da se komplicirano pitanje Fazlagića Kule može definitivno riješiti samo vojnički. Ako se vojnički ne htjedne ili ni ne pokuša rješavati, moguće je, da ono može da visi ovako neodlučno sve, dok smo mi ovdje. Ali isto je tako moguće, da se ono riješi na način, koji bi nam bio najmanje simpatičan, t. j. suradnjom Kuljana s četnicima. Kako sada stvari stoje, najmanje ima vjerojatnosti, da bi se pitanje Kule moglo likvidirati povratkom Kuljana i predajom oružja.

Neprijatelj nije pokušao dalje nadirati od Kobilje Glave. Bit će, da je osjetio, da bi mogao pasti u klopku, ako produži prema Gackom. Osim toga, ja bih se zakleo, da se četnici, baš kao i mi, pribojavaju iznenadne akcije naoružanih Kuljana. Oni bi naime mogli četnike također napasti s leđa, ako bi ovi produžili nadiranje preko Stepena. Uostalom, Kuljani dobro znaju, da smo mi četnike tri puta izbacili iz Nevesinja. Kad bi dakle četnicima pošlo za rukom da nas potisnu iz Fazlagića Kule i Gackog, mi bismo se opet vratili. A tada teško Kuli, ako bi nas i Kuljani napali! — I tako se, eto, s Kuljanima ova čudna igra produžuje.

Večeras će vjerojatno stići naša pojačanja iz Nevesinja. Kako naknadno saznajem, ne će to biti nova brigada, koja je nastala iz rasformirane IX. divizije, nego tri hercegovačka bataljona. Nova brigada još nije formirana. Hercegovački bataljoni imaju zadatak da neprijatelju dodu iza leđa i da mu presijeku povlačenje prema Plani. Ako četnici i Talijani na vrijeme ne zapaze ovaj manevar, doživjet će teško iznenađenje, a mogu biti i do nogu potučeni. Danas se čuje iz pravca Kobilje Glave samo povremena kanonada. Avioni lete u okolini Gacka i mitraljiraju stoku.

U vezi s jučerašnjim prodorom neprijatelja prema Kobiljoj Glavi postala je i peta kolona u Gackom aktivnija. Zapažaju se šuškanja po gradu. Pošto su Talijani ispalili jučer nekoliko granata iz haubica na Avtovac, koji je od Gackog udaljen četiri kilometra, počeli su četnički i ustaški elementi (muslimani) širiti glasine, da će noćas biti bombardirano i Gacko. Ovdašnji muslimani, očito u vezi s odbjeglih Kuljanima u planini, jučer su pokušali odagnati jedan veliki dio svoje stoke u planinu. Na to su ih sigurno nagovorili Kuljani, čije su se zalihe stoke u planini iscrpile. Ali naša je straža na vrijeme intervenirala i dognala svu stoku natrag. Ovaj pokušaj ocijenjen je s naše strane kao neprijateljski, pa su vlasnici stoke kažnjeni. Izvršena je konfiskacija svake de-

sete ovce u korist vojske. Jedna krava računa se za deset ovaca. Zaplijenjeno je oko 100 ovaca.

— — — — —

Druge naše jedinice prodrle su već duboko u Crnu Goru. Vrhovni štab javlja, da su oslobođeni Žabljak i Šavnik. Da li će naše snage dalje prodirati prema Nikšiću ili će krenuti za Žabljak, to ne znam. Oslobođenje Žabljaka i Šavnika svjedoči, da četnici nisu u stanju pružiti ozbiljan otpor našoj vojsci. Talijani također ne suprotstavljaju našem nadiranjju veće snage. Oni će vjerojatno čuvati veće gradove, ali — čini se — glavni im je zadatak da osiguraju jadransku obalu i prilaze k njoj.

Radio London javlja o daljnjem potiskivanju Romelovih trupa u sjev. Africi.

Osim kod Novorosijska, gdje Crvena armija nastoji likvidirati ostatke njemačkih trupa u Kubanu, na čitavoj sovjetskoj fronti vlada zatišje. Zatišje pred buru. Javlja se o pripremama za ofenzivu i na njemačkoj i na sovjetskoj strani.

Jučer je engleska vlada dala izjavu, kojom upozorava Hitlera i svjetsku javnost, da će saveznici protiv Njemačke odmah primijeniti iste mjere, ako bi Njemačka protiv SSSR-a upotrijebila *ratne plinove*. U toj se izjavi kaže, da Njemačka sprema plinski rat protiv SSSR-a.

Engleska i američka avijacija produžuju s teškim napadajima na njemačke gradove. Sovjetska avijacija također tuče istočnu Njemačku. Već je potpuno očita premoć savezničke avijacije nad osovinskom.

Je li to uvod u opću ofenzivu na svima frontovima?

— — — — —

Jučer je odavle pobjeglo dvanaest talijanskih zarobljenika. Oni su se, kao i uvijek dosad, gradom slobodno kretali, radili neke poslice i hranili se na vojničkom kazanu. Očito je, da su im pri bijegu pomogli naši »prijatelji« Gačani.

Ali ovi bjegunci nisu ni prvi ni posljednji talijanski zarobljenici, koji bježe. Oni su bili iz Prozora. Oko 300 njih zadržala

je naša vojska za prenos ranjenika i bolesnika. Oni su prošli istu onu Golgotu, koju je prošla i naša vojska na prelazu preko Neretve i kroz idbarsku dolinu. Ne zna se, koliko je Talijana putem pobjeglo, koliko ih je nestalo. Ali sada ih se putem jako malo susreće. Jednu sliku oni pružaju, iako su se malo pothranili. Ponekad mi se ražalilo na njima, ali ipak u meni prevladava osjećaj gađenja prema njima. Kako samo jadno izgledaju, kad dižu pesnicu na pozdrav.

I zaista, kad se kod našeg borca pojavi osjećaj sažaljenja prema njima, kad se u njemu pobuni ono iskonsko čovječno, onda neka im postavi jednostavno pitanje: »Šta ste došli u našu zemlju? Šta vi ovdje tražite?«

Gacko, 23. aprila

Danas je Veliki petak. Gatački Srbi spremaju se da dočekaju Uskrs. U ovdašnjoj srpskoj crkvi bit će u nedjelju bogoslužje. Činodejstvovat će partizanski pop. I zbor ćemo tom prilikom prirediti, naši glumci dat će jednu predstavu, a divizijska muzika koncert.

Ali sve to dakako pod uslovom, da neprijatelj ne proдре u grad...

Na položajima oko Kobilje Glave i Fazlagića Kule zasada još uvijek nema bitnih promjena. Hercegovački su bataljoni vjerovatno stigli negdje u pozadinu neprijatelja, odnosno s boka, ali koordinirane akcije dosadašnjih naših snaga i navale do ovoga časa nije bilo. Hercegovački bataljoni nisu uspjeli da stupe u kontakt sa Štabom I. dalmatinske. Po pušcanoj i mitraljeskoj vatri, koja se čuje iz daljine, zaključuje se, da su Hercegovci samostalno stupili u akciju.

Tokom današnjeg dana neprijatelj je tukao topovima naše položaje na Kobiljoj Glavi, a prebacivao je i u Avtovac, gdje je porušeno više kuća i ubijeno i ranjeno nekoliko mještana.

Noćas će jedinice I. dalmatinske brigade izvršiti napad na neprijateljske položaje. Napad ima započeti u 22 sata i prema planu treba da traje najmanje do 2.30. Ovaj napad treba da

Joža Rutić i mala Ana u Gackom, aprua 1943.

upozori Hercegovačke bataljone na istodobnu aktivnost. Da bi se pojačale naše snage, povučen je u borbu i bataljon, koji je dosada bio u *Fazlagića Kuli*. Prema tome noćas ne će u Kuli uopće biti naših snaga.

Naši su štabovi svijesni, da je ovo povlačenje bataljona iz Kule vrlo riskantno obzirom na sumnjivo držanje naoružanih Kuljana. Ako Kuljani htjednu iskoristiti odsutnost naše vojske iz njihovih naselja i ako na nas — u dogovoru s Talijanima —

udare s leđa, naš će položaj biti vrlo otežan. Ako Kuljani zaigraju tu opasnu igru, mi ćemo se morati brzo povući iz Gackog.

Utvrđeno je, da Kuljani vode pregovore s Talijanima. Utvrđeno je i to, da su oni organizirali bijeg zarobljenih Talijana iz Gackog i da su ih predali talijanskoj komandi. Kod toga je, kako saznajemo, sudjelovao i predsjednik općinskog NOO-a iz Kule (Sabit Brković), s kojim sam ja u Kuli surađivao.

Od naše divizije otišla je Kuljanima poruka, da će Kula biti srušena sa zemljom, ako nas Kuljani napadnu. Ali Talijani i četnici poručuju Kuljanima, da će im oni spaliti kuće, ako zajedno s njima ne udare po partizanima.

— — — — —

Glumci su sinoć priredili jednu intimnu proslavu, na koju sam, pored ostalih nekih drugova, bio i ja pozvan. Slavili su godišnjicu svog dolaska u partizane. Sedam zagrebačkih glumaca, među njima Vjekoslav Afrić, Joža Rutić, Milan Vujinović, Salko Repak, otputili su se 22. aprila god. 1942. na Kordun i u Liku k partizanima. Ja sam tada bio u zatvoru, ali se dobro sjećam, kako je odlazak zagrebačkih glumaca silno odjeknuo u Zagrebu.

Ubrzo poslije ovog odlaska u Zagreb su stigli proglasi, koje su potpisali glumci-partizani. Glumci su pozivali i druge umjetnike i kulturne radnike, da se priključe njima.

Danas naša glumačka i baletna trupa broji oko 20 članova.

Napori ovog partizanskog kazališta usprkos mnogim nedostacima vrlo su simpatični. Trebalo je mnogo samoprijedora pa i velikih fizičkih napora, a često i mnogo odricanja, da bi se trupa ipak održala na okupu, da radi u vrijeme najtežih marševa i da vrši svoju misiju u sredini, koja tako reći nikad nije ni čula za teatar. A ta je misija bila prvenstveno politička. Gledano s ovog stanovišta ovo naše partizansko kazalište, kako sam već napisao, dalo je neosporne rezultate.

Prošla je dakle godina dana od prvih priredaba naših glumaca (i baleta) na oslobođenoj partizanskoj zemlji. Još uvijek vapi ovo naše kazalište za novim djelima, za novim kazališnim komadima. Ni Nušić, ni Čehov, ni Tolstoj ne mogu zadovoljiti

naše potrebe. Treba nam komada o našoj krvavoj partizanskoj stvarnosti, o ovom ratu, o našem narodu, o našoj današnjici. Toga nemamo. A ima tema i problema, koji su vrijedni da se ovjekovječe u drami, koliko ti srce želi. Nema pisaca. Još se nije našao umjetnik, koji bi dao u drami tu krvavu i veličanstvenu stvarnost. Možda će se on pojaviti, nakon što završi ova epopeja. Možda će to biti Goran Kovačić!

Mislim, da oni, koji su po nuždi postali pisci nekih kazališnih komada, uopće nisu shvatili veličinu ove stvarnosti. Drže se agitatorski, na površini događaja, operiraju parolskim rječnikom i daju diletantsku predstavu zabačene provincije. I uvijek isto: četnici ovakvi, ustaše onakvi, svi lopovi (što je dakako sasvim točno) — partizani junaci, tuku neprijatelja s lakoćom i — moral: svi u partizane! A nitko se na primjer nije zamislio u problem rekvizicije u jednom tako pasivnom kraju, kao što je, recimo, baš ovaj. Nitko od ovih, koji pišu skečeve i aktovke, nije pokušao da pronikne u pitanje, kako to, da, recimo, hercegovački seljak prosuđuje partizane po tome, hoće li mu rekvirirati ovcu ili vola, da je ovdje kod velikog dijela muslimanskog svijeta *hajvan* tako reći sva »ideologija« sela. Kroz hajvan gleda seljak svoju slobodu i sreću. Potrebna je stanovita doza svijesti, koju upravo mi moramo ucijepiti, da napaćeni seljak shvati, da je sloboda *primarna*, i da iz nje izvire i sreća i hajvan. Zar ne bi baš rekvizicija i sve, što je oko nje, bila sjajna tema za jednu dramu?

Gacko. 24. aprila

Naša noćasnja akcija prema Kobiljoj Glavi nije uspjela. Prije svega, mjesto da započne u 10 sati, ona je započela tek u 2.30 ujutro. Razlog je tome bio taj, što bataljon iz Kule nije stigao. Ostale su naše jedinice uzaludno čekale, pa kad nisu mogle dočekati, udarile su same.

Bataljon iz Kule nije došao zato, što su ga *naoružani Kuljani u tome spriječili*. Kuljani su se držali prijeteci, pucali su demonstrativno po našima i nisu im dali da udare na Talijane. Naš je bataljon bio prisiljen da ponovno zauzme položaje u Kuli.

Kuljani dakle sve otvorenije izlaze iz svoje rezerviranosti. Oni su već zauzeli položaje i sve otvorenije prijete. Ali čini se, da jedinstva kod njih ipak nema.

Na putu je međutim nova brigada, koja je formirana od rasformirane IX. divizije. Kad ona stupi u akciju, a to će vjerovatno biti već sutra uveče, vjerujem, da će neprijatelj biti razbijen.

Kula je zaigrala opasnu igru.

— — — — —

Kad je noćas (zapravo ujutro) počela bitka za Kobilju Glavu, čitavo je Gacko bilo na nogama. Gradani su plašljivo slušali grmljavinu topova i štektnje mitraljeza. Bljeskovi eksplozija granata i ručnih bombi dobro su se vidjeli s prozora gatačkih kuća. I ja sam sa svoga prozora gledao plameni prizor bitke, koja se odigravala desetak kilometara daleko od Gackog. Nisam dosada još čuo jačih rafala i bombardmana. Čovjek bi rekao, da iz toga pakla ne može nitko izići živ. — Pa ipak, mi smo imali samo jednog mrtvog i nekoliko lakše ranjenih.

U CRNOJ GORI

Pivski manastir, 3. maja

Prvog maja oko podne prekoračio sam sa Štabom III. udarne divizije granicu Crne Gore. Naše oslabljene i izgladnjele jedinice, koje su držale glavne položaje kod Nevesinja i Kobilje Glave, nisu mogle, bez štete po svoje redove, zadržavati neprijatelja. Na sektoru Gacko i Kobilja Glava situaciju je sve više otežavalo sve neprijateljskije držanje Kuljana, koji su primali direktive od Talijana.

Bio sam obolio na sam Uskrs, imao sam visoku temperaturu, strahovito sam oslabio i tako nisam mogao u detalje pratiti razvoj događaja niti pisati dnevnik.

Ali evo ukratko, kako su se stvari razvijale od Uskrsa (25. aprila) do danas.

Uskršnji zbor, o kojemu sam već pisao, uspio je iznad očekivanja dobro. Došlo je nešto seljaka i seljakinja iz okolice Gackog. Kao prvi govornik bio je nastupio drug Savo Orović (bivši pukovnik i član V Š), drugi ja, treći komandant područja Obren Starović, četvrti jedan stari seljak. — Zna se, drug Savo je kao iz rukava sipao citate iz Gorskog Vijenca. Njegov govor bio je vrlo dobro primljen.

Poslije zbora nastupili su glumci sa svojom priredbom. Uspjeh je bio izvanredan.

To je bio posljednji naš javni nastup u Gackom.

Iz Nevesinja su naši javljali, da su se Talijani i četnici već nadvili nad grad na kosama Malog i Velikog Veleža. Očekivao se pad Nevesinja.

Nevesinje je ponovno prešlo u ruke neprijatelja 27. aprila, a naše su se jedinice povukle do Kifinog sela.

Naši manevri oko Kobilje Glave nisu uspjeli. Tri hercegovačka bataljona, koji su trebali udariti neprijatelju iza leđa

prema Kobiljoj Glavi, zadržali su se, iz meni nepoznatih razloga, na posve drugim pozicijama. Koordiniranih akcija između naših prednjih i stražnjih snaga nije bilo, veze nisu postojale. Da bi se spasila situacija kod Nevesinja, prekomandovani su ti bataljoni natrag prema Nevesinju, i to onda, kad je već bilo prekasno. Nova brigada, koja je navodno formirana iz IX. divizije, trebala je da stupi na mjesto tih bataljona i da udari prema Kobiljoj Glavi. Ali ovo rokiranje trupa dolazilo je prekasno, kad je neprijatelj već uspio potisnuti naše prednje snage najprije sa Šarića Grede (tu su akciju poduzeli Kuljani), a zatim iz Gata.

Bataljoni I. dalmatinske brigade zadržavali su daljnji prodor neprijatelja prema Gackom.

Valjalo je donijeti odluku, da li će se Nevesinjsko i Gatačko polje braniti i zadržati u našim rukama ili će se ono napustiti. U prvom slučaju morale bi se ovamo prebaciti nove naše snage iz Crne Gore. S dvije ili tri brigade, uz snage, koje postoje, neprijatelj bi sigurno mogao biti potučen i kod Nevesinja i kod Gackog.

Drug Tito donio je odluku, da se povučemo.

U tima krajevima mi nismo imali više šta očekivati. Vojska je gladovala. Ljudstvo I. dalmatinske brigade, koja se stalno nalazi na položajima i u borbama sa četničkim bandama, potpuno je iznureno i za dugo vrijeme nesposobno za ozbiljniji vojnički napor. Mobilizaciju, koju smo namjeravali provesti u nevesinjskom i gatačkom kraju nadajući se, da će prema nama nestati nepovjerenja, nismo uspjeli provesti. Naši su borci trošili municiju, ginuli su, razbolijevali se i slabili, a za uzvrat nismo od četničkih banda mogli dobiti nikakav plijen. Ništa nas dakle nije vezalo, da pod svaku cijenu držimo ove krajeve.

Pred večer 1. maja ušao je neprijatelj u Gacko. Naše su se jedinice povukle na nove položaje.

Kuljani su opet u svojoj Kuli. Oni opet s puškama u rukama stražare po svojim bunkerima oko Kule. Nema sumnje, Kuljani su učinili krupnu uslugu i Talijanima i četnicima. Oni su im pomogli u potiskivanju partizana.

Ali oni će, kad-tad, odgovarati za svoje drsko i špekulantsko ponašanje prema Narodno-oslobodilačkoj vojsci. Nikad mi ne možemo zaboraviti, kako su se lupeški, od prvog dana našeg dolaska u njihova naselja, odnosili prema nama. Istupali su lažno, neiskreno i pokvareno, uvjeravali nas, da se hoće samo sačuvati od četnika, da nas smatraju prijateljima i osloboditeljima. A mi smo prema njima istupali do krajnosti strpljivo i velikodušno, u čemu su oni gledali našu slabost.

— — — — —

Jašući na jednom očajnom kljusetu, koje nije imalo sedla, već samar, ja sam bolestan i oslabljen u jutro 1. maja krenuo iz jednog sela kraj Gackog preko novih planina prema Crnoj Gori. Goran Kovačić, koji se priključio grupi glumaca, išao je s nama istim putem. Crna Gora bila je pred nama, i on se veselio novim nadahnućima, kojima je išao u susret.

Bio je sunčan dan, pravo ljeto. Penjući se i spuštajući po gudurama i klancima mi smo pomalo dolazili u šumovitije krajeve. U visinskim krajevima Gatačkog polja tek su voćke počele cvjetati, zelenog se drveća skoro i nije vidjelo. Spuštajući se naniže prema Pivi, grmlje i stabla bila su tu već obilno prolistala. Tako prijatno djeluje ovo zelenilo nakon pustog i golog hercegovačkog krša.

Dolazili smo u nove krajeve, kojima su već prošle naše brigade, i nadamo se, da će u Crnoj Gori biti situacija ipak povoljnija i to kako u pogledu prehrane, tako i u pogledu mobilizacije novih boraca.

Naše će snage u Crnoj Gori biti vrlo jake. Pored dosadašnjih divizija sada nastupaju po odluci Vrhovnog štaba prema Crnoj Gori i Sandžaku neke brigade Bosanskog korpusa na čelu s *Kostom Nadjom*.

Noćas je stigao izvještaj o borbama, koje su se vodile kod *Javorka*. Tu su II. prol. brigada i IV. i V. crnogorska uništile neprijatelja, koji je štitio put prema Nikšiću. Izvještaj kaže, da je ubijeno i zarobljeno oko 1000 Talijana i četnika, zaplijenjena četiri topa 75 mm, oko 30 teških i lakih mitraljeza, oko 25 mo-

tornih vozila, među kojima ima i nekoliko tenkova, 200 mazga i mnogo drugog materijala. Neprijatelj se povlači prema Nikšiću.

Smjestili smo se u čuvenom *Pivskom manastiru*. Stara ta građevina iz XVI. stoljeća leži u romantičnoj kotlini uokvirena visokim planinama i šumama. Ispod manastira teče bučna Piva, izvor koje se nalazi nedaleko u planini. Od nekadašnjih stanovnika manastira tu se sada nalazi samo iguman. Na svojoj kamilavki on ponosno nosi petokraku zvijezdu. Prima nas prijazno i sve nam stavlja na raspolaganje.

Tu se odmaram. Temperature više nemam, ali sam vrlo iznemogao. Izgleda, da me je desetak dana držala dobra gripa.

— — — — —

Pivski manastir, 4. maja

Detaljni izvještaj, koji nam je stigao o borbi kod Javorka, govori o pravoj katastrofi, što su je Talijani tamo doživjeli. 450 talijanskih vojnika i oficira je tu ubijeno, 500 zarobljeno, 200 četnika prešlo je na našu stranu. Mi smo imali tri mrtva i dvadesetak ranjenih. Bio je to dakle pravi massacre Talijana, sličan onome u Gračanici kod Prozora. Izvještaj dalje kaže, da je zaplijenjeno 70 teških i lakih mitraljeza, 4 topa, 30 lakih i teških minobacača, vagoni municije, oko 800 pušaka i t. d. Gonceći neprijatelja neke su naše jedinice izbile do pred sam Nakšić.

Situacija se bez sumnje povoljno razvija bez obzira na to, što smo se povukli iz nevesinjskog i gatačkog kraja. Talijani su svuda u defenzivi, a četnici su razbijena vojska. Perspektive jednog jačeg otpora ili koncentrirane ofenzive neprijatelja uopće se ne vide.

Naše se sadašnje vojevanje odigrava u času, kada međunarodna situacija navješćuje najkrupnije događaje. Osovina Rim—Berlin škripi. Položaj Italije postaje sve teži. Svuda je izbačena, a i kod nas dobiva sve teže udarce.

Pred međunarodnom javnošću postala je vrlo aktualna tema o otvaranju *druge fronte* u Evropi. U Africi Rommelove trupe sužavaju se na sve užem sektoru Tunisa. Afrička je fronta pred

likvidacijom. Na sovjetskoj fronti vlada još uvijek relativno zatišje. Ali svi su znaci tu, da Sovjeti spremaju strašan udarac, koji će možda uslijediti istodobno s udarcima saveznika na Zapadu. Razumije se, da se i Hitler sprema na jednu od svojih posljednjih velikih avantura.

Staljinova *dnevna zapovijed* od 1. maja o. g. odiše velikim optimizmom i odlučnošću. On je ovoga puta naročito podvukao čvrstoću saveza SSSR-a s Engleskom i Amerikom. Rekao je, da se približava dan katastrofe Hitlerove vojske.

Engleski i američki bombarderi i t. zv. leteće tvrđave i dalje tuku njemačke industrijske centre. Nema sumnje, da su ova strahovita bombardiranja uvelike poremetila njemačku ratnu proizvodnju. Gradovi, kao što su Essen, Köln i mnogi drugi, prosto su već srušeni sa zemljom. Hiljade tona bombi bacaju svakodnevno saveznički avioni na njemačke fabrike, luke i industrijska postrojenja. Sovjetska avijacija sa svoje strane vrši također sve češće napadaje na gradove istočne Njemačke. Što se pak tiče aktivnosti njemačke avijacije, ona djeluje sada skoro isključivo samo na fronti. Nad engleskim se gradovima vrlo rijetko pojavljuje, a nad Moskvom nije se pojavila već možda godinu dana. Ogromna premoć savezničke avijacije potpuno je očigledna.

U takvoj međunarodnoj situaciji ova naša domaća fronta dobiva sve veću važnost. Ma gdje se otvorila druga fronta, naša će vojska znati, kako treba tući ukliještenog neprijatelja na Balkanu. Budu li se saveznici iskrcali negdje na Balkanu ili u Italiji ili istodobno i tamo i ovdje, uloga naše vojske i proširenog narodnog ustanka bit će značajna za zajedničku savezničku stvar, a pogotovo za SSSR. Eventualni brzi slom Italije poremetit će preko noći odnose snaga na Balkanu. U tom slučaju oslobodit će u čitavom pojasu, koji su u Jugoslaviji okupirali Talijani, Narodno-oslobodilačka vojska od demoraliziranih talijanskih trupa velike komplekse Hrvatske, Dalmacije, Bosne i Crne Gore. Jadranskom će obalom, treba se nadati, zavladati partizani i oni će engleskim ili američkim trupama omogućiti i

olakšati iskrčavanje. Partizani su ona snaga, koja će ovdje uništiti okupatora, prije nego što saveznički brodovi pristanu uz naše obale.

No ne treba izgubiti iz vida ulogu, koju će sigurno zaigrati i međunarodna reakcija, u čijem kolu dostojno mjesto zauzima i jugoslavenska vlada u Londonu. Podupirajući Dražu Mihailovića i četnike, pa dakle i *talijansku okupatorsku politiku u Jugoslaviji*, ta je reakcija dokazala, da smatra talijanskog okupatora svojom *rezervom*, koja treba da štiti njene pozicije do časa, kad bi joj slom Italije i otvaranje druge fronte na Balkanu omogućili stvaranje novih uporišta protiv narodne borbe, pri čemu bi, razumije se, dobila punu potporu svih domaćih reakcionarnih klika i političkih grupa počevši od mačkovaca pa do klerikalaca, četnika i crnogorskih federalista.

Međunarodna je reakcija na strani četnika, a ne na strani Narodno-oslobodilačke borbe. Iza toga se ne krije ništa drugo, nego želja, da se na Balkanu izigra SSSR. Postavlja se pitanje, hoće li saveznička vojska, ako se ovdje iskrca prije sloma Njemačke, priznati NO vojsku kao savezničku ili će takvom priznati četnike? Zasada je činjenica, da je Draža Mihailović sa svojim četnicima usprkos njegovoj suradnji s okupatorom zvanično priznati saveznik.

U Jugoslaviji se sada nalazi u borbi s okupatorom jedna narodna vojska, koja je privržena savezničkom bloku, koja mnogo pridonosi pobjedi, vojska, koja je najpouzdaniji oslonac savezničke politike. Njezine su žrtve velike, stradanja ovoga naroda ogromna — ne mogu te žrtve i ta stradanja biti izigrani. Sovjetski Savez dat će u određenom momentu svoju moćnu pomoć. Tu pomoć očekuju naši narodi i naši borci. Možda nije daleko dan, kad će sovjetski avioni aterirati na našoj oslobođenoj zemlji.

Pivski manastir, 5. maja

Dok sam još bio u Gackom, prolazile su gradom grupe Dalmatinaca, koje su bile upućivane iz rasformirane IX. divizije

Planina Prenj

(Dalmatinske) u I. dalmatinsku brigadu. To su mahom bili ljudi, koji su u Dalmaciji mobilizirani neposredno prije IV. neprijateljske ofenzive i za vrijeme te ofenzive.

Već se odavna spremam da o ovim Dalmatincima napišem nekoliko riječi. Jer to, što su oni doživjeli na putu od Prozora do Nevesinja, to zaista prelazi svaku ljudsku fantaziju.

Ja sam u ovom dnevniku s nekoliko strana prešao preko planinskog masiva Prenja i idbarske doline. I ono, što sam vidio na tom užasnom putu, bilo je teško, ali ja nisam vidio ni deseti dio jezovite Golgote, koju su proživljavale naše jedinice, naši ranjenici i bolesnici, koji su išli iza nas.

Na naš poziv o mobilizaciji Dalmacija je listom dolazila u redove naše vojske. Neprijatelj je tada već bio nadirao prema Petrovcu i dalje. Novomobilizirani Dalmatinci odmah su svrstani u brigade, iz kojih je, zajedno s nekim dosadašnjim jedi-

nicama, bila na brzu ruku formirana IX. divizija. Novi borci ušli su za najkraće vrijeme u najžešće bitke. I junački su se borili.

Kođ prelaza preko Neretve nova je divizija dobila zadatak da prenosi naše ranjenike i bolesnike. Kakvi su to bili napori preko neprohodnih kamenjara Prenja i Idbara, to se ne može opisati! Veliki broj naših brigada, koje su nam krčile put prema istoku, putem su pokupile hranu, a one naše posljednje jedinice dolazile su na potpuno iscrpljeno područje. Silna je vojska prolazila, kako sam već naprijed spomenuo, istim putovima, kroz ista sela, i što je više te vojske prolazilo, sve je manje bilo hrane. Nisu ta siromašna sela imala dovoljno hrane ni da prehrane sebe, a kamoli desetke hiljada vojnika.

Dalmatinska divizija (IX.) upravo je najgore prošla. Ona je tjedne i tjedne gladovala zajedno s ranjenicima i bolesnicima. Takva je vojska jedva mogla izdržati ogroman napor prenosa ranjenika i prelaza preko visokih hercegovačkih planina. Mlado ljudstvo ove divizije, prošavši najprije krvave bitke s onu stranu Neretve, izmoreno, boso i slabo hranjeno još kod svojih kuća, zapalo je sada u pravi pakao gladnih noćnih napora. Padali su zajedno s ranjenicima, koje su nosili. Oni, koji su prolazili idbarskom dolinom poslije bolnice, kažu, da su putovi bili posuti mrtvim borcima. Prema računu nekih — deset posto ranjenika ili bolesnika našli su svoju smrt na prelazu preko Prenja i Idbara.

Čuven je nedaleko prelaz preko Albanije. Ali prelaz naše vojske i naših ranjenika preko planinskog masiva Prenja nadmašuje sigurno sve ratne napore i patnje. Zar se mogu zamisliti strašnije scene od onih, kada negdje na oštrom hercegovačkom kršu, u strašnoj noći, u kojoj se čuje samo teški topot nogu, ječanje i po koja prigušena psovka, kada negdje tu, kraj puta, neki ranjenik ili bolesnik ili iznemogli borac zaklinje prolaznike: »Drugovi, ne ostavljajte me! Uzmite me, ponesite me...!«

Ležala su tako, tu i tamo, nosila s našim ranjenicima. Nisu ih više mogli nositi. I sami nosači bili su bolesnici, kojima je trebala pomoć. Kasnije, mnogo kasnije, dolazili su specijalni odredi, koji su kupili zaostale i iznemogle.

Pred odlazak za Crnu Goru. Lijevo: Bogdan Jovović i Goran Kovačić.

Iz ovog pokreta izišlo je ljudstvo IX. divizije potpuno iznemoglo. Došavši s užasnim poteškoćama do Nevesinja ta je divizija pružala strašnu sliku bijede i gladi.

Od Imotskog do Nevesinja izginulo je od ljudstva IX. divizije, što u borbama, što od bolesti, gladi i iznemoglosti, oko 700 ljudi. To je odprilike jedna trećina ljudstva IX. divizije. Ta je divizija bila izvrgnuta gladi sve do dana, kad je rasformirana, što znači, da je gladovala ne samo na prelazu preko Neretve, Prenja i Idbara, nego i poslije toga, mjesec i po dana u Nevesinjskom polju.

I sada, kada iz IX. divizije dolaze ti iznureni i izgladnjeli borci, da se rasporede po starim i novim brigadama, oni mi izgledaju kao da su svi braća od istih roditelja. Njihove su fizionomije jednako sive, upalih obraza, izbočenih jabučica, velikih, bijelih očiju i plavih usnica, preko kojih već odavno nije

prošao osmijeh. To su skeleti, koji teže po četrdesetak kila. I još uvijek poneki od njih umre hodajući, legne negdje kraj puta, da se više nikad ne dignu...

— — — — —

Pivski manastir, 7. maja

U znaku skorih značajnih događaja, koje svi očekujemo, jučer je kod V Š održano savjetovanje svih komandanata naših divizija. Komandant III. divizije Radovan još se nije vratio s ove konferencije, pa ništa ne znam, šta se sprema.

Inače Crna Gora zasada još nije dala znatnije rezultate u pogledu mobilizacije novih boraca. Kako sada izgleda, masovnog prilaženja Crnogoraca ne će biti. Pa ipak Crna Gora pruža povoljniju sliku, nego krajevi Hercegovine, koju smo upravo napustili, iako ovdje četnici imaju jača uporišta.

Kako saznajemo, četnički je vojvoda Baja Stanišić smijenjen. Demoralizacija u četničkim redovima se nastavlja.

Jučer je stigla jedna informacija iz *četničkih* redova, prema kojoj je penzioniran i sam *Dražo Mihailović*. Kruže glasine, da je jugoslavenska vlada u Londonu dala ostavku, i da novu vladu sastavlja Pera Živković. Radio London nije dosad o tome ništa javio.

Ako se ove vijesti pokažu istinite, mogu se uskoro očekivati kod nas krupni događaji. Kakav će to imati odjek u borbi protiv okupatora u našoj zemlji, to će se u najskorije vrijeme pokazati.

— — — — —

Jutros sam dobio telefonski poziv, da se prebacim prema V Š. Krenut ću vjerovatno još danas na put.

Goran Kovačić produžio je dalje u Crnu Goru s V. crnogorskom brigadom, u društvu sa zagrebačkim glumcima. Tko zna, gdje ćemo se opet sresti! Posljednji sam ga put vidio u vojničkoj koloni negdje na granici Crne Gore. Preko ramena prebacio je talijanski karabin i gologlav marširao je čvrsto i poletno. Proljetno je sunce pripeklo i pramenovi njegove plave kose lijepili su se na čelu i sljepočicama. Domahnuo mi je rukom: »Do viđenja!« Vidjet ćemo se sigurno za koji dan.

KROZ BOSNU I SANDŽAK

Levertara, 15. maja

Daleko sam odmakao od Pivskog manastira. Prošao sam na konju, čas sâm, čas u društvu, najmanje 120 kilometara.

Spuštajući se niz Pivu pošao sam 8. maja po najvećoj kiši i kamenitim putovima zajedno s drugom *Savom Orovićem* prema svom novom odredištu. Put me je vodio skoro ravno na sjever, prema Šćepan-Polju. Tamo u blizini, u Kruševu, smjestio se Vrhovni štab i Izvršni odbor AVNOJ-a.

Od Štaba III. divizije dobio sam na put najgoru kljusetinu, koja je u komori postojala. Jedva me je ona vukla po očajno strmim bregovima pivskog kraja. Mjesto samara, na kojemu sam dojašio iz Gacka, sada sam imao nešto, što su nazivali sedlo, ali ono je bilo isto tako neudobno kao i samar.

Nekih sedam sati putovali smo do sela Pišća, prvog našeg prenočišta. Odavle je drug Sava Orović otišao drugim putem za II. prol. diviziju, dok sam ja produžio za Rudine. Divan je drug Sava Orović. Crnogorac, pukovnik bivše jugosl. vojske, od prvih dana u borbi, on uživa veliko povjerenje samog Tita i poštovanje svih ostalih. On je hrabar i dobar vojnik, ali i nevjerovatno skroman i tih.

Moje kljuse, koje kronično gladuje, kao i svi naši konji, jer se sijena ne može dobiti, jedva diže svoje noge. Neugledno je i jadno. Tučem ga, da ubrza korak, ali uzalud. Ne može pa ne može. Plašim se, da ne crkne poda mnom.

Nešto kršem, nešto šumom penjući se i spuštajući se ne prevelikim strminama stigao sam 9. maja uvečer u Rudine. Predsjednik NOO-a primio me je na konak i večeru. Mnogo sam s njime pričao i uvjerio se, da nas ovdje narod prima daleko srdačnije nego u Hercegovini. U većini narod je ovdje s nama. Ali jedna je stvar, koja sprečava, da se ovi Crnogorci odlučnije

ne priklone našoj borbi, a to je, da se oni pribojavaju, da je naša vlast u ovim krajevima jedan provizorij, da smo mi na prolazu i da ćemo i ove krajeve napustiti, kao što smo napustili i Nevesinje i Gacko. Oni se pribojavaju povratka četnika ili Talijana, boje se njihove osвете. Ali iz svih ovih sela otišlo je dosta omladinaca u redove naše vojske, iako to prilaženje sada nije masovno.

Te sam noći spavao u dobrom krevetu, dok je moje jedno kljuse (kojemu je predsjednik bacio šaku sijena) stajalo pred kućom na kiši i vjetru.

U Rudinama, gdje sam prenoćio, nalazio se jedan dio t. zv. centralne bolnice. U to vrijeme bilo je tamo smješteno oko 300 naših ranjenika i bolesnika.

Stanje naših bolnica, osobito centralne, vrlo je teško. Naši ranjenici, a pogotovo bolesnici, tifusari, žive i umiru u vrlo teškim prilikama. Stalni pokreti i prenos ranjenika na nosilima i konjima preko neprohodnih putova znatno otežavaju sređenje stanja u našim bolnicama. Pjegavac se opet širi. U posljednje je vrijeme umrlo od tifusa nekoliko naših liječnika.

U centralnoj bolnici nalazi se danas blizu 4.000 ranjenika i bolesnika. Osim toga postoje još divizijske, brigadne bolnice, koje sve zajedno u ovim krajevima imaju sigurno još 1000 ranjenika i bolesnika.

Spuštajući se iz Rudina prema Šćepan-Polju i Pivi susreo sam putem nekoliko grupa tifusnih bolesnika, koji su se vukli po blatu (padala je kiša), posrtali i padali ili su pak uz put beznadno sjedili ne smogavši snage da produže put. Kretali su na novo odredište, u novu »bolnicu«. Spuštala se već noć, i ja sam se pitao, kako će ovi drugovi, koji su potpuno iznemogli, s temperaturom, otrcani i skoro bosi, noću prelaziti preko ovih planina. Putem su pojedinci zastajali, posjedali ili napola legli, grozničavi drhtali i cvokotali zubima — to su živi leševi. Još noćas mnogi će od njih umrijeti, još noćas mnogi će se od njih licem priljubiti uz blato i zauvijek smiriti, daleko od svoje kuće.

Sava Orović, maja 1943.

A sutra će prolaziti vojska, i netko će ih pokopati, tu uz put.
Koliko je takvih grobova posuto uz naše tegobne putove!

— — — — —

Šume, planine, klanci, rijeke. Tu je nadesno rijeka Tara, nalijevo Piva. Sastaju se te rijeke tu, kod Šćepan-Polja i Kruševa, i dalje teku pod imenom Drina. To je ona granica Pavelićeve »nezavisne«. U Foči je sada Pavelićeva t. zv. Vražja divizija. Ali naši su borci već odavno izvršili sjajan siloviti prelaz preko Drine.

Preko jednog mosta, koji je visio, a koji se pod mojom kobilom ljuljao kao ljuljačka, prešao sam Pivu, a da u Šćepan-Polje nisam ni došao.

Obradovao sam se, kad sam u malom brdskom seocu Kruševu konačno pronašao dra Ribara, Simu Miloševića, Floru Sučića, Fjodora Mahina, Pavla Krcu, Detonija i druge stare drugove. Izljubili smo se. Milutina tu nije bilo (njega sam sastao, kad je jahao prema Pivskom manastiru, pop Vlado i Nurija također su otišli na teren, Pajo je zaposlen kod V Š, a Mile Peruničić je kod svoje Sandžačke brigade. Veso Masleša još nije stigao.

Rasripovijedali smo se. I na svoju žalost odmah sam saznao, da već sutra, i to u 5 sati ujutro, putujemo dalje. Pred nama je novih 70 kilometara u pravcu *Sandžaka*. Putujemo zajedno s Vrhovnim štabom i Pratećim bataljonom.

— — — — —

Bio sam mrtvo umoran i neispavan, ali morao sam dalje.

U zoru drugog dana opet sam nakon dugog vremena vidio drugove: Tita, Marka, Terzića, Momu, Mošu i druge. I Vladimira Nazora. On je jahao na konju (još uvijek u civilnom odijelu sa šeširom na glavi), a na strminama ga je podupirao sa strane jedan talijanski zarobljenik.

Prešavši Pivu mi smo se za kratko vrijeme našli pred još jednim mostom, koji je visio prebačen preko Tare. Prelaz se vršio polako i oprezno.

Čekajući pred mostom, dok ne dode red na mene, zagledah se u jednog partizana, koji je tu držao stražu. Gdje li sam vidio to lice?

Odjednom zagleda se i on u mene. Pa to je Pondeljak! Adolf Pondeljak, s kojim sam bio zatvoren u podrumu zagrebačkog ustaškog redarstva i kojega sam kasnije ostavio u konclogoru u Jasenovcu.

Izljubismo se tu pred mostom. Progovorismo na brzinu dvije, tri riječi. On je nedavno zamijenjen zajedno s Frolom i drugovima. Ja sam dao Vlatku (koji je sastavljao listu naših drugova logoraša i zatvorenika, koje smo tražili za zamjenu) pored ostalih

Viseci most preko Tare. „Prelaz se vršio polako...” 12. maja 1943.

i podatke o Pondeljaku. I Pondeljak mi sada zahvaljivao, što sam se i njega sjetio. Uvršten je u Prateći bataljon i vrlo je ponosan. Nadam se, da ćemo se opet uskoro vidjeti.

Ovdje je Tara granica između Crne Gore i Bosne.

Eto nas dakle opet u Bosni. Ali sad ne krećemo više prema sjeveru, nego na istok. Penjemo se visoko teškim putovima i šumama, sve uzduž Tare.

Tko bi rekao, da su dva dana prije nas ovim skoro neprohodnim i strmim putovima prešle naše *haubice s municijom*. Osam do deset pari volova vuklo je teška kola s topovskim cijevima i granatama. Mjestimično su naši artiljerci morali proširivati put i sjeći pećinske izbočine. Ovim putovima sigurno nisu prije nikada prolazili ni topovi manjeg kalibra, a kamoli haubice.

Oko podne, kad smo se već popeli na visoke planine iznad Tare, naređen je poduži odmor. Skupilo se tada nas nekoliko na jednom proplanku oko druga Tita.

Tito je dobro raspoložen i šali se s Nazorom. Silan optimizam proizlazi iz svake njegove riječi, kad govori o našoj vojsci i borbama. Ne krije svoje zadovoljstvo, što su naši artiljerci uspjeli prebaciti haubice ovim putovima.

Iznenadit će se — kaže — Talijani, kad naše haubice zapucaju. Mislit će sigurno, da su te haubice iskopane iz zemlje, a ne da su prenijete preko ovih planina...

Drug Tito je osobito pažljiv prema Nazoru i brine se za njegovo zdravlje i kondiciju. Nazor ga obožava i cijeni iznad svega. Tito nastoji da pjesniku olakša tegobe partizanskog života i pokreta. Nazor ima poslogu od dva talijanska zarobljenika, on dobiva posebnu dijetnu hranu, on ima svoju malu komoru od dva tovarna konja, koji vuku sve, što mu je potrebno. Za Nazora se goni njegova krava muzara, tako da mu je uvijek osigurana dovoljna količina mlijeka. U selima, gdje je konačivao, za njega se, po naređenju druga Tita, mora naći, ako je to ikako moguće, posebna soba. Tu mu se namješta njegov rasklopni poljski krevet, na kojemu je vrlo udobno spavanje.

Sjajno se Nazor još uvijek drži. On je svjež, redovno dobro raspoložen. Na konja je već navikao i može korakom jahati po nekoliko sati. Ali duži pokreti mnogo ga iscrpljuju. Inače zdravlje ga sada dobro služi. Stare njegove bolesti (mokraćni mjehur, nesanica) nisu dakako iščezle, ali i on sam kaže, da ni u Zagrebu ne bi bio zdraviji.

Svršio je svoj dnevnik. Sada piše nove stvari. Detoni crta ilustracije Nazorovu dnevniku.

Dva dana kasnije, u Bobovu, razgovarao sam nasamo sa starim pjesnikom. Govorili smo o Zagrebu i o prilikama u njemu.

Kroz Sandžak maja 1943.

— Vidiš li — reče mi on — nikad nisam bio politički opredijeljen, nikad nisam pripadao nijednoj političkoj stranci. Koliko su me razni ljudi pozivali i verbovali nastojeći da me pridobiju za ovu ili onu struju! Ostao sam uvijek po strani, uvijek neovisan. Ali, kad je došlo ovo, što je sada u Hrvatskoj, kad sam vidio, kakve se strahote sada događaju, ja sam se opredijelio. — Prvi put sam otvoreno i bez sustezanja pristupio jednoj struji, jer nisam mogao gledati one užase, jer sam osjećao, da i ja moram doprinijeti, da se s Hrvatske opere ljaga, koju su počinili Pavelić i njegovi lupeži... Nije se to naprosto moglo više trpjeti i podnositi. I rekao sam: neka nestanem, neka umrem negdje među partizanima (ne vjerujem i onako, da ću izdržati do kraja), ali neka se zna, da je Vladimir Nazor više volio umrijeti, nego podnositi sramotu ustaške Hrvatske...

Pričao je dalje o tome, kako su ustaše sve sile upregli, da ga uvuku u kolo zagrebačkih književnih ulizica, koji su se prodali Paveliću.

— Kod kuće imam čitav snop najraznovrsnijih poziva za razne bankete i čajanke kod ustaških glavešina. Pozivali su me na čajanku kod njemačkog poslanika Kaschea, na bankete prilikom dolaska nekih književnika iz Bugarske ili Njemačke, dolazili su mi izaslanici Pavelićevih ministarstava, tražili od mene, da putujem na poziv rumunjskog ili bugarskog ministarstva vanjskih poslova u Rumunjsku i Bugarsku... I šta sve nisu radili, da me privuku... Sve sam odbijao. Nisu me dobili ni na jedan banket, nisam bio ni u kakvoj poklonstvenoj deputaciji, nisam im dao nijednog svog rukopisa... I kad nisu od mene mogli ništa dobiti, onda su mi krali rukopise. Ukrali su mi jedan rukopis iz štamparije, gdje sam štampao svoja djela, i objavili moju novelu u »Spremnosti«... Uvijek sam se izgovarao bolešću. I na kraju su se počele Zagrebom pronositi vijesti, da je s Nazorom svršeno, da mu nema dugog života...

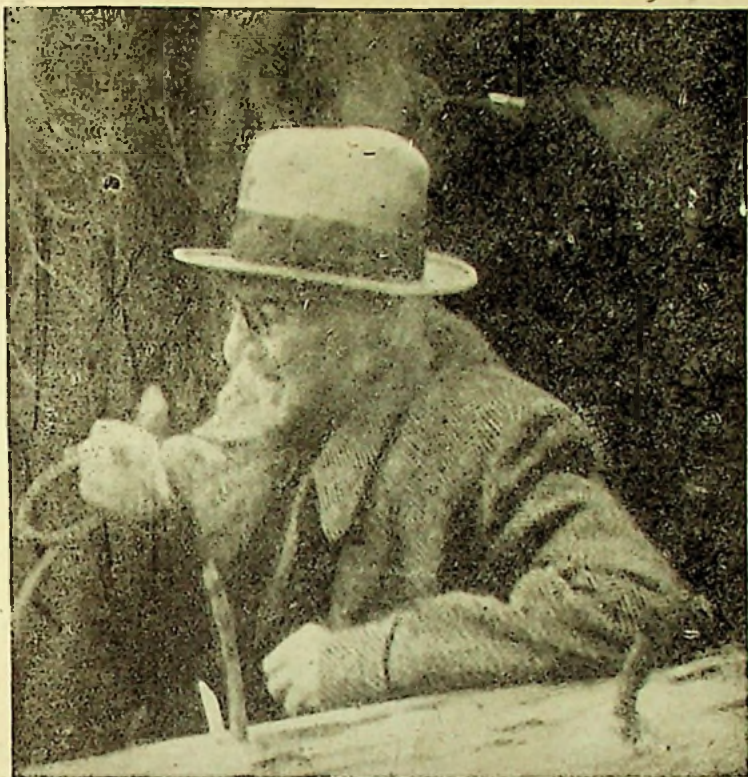
— Eto vidiš — nastavljao je raspoloženi Nazor — nudili su mi za putovanje u Bugarsku poseban vagon za spavanje, obećavali mi carski komfor — odbio sam izgovarajući se, da mi zdravstveno stanje ne dopušta ni najmanji napor putovanja. A u času, kad sam te ponude odbijao, spremao sam se na moje posljednje putovanje puno napora i tegobe, putovanje s partijanima. Mjesto Wagon-litsa bila su klimava seljačka kola, mjesto carskog komfora strmi planinski putovi i prljave kuće...

— — — — —

Prvu noć u ovom našem pokretu od 70 kilometara prespavali smo u selu Meštovanu, u školi. Još uvijek smo bili u Bosni. Šumoviti pejsaži nastavljali su se bez kraja.

Približavali smo se Sandžaku.

Putujući idućeg dana (12. maja) dalje prema *Bobovu* preko-
račili smo i granicu Sandžaka. Granica nije bila ni rijeka ni
potok ni bilo kakva prirodna linija, nego jedan obični drveni plot,
što je dijelio seljačka imanja.

„Govorili smo o Zagrebu i o prilikama u njemu...”

U Bobovu smo prespavali i dobro se odmorili. To je već plevački srez. U seljačkim kućama, gdje smo bili raspoređeni, pogostili su nas izvrsnim sirom, kajmakom i mlijekom.

To su stočarski krajevi. Sela su planinska, gdje u glavnom uspijeva ječam i zob. Siromaštvo je veliko. Četnici su nemilosrdno u svima ovim selima pljačkali, do čega su došli, ponajviše stoku.

Narod je ovdje politički daleko svjesniji, nego u krajevima, kojima smo nedavno prošli. Naklonjen je nama. Mnogo je omladine stupilo u redove naše vojske. Ljudi se okupljaju oko nas i

mного se interesuju za prilike u svijetu i kod nas. Naš Mile Peruničić, koji je iz Sandžaka, gdje je mnogo politički djelovao, vrlo je popularan u svima selima Sandžaka. Svi pitaju za njega, svako dijete zna za čika Milu.

S Fjedorom Mahinom smjestio sam se u Bobovu u jednoj kućici, gdje smo uveče do kasnih sati razgovarali s mještanima, koji su se tu okupili, da čuju od nas novosti. Kad su čuli, da je Mahin bivši ruski pukovnik porasli smo svi još više u njihovim očima. Čuli su oni za Antifašističko vijeće i snébivali su se, da ih je zadesila — kako oni rekoše — sreća, da su baš u njihove domove došli Dr. Ribar i drugi. Željeli su da nam pruže što je više moguće udobnosti u svojim siromašnim kućama.

I dalje, prema Glibačima i Levertari (u Glibačima smo također prespavali), situacija je, što se tiče odnosa naroda prema nama, bila jednako povoljna, iako je tu i tamo još bilo ostataka četničkih shvatanja, a pogotovo straha, da mi ovim krajevima samo prolazimo, i da će četnici poslije nas, za slučaj, da se oni otvoreno angažuju u našoj borbi, prema njima osvetnički nastupiti.

14. maja poslije podne stigli smo do našeg odredišta *Levertare*.

Nalazimo se sada visoko nad Tarom, u kraju, koji je kao stvoren za planinske sanatorije. Levertara se sastoji od nekoliko kuća, koje su razbacane ispod strmih klisura i šuma. Smjestili smo se u najvećoj kući ovoga kraja, koja leži na najljepšem mjestu. Nazorova kuća nalazi se nekoliko stotina metara niže.

Ispod nas, u dubokom kanjonu, teče Tara. S onu stranu rijeke diže se okomito uvis čuvena planina *Pirlitor*. Tu je, prema poznatoj narodnoj legendi, na vrhuncu u tvrdom gradu stolovao vojvoda Momčilo, koji je imao krilata konja i mač s očima.

I koje li slučajnosti! Vladimir Nazor pjevao je o *Pirlitoru* i vojvodi Momčilu, ali nije ni slutio, da će ikada vidjeti svoj opjevani *Pirlitor*. Sada pjesnik s prozora svoje kućice gleda *Pirlitor*-planinu razmišljajući, kako su čudnovati i daleki parti-zanski putovi...

Drug Tito pred Lcvertarom. 13. maja 1943

Dalje iza Pirlitora vide se sniježne glavice *Durmitora*.

Svi želimo da se u ovom lijepom i divljem kraju odmorimo. Desetak dana mirovanja dovoljno bi bilo, da prikupimo nove snage. Nadamo se, da će tako i biti.

— — — — —

Još na polasku iz Pivskog manastira radio je javljao, da je afrička fronta likvidirana. Iznenada su pali gradovi Tunis i Bizerta. Putem su nam stizale vijesti o definitivnoj likvidaciji Afrike. Oko 170.000 zarobljenih Nijemaca i Talijana sa 17 njemačkih generala, na čelu s njemačkim i talijanskim glavnim zapovjednikom. (Rommel je još ranije otišao iz Afrike.)

Pitanje druge fronte postaje sada aktualnije nego ikada.

Na sovjetskoj fronti traje još uvijek relativno zatišje. Oko Novorosijska još se vode borbe. Sovjetska avijacija bombardira pozadinu.

Levertara, 18. maja

U Crnoj Gori i Sandžaku događaju se čudne stvari. Na stranu to, što se naše jedinice nalaze pred Nikšićem, Kolašinom i Plevljem. Na stranu to, što je kod Foče suzbijeno nadiranje t. zv. Vražje divizije. O vojničkoj situaciji u Sandžaku i Crnoj Gori pisat ću, kad prikupim podatke, do kojih ovdje teško dolazimo.

Ima nešto drugo.

Prekjuče, kad smo dr. Ribar, Simo i ja prisustvovali u nedalekom zaseoku Zaglavku *žalbi* (karmine) povodom smrti jednog ovdašnjeg partizana, jedan je avion bacao letke, čiji nas je sadržaj u prvi čas jako začudio.

Bačene su tri vrste letaka. Jedan je upućen četnicima, drugi muslimanima, treći »građanima i seljacima Crne Gore«. Po sadržaju se odmah vidi, da su ih sastavljali Nijemci. Oni pozivaju četnike, da napuste borbu i da predaju oružje (koje su im dali Talijani). Apeliraju na muslimane, da pomognu njemačku vojnu silu pri unošenju »mira i reda« u ove krajeve i prikazuju im četničke bande Draže Mihailovića kao najveće neprijatelje i krvnike muslimanskog svijeta. U letku »građanima i seljacima Crne Gore« spominje se, pored Draže, i Tito — kao bandit. U tim se letcima najavljuje *dolazak njemačkih trupa* u ove krajeve.

Sprema li se to nova ofenziva protiv nas?

I, evo, što se dalje dogodilo. Kad smo se predveče, poslije svršene žalbe, vratili kući, dočekali su nas naši s vijestima, da su Nijemci ušli u Kolašin, da su tamo razoružali četnike i odveli četničkog »vojvodu« *Pavla Đurišića*. Razoružane četnike poslali su navodno na prisilan rad u Njemačku, a Đurišića

blindiranim autom u nepoznatom pravcu. Prema našim informacijama Đurišić je dao izjavu, da on nema nikakve veze s Dražom i da je iskreno za suradnju s okupatorom.

Nijemci dakle razoružavaju četnike! Talijanska politika suradnje sa četnicima doživljava ovdje krah. Ta okolnost također svjedoči o »srdačnim« savezničkim odnosima između Nijemaca i Talijana.

Sve je to u krajnjoj liniji u vezi s brzim razvojem događaja u Evropi i opasnošću otvaranja druge fronte na Balkanu. Ni Talijani ni četnici ne čine se Hitleru dovoljno pouzdani u ovim burnim časovima.

U redovima četnika nastala je sada prava konsternacija. Prema vijestima, koje nam stižu, četnici su počeli masovnije pristupati nama. Oni sada nemaju drugog izlaza: ili dati, da ih Švaba odvede na prisilan rad u Njemačku, ili da se sakrivaju po šumama, ili da pređu k nama.

Jedno je sigurno: ozbiljna četnička opasnost za nas više ne postoji.

Draž Mihailović, prema vijestima, koje smo juče dobili, pobjegao je sa sto natovarenih konja u pravcu Sjenice (Srbija).

S druge strane partizanski pokret u Srbiji sve više raste. U Bos. Krajini osnovan je *drugi korpus* naše vojske. Lika je sva u plamenu oružanog ustanka. Slavonska divizija vrlo je aktivna u rušenju komunikacija i uništavanju neprijatelja. (Tamo je teže ranjen prigodom bombardiranja iz zraka Marijan Stilić. Lice mu je unakaženo teškom ranom, ali je već izvan životne opasnosti.)

Naši su partizani već povezani s *albanskim* partizanima. U Albaniji se već silno razmahao narodni ustanak, a naši su odgovorni drugovi surađivali na njegovoj organizaciji.

U tjeskobnom iščekivanju otvaranja druge fronte Hitler dobro zna, kakvu će važnost imati oslobodilački pokreti na Balkanu u slučaju iskrcavanja savezničkih četa na ovim obalama.

U našoj vojsci dolazi do velikih promjena. U najskorije će se vrijeme uvesti *oficirski činovi* počevši od zastavnika do

generala. Organizacija naše vojske bit će ravna organizaciji svake moderne vojske.

I Moskva i London značajno najavljuju, da se sada nalazimo pred događajima i bitkama, koje odlučuju.

A sada još nekoliko riječi o *žalbi* povodom smrti Dragoja Lekovića, partizana, koji je nedavno poginuo u borbi kod Čelebića.

Žalba je održana u kući Nedjeljka Lekovića, oca Dragoja, u zaselku Zaglavku, koji je udaljen jedan sat hoda od naše postojbine.

Dr. Ribar, Simo Milošević i ja otišli smo da odamo počast poginulom partizanu i da izrazimo saučešće njegovim roditeljima.

»Pokoran sam vašoj žalosti«, to je fraza, koja se u takvim prilikama govori roditeljima pokojnika...

Primićući se kući, u kojoj se žalba održavala, čuli smo izdaleka tipično naricanje i kuknjavu žena. Došavši u kuću, u koju nas je s velikim respektom uveo domaćin, zatekli smo tu u crno zavijene žene, koje su sjedile oko stola, na kojemu je bila pokojnikova fotografija, i koje su kukale i cvilile. Ma da je naricanje, kao narodni običaj također obavezno, ipak je bol, koja se zrcalila na zaplakanim licima žena, bila iskrena. Majka poginulog partizana, pogurena, jer boluje od tuberkuloze kostiju, tiho jecaše, braća i sestre s uplakanim i crvenim očima obilazili su po kući poslužujući učesnike. Otac je služio goste rakijom sabrano i mirno, i tek bi mu ponekad zadrhtala vilica.

Kao po nekom određenom obredu majka poginulog partizana jednog momenta utiša naricanje žena. Sjela je za stol. Preda se je postavila sinovljevu sliku.

Sada će majka naricati. Nastala je tišina puna iščekivanja i pažnje.

Naslonivši čelo na sliku majka započe kukati. Bilo je to prodorno i upravo jezovito.

Pjevuckajući i kukajući, klanjajući se pred stolom, majka je — tako se meni činilo — pričala o životu svog sina, kako

*„Improvizirani dugački stol bio je prostir pod vedrim nebom. „
Na čelu stola Dr. I. Ribar i S. Milošević. — Zaglavak (Sandžak), 16. maja 1943.*

ga je othranila, kako ga je pazila, kako ga je ženila. Ta je kuknjava bila nesuvisla, riječi su se teško razumjele, misli su bile nepovezane i prekidane plačem i jecanjem. Od vremena na vrijeme tiho bi po koja žena jauknula ili zakukala, dok se prigušeno jecanje čulo iz svih kutova.

Stezalo nas je u grlu, i teško smo i mi suzdržavali suze. Gledajući ovu bol seljačke majke, koja je izgubila sina, nisam mogao, a da ne pomislim na one naše mrtve borce, koje sam putem nalazio, a koji su ostavili svoje kosti daleko od svojih kuća, daleko od svojih majki. Koliko naših majki strepi za svojim sinovima, koliko je suza proliveno za one, koji su pali u našim redovima ili su nestali negdje na vrhu planina ili negdje u dubokom klancu! Koliko tragedija, bola, suza i nei-

zvjednosti u siromašnim kućama, kod ognjišta naših majki, roditelja, porodica.

Obitelj Nedjeljkova bila je osobito počašćena našim dolaskom. Seljaci i seljakinje, koji su došli na žalbu (bilo ih je oko pedeset), s velikim su nam poštovanjem prilazili i očito nam bili zahvalni, što smo i mi došli, da po ovdašnjem starom običaju oplaćemo pokojnika. To je bio veliki događaj za selo i ovaj dobri narod.

Improvizirani dugački stol, oko kojega su posjedali svi učesnici (žene na jednom kraju, muškarci na drugom), bio je prostrt pod vedrim nebom, pred kućom.

Stol je bio udešen bogato, po seljački. Bio sam se pobojavao, da će siromašnog Nedjeljka ova žalba skupo stajati. Nije šala pogostiti oko 50 ljudi. Ali, srećom, u ovom siromašnom planinskom kraju vlada običaj, da učesnici donose u kuću žalosti hranu i rakiju. Na taj način stvorila su se na Nedjelkovu stolu čitava brda sira, mesa, slanine, pite od sira i desetak velikih boca rakije. Ni jednu trećinu ove hrane nisu gosti mogli potrošiti. Običaj je, da sve to ostane u domaćinovoj kući.

Redale su se zdravice u počast poginulom Dragoju.

— Neka je sretno ovo kolo, neka je dug život ostatku... t. j. onima, koji su ostali na životu. Tako su se redale čašice za čašicama tanke i slabe sandžačke rakije.

Pojedinci, koji su nazdravljali, govorili su o pokojnikovim vrlinama. Pri svakoj zdravici prisutni se spominjahu Dragoja.

I naš je Simo uzeo riječ. Govorio je zanosno i temperamentno o našim palim herojima, govorio je toplo o Dragoju, o našoj borbi i vojsci, o krvnicima našeg naroda. Prisutni su gutali njegove riječi. Žene su plakale, a majka i otac pokojnikovi sjali su od ponosa, što o njihovu sinu tako zanosno govori jedan član Izvršnog odbora AVNOJ-a i profesor univerziteta. Seljaci su poslije komentirali Simin govor, divili se njegovu snažnom glasu i složili se, da je sve od riječi do riječi točno, što je on rekao.

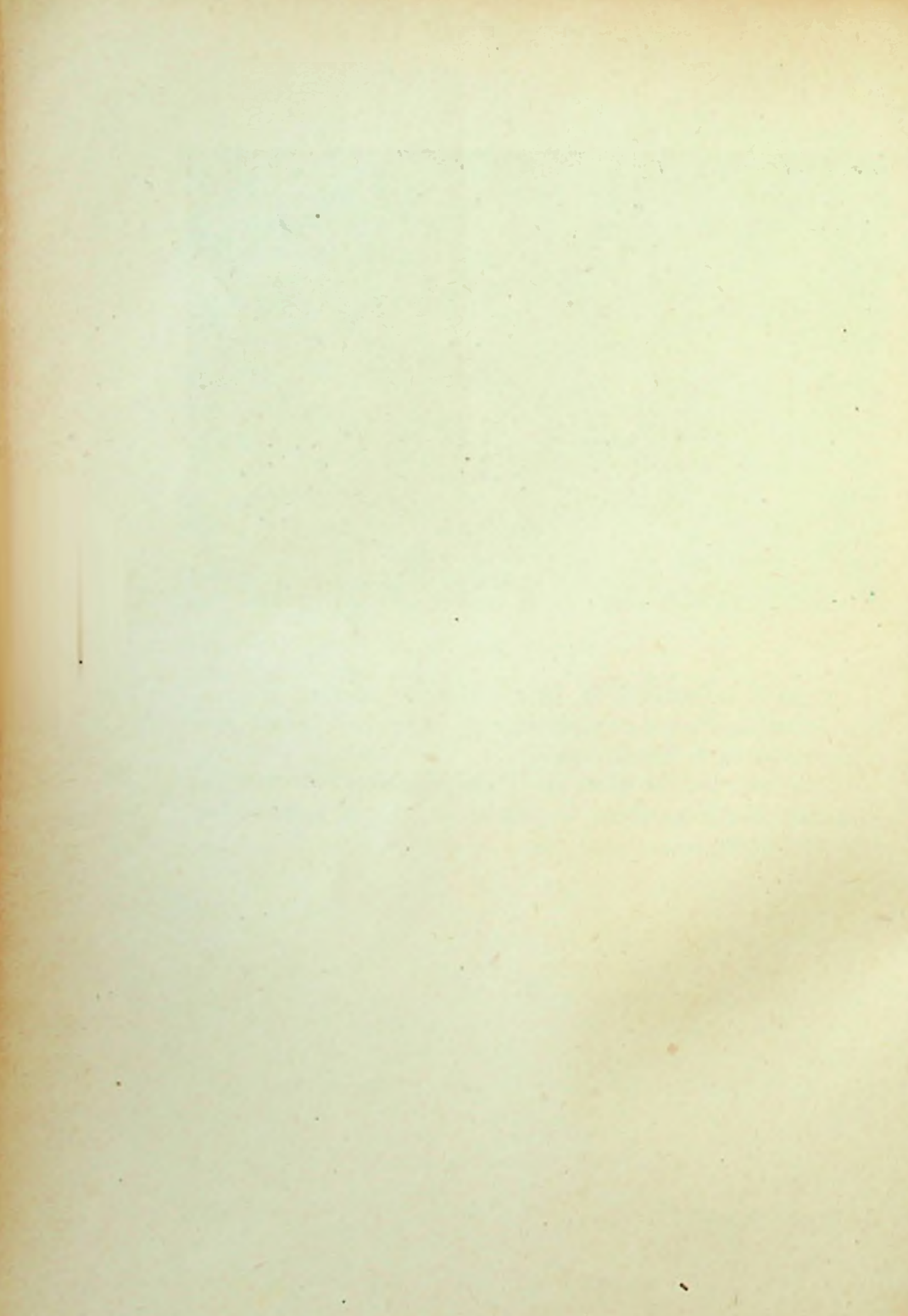

„I naš Simo je uzeo riječ . . .“

Kasnije je govorio i dr. Ribar, ali kraće obrativši se naročito roditeljima poginulog partizana. I njegov je govor proizveo na prisutne dubok dojam.

Otišli smo sa žalbe kasno poslije podne praćeni i pozdravljani od prisutnog svijeta, nakon što smo se svi izljubili s roditeljima pokojnog Dragoja.

OPET U CRNOJ GORI

Žabljak, (Motički Gaj), 22. maja

Nije nam se ispunila želja, da se u Levertari odmorimo desetak dana. Eto nas opet u Crnoj Gori.

Ovamo, na podnožju Durmitora, u najljepši crnogorski kraj stigli smo u noći od 20. na 21. maja. Preko Tare prešli smo 19. o. mj. kasno uveče. Još jedan partizanski most, koji visi i ljulja se pod našim nogama.

Pored našeg klimavog mosta stoji neupotrebljiv oko 150 metara visoki i novi betonski most, s rasponom od 200—300 metara, s lukovima kao visokim tornjevima. Prošle godine naši su borci prigodom povlačenja digli u zrak jedan dio ovog krasnog betonskog mosta. Talijani ga do danas nisu pokušavali popraviti. Cesta, koja vodi preko njega, također je nova, turistička i produžuje se za Durmitor i Žabljak.

Naš je pokret došao iznenada, a Vladimir Nazor, koji je odmah trebao poći s nama, bio je nešto oslabio i bolestan, pa smo ga morali čekati tu na samoj obali Tare, koja se tada ljeskala na punoj mjesecini. Prespavasmo tu kod vatre, pod vedrim nebom, razmišljajući o tome, koliko bi u mirno vrijeme bogati turisti platili, da vide ovaj prizor, koji za nas nije predstavljao naročitu nasladu... Bili smo gladni i bilo nam je hladno, pred nama je bila noć bez čestitog odmora i put do Žabljaka.

Pred jutro spustila se nad Taru gusta magla, koja nam je sakrila vidik na planine. Već u pola pet ujutro začulo se nad našim glavama silno brujanje avijona i malo zatim eksplozije bombi, koje su padale negdje preko planina, u Sandžaku.

Odmah smo se počeli povlačiti dalje od mosta bojeći se, da će neprijatelj bombardirati prelaz preko Tare. Pod zaštitom magle penjali smo se dalje uzbrdo, i već nekih stotinu metara više pokazalo se vedro nebo i sunce. Provlačeći se kroz šumarke

udaljismo se od mjesta logorovanja i udarismo novi logor u nekoj većoj šumici. Tu odlučismo sačekati Nazora i pred veće krenuti dalje. Zbog avijona naša kolona nije mogla riskirati putovanje cestom po danu.

— — — — —

Bio je još dan, kad smo stigli na vrh planine, odakle se polako spuštala cesta prema Žabljaku. Snježni Durmitor bio je pred nama.

— — — — —

Sada smo na samom podnožju Durmitora, u malom zaseoku Motički Gaj, nedaleko od Žabljaka.

Žabljak, nekoć lijepo turističko mjesto s nizom solidnih kuća, danas je pusto garište. Nešto je novih kuća sagrađeno. Ali jučer, baš na prvi dan našeg boravka u ovom kraju, Nijemci su s dvadesetak štuka i bombardera bombardirali Žabljak i okolicu. I ono malo kuća, što su u Žabljaku bile upotrebljive, porušene su ili oštećene. Bombardiranje i mitraljiranje trajalo je čitav sat. Dva su čovjeka poginula, nekoliko ih je ranjeno. Narod se mnogo uplašio.

Ne ću opisivati naš Motički Gaj i okolicu. Naša kućica u šumi i ime Motički Gaj potpuno odgovaraju kraju, koji zaista izgleda kao čarobni gaj. Nalazimo se na 1400 metara nadmorske visine. Durmitor je visok nešto preko 2500 metara. Ne bi bila nikakva poteškoća, da se na nj popnemo, jer konji mogu ići do pred sam vrh. Ali mi smo svi tako siti planinarenja, da to sigurno ne ćemo učiniti. Jedino, što namjeravamo učiniti, to će možda biti pecanje pastrva u nedalekom Crnom jezeru, ako nas novi pokreti ne odnesu dalje...

— — — — —

O daljnjim namjerama Nijemaca u Crnoj Gori i Sandžaku nemamo podataka. Oni su sami preko svoje štampe javili, da je započela nova ofenziva protiv partizana u Jugoslaviji. Radio London se tim povodom ruga Švabama, koji su trubili, da su partizane potpuno uništili. Očekuje se nadiranje Nijemaca na naš

Partizani na Crnom jezeru pod Durmitorom, maja 1943.

crnogorski i sandžački oslobođeni teritorij. Pred Kolašinom su pokušali s jednim manjim ispadom, ali su ih naši suzbili. Koncentracije Švaba vrše se u Kolašinu, Nikšiću i drugim gradovima. Njihova avijacija stalno kruži ovim krajevima.

U odnosu Engleske prema našoj borbi nastupio je, izgleda, izvjestan preokret. Naš je Vrhovni štab u vezi s engleskom vladom preko jedne engleske misije, koja se sada nalazi pri Glavnom štabu Hrvatske. Vrhovnom štabu je postavljeno pitanje, da li je našoj vojsci potrebna pomoć, da li bi V Š tu pomoć od saveznika primio, i šta bi bilo najpotrebnije. V Š je dakako odgovorio, da prima tu pomoć i da je želi. Vjerojatno će doći i do toga, da saveznici pošalju svoju misiju, koja će biti pri našem V Š, a možda će ona misija iz Hrvatske biti prebačena ovamo.

To je kolosalan napredak. Saveznici dakle priznaju našu vojsku kao savezničku. Uskoro možemo očekivati krupne događaje, a nadamo se i brzu pomoć.

Motički Gaj, 24. maja

Crnogorci ovih krajeva privrženi su narodnoj borbi i našoj vojsci. Baš ovaj šavnički srez stoji u tom pogledu vrlo dobro. Narod je siromašan, ali rado dijeli svoju sirotinju s nama. Kraj je u glavnom stočarski, žito je pri kraju. Još malo, i nestat će kruha. Naše se bolnice sada obilno snabdjevaju mlijekom. Iz Sandžaka je dotjerano nekoliko hiljada ovaca, koje se u našim vlastitim farmama mužu za potrebe bolesnika i ranjenika.

Prekjuče su stigli drugovi Milutin, Nuriya i Vlado. Nuriya i Vlado vratiše se iz Sandžaka. I oni izvješćuju, da je tamo situacija u narodu povoljna, usprkos započetoj njemačkoj ofenzivi. Priljev novih boraca u našu vojsku nastavlja se i u Sandžaku i u Crnoj Gori. Kako javlja radio »Slobodna Jugoslavija«, naročito V. crnogorska brigada (Sava Kovačević-Mizara) mobilizira nove snage duboko u Crnoj Gori, negdje kod Nikšića.

Neki dan imali smo užu konferenciju s nekolicinom ovdašnjih bivših prvaka Zemljoradničke i Demokratske stranke. Bili su prisutni Jefto Pavić (advokat), Ivan Vujošević, Marko Vujačić-Kutleša (bivši senator, zemljoradnik), Gojko Gorčević, (advokat), pop Jovo Radović i Garčević. Neki od njih došli su k nama putem zamjene za talijanske zarobljenike, koji su se nalazili u našim rukama. Osim njih stiglo nam je na isti način još 150 crnogorskih rodoljuba, koji su čamili po talijanskim i četničkim logorima i zatvorima.

Na konferenciji su se izjasnili ovi ugledni prvaci građanskih stranaka za Narodno-oslobodilačku borbu osudivši bez ograda vodstva svojih nekadašnjih partija. Marko Vujačić je otvoreno rekao, da nema više uskrsnuća starih stranaka, koje su se stvarno raspale. Sve partije, osim Komunističke, izdale su narod u njegovim najtežim časovima. Ne ćemo više povratka na staro! Vodit ćemo sa slavenskom Rusijom slavensku politiku. Tako su

govorili crnogorski politički prvaci. — Oni su se stavili potpuno na raspolaganje Antifašističkom vijeću, koje priznaju kao vrhovni politički organ i kojemu žele da posluže svim svojim silama.

Ovi će rodoljubi dobro poslužiti našoj stvari na terenskom radu u Crnoj Gori, a spremni su da objave izjavu, kojom bi se ogradili od vodstva svojih dojučerašnjih partija i od jugoslavenske vlade u Londonu.

Što se tiče nove njemačke ofenzive, koja je započela na Sandžak i Crnu Goru, ona dosada nije dala naročite rezultate. Pravac je njihova napada sektor Foča—Kalinovik, zatim iz Plevlja, Prijepolje—Bijelo Polje, a daljnje njihove koncentracije vrše se u crnogorskim gradovima Kolašinu, Nikšiću, Podgorici. Prema novijim informacijama ova njemačka vojska ne predstavlja nikakve elitne trupe, nego skup najmlađih i najstarijih godišta pokupljenih po okupiranim zemljama. Među njima ima i Hrvata i Poljaka i Slovaka i Čeha i drugih.

Njemačke trupe dolaze dakle da operiraju u krajevima, koji su dosada potpuno spadali u interesnu sferu Talijana. Hitleru nisu Talijani dovoljno pouzdani, i on dobro vidi, da ih partizani tuku, gdje stignu. Izgleda, da se Talijani povlače iz krajeva, u koje dolaze Nijemci. Oni će vjerojatno biti prebačeni u Italiju, da brane njezine obale pred opasnošću iskrcavanja zapadnih saveznika. Poslije katastrofe, koju su Talijani doživjeli kod Javorka, dobili su oni još jednu dobru lekciju kod *Bioča*, gdje su u jednom danu izgubili preko 300 mrtvih i oko 450 zarobljenih vojnika i oficira. Naše su jedinice u ovoj borbi zaplijenile mnogo ratnog materijala i hrane, a među ostalim i dvije haubice.

U međuvremenu čiste jedinice naše II. divizije južni dio Crne Gore i idu prema Podgorici.

Iz Bosne nam stižu vijesti, da Nijemci i ustaše vrše nove ofenzivne operacije protiv jedinica našeg Bosanskog korpusa u zapadnoj Bosni. Navodno se također sprema ofenziva neprijatelja na slobodni teritorij Like i Korduna. Ali narodna se borba toliko

razmahala u svima krajevima Jugoslavije, jedinice naše vojske sile neprijatelja da šalje svoje trupe na sve strane, tako da očito Hitler ne će moći u ovom odsudnom momentu odvojiti one snage, koje bi bile u stanju da suzbiju ili čak uguše ustanak.

U vezi s novom ofenzivom Švaba Vrhovni komandant *Tito* izdao je (kao i prigodom prošle ofenzive) naredbu svima jedinicama Narodno-oslobodilačke vojske i partizanskim odredima, da na svima sektorima *pojačaju ofenzivne operacije*. U naredbi je naročito podvučeno, da naše *slavonske* jedinice treba da odmah pojačaju napade na neprijateljske komunikacije, mostove i garnizone, jer se tamo nalaze najvažnije željezničke pruge.

U očekivanju, da saveznici otvore u Evropi drugu frontu i *pomognu našoj vojsci*, o čemu se već vode pregovori, naš je položaj na prostoru između Pive i Tare takav, da nam između te dvije rijeke i na planinskim masivima ovih krajeva njemačka nova ofenziva ne može mnogo naškoditi. Ali moguće je i vjerovatno, da će nam njihovi jaki garnizoni u gradovima spriječiti proširenje oslobođenog područja i prodor dalje na istok, prema Srbiji, i na jug, prema Albaniji i moru.

Što se tiče otvaranja druge fronte, o kojoj svakodnevno govori London (rat živaca!) i o kojoj je neki dan i sam Churchill dao nedvosmislene izjave, mnogi su naši drugovi veliki optimisti, jer očekuju, da će se saveznici iskrcati negdje u Evropi u najskorije vrijeme, najdalje *tokom mjeseca juna*. Mene međutim ne bi iznenadilo, kad bi se to iskrcavanje odložilo čak za daljnjih četiri do pet mjeseci. Rado se zaboravlja, da smo svi još prošle godine u to doba očekivali otvaranje druge fronte, i da je bilo malo onih, koji se nisu kleli, da će se to desiti svakako još tokom minule godine. Razumije se, danas je situacija zaista sazrela za ovakve operacije, i ja ni časa ne sumnjam, da će anglo-američke trupe u jednom bližem roku izvršiti taj svoj zadatak. No, hoće li to biti za mjesec ili čak za pet mjeseci, o tome uopće ne želim nagađati, jer je, po dosadašnjem iskustvu, moguće i jedno i drugo.

A sada još jedna, veoma važna vijest.

Radio od 23. maja javio je, da je Eksekutivni komitet Kominterne dao prijedlog o *raspuštanju Komunističke internacionale*. U rezoluciji EKKI-a i u njezinu obrazloženju kaže se, da do raspusta Kominterne dolazi zato, da bi se olakšao razvitak radničkih klasa u pojedinim zemljama i da bi samostalne radničke (komunističke) partije, koje se prema uslovima različite klasne svijesti u pojedinim zemljama različito razvijaju, mogle lakše mobilizirati sve poštene i antifašističke elemente u ovom ratu za oslobodenje naroda. Razvitak komunističkih partija u pojedinim zemljama, njihovo djelovanje pod različitim uslovima i različitim prilikama, učinili su suvišnim njihovo centralno vodstvo, i one treba da postanu posve samostalne i da prilagode svoj rad naročitim prilikama u svojim zemljama. Raspuštanje Kominterne — tako glase komentari engleske i američke javnosti — doprinijet će još više konsolidaciji savezničkih odnosa i veza SSSR-a s Engleskom i Amerikom, učvrstit će njihovu intimnu suradnju i izbiti reakciji iz ruke adut o »bauku boljševizma«.

Kako javlja radio London, Göbbelsova propaganda pobješnjelo reagira na vijest o raspuštanju Kominterne lajući, da je to perfidna boljševička igra i kamuflaža, iza koje se krije krvava prevara.

Još nismo preko radija primili rezoluciju Izvršnog odbora Kominterne, nego samo izvatke, što ih je objavio radio London. Ali čitav naš kolektiv složio se, da je rasput Kominterne jedan odlučni i dalekosežni potez od međunarodnog značenja, koji će silno odjeknuti u svima zemljama. Pa i kod nas bit će ovim gestom izbijen iz ruku raznih kolebljivaca i nevaljalaca adut, koji se tako često upotrebljavao, naime da je Narodno-oslobodilačka borba komunistička stvar, i da komunisti, s Kominternom na čelu, u ovom ratu ne idu ni za čime drugim, nego za klasnim, revolucionarnim ciljevima. — U raspustu Kominterne ogleda se jedna mudra, elastična i dalekosežna politika, koja ima u vidu primarni cilj naprednog čovječanstva: ujediniti sve rodoljubive snage pojedinih zemalja u oslobodilačkom ratu i odstraniti sve, što bi moglo tome ujedinjenju smetati.

Jutros je Simo dobio vijest, da je njegova kćerkica, koju je ostavio još prije skoro dvije godine negdje u Boki Kotorskoj, živa i zdrava i da se nalazi kod njegovih rođaka, koji su se također uspjeli održati pod talijanskom okupacijom. Simi i njegovoj Olgi (koja je liječnica pri Pratećem bataljonu) bila je čitavo to vrijeme potpuno neizvjesna sudbina njihove familije.

Sav radostan Simo je odmah pohitio da dobru vijest saopći Olgi.

Kako su naši Crnogorci, partizani, nakon što su se skoro godinu dana borili po Bosni, radosno kretali u svoju zemlju! Tu su oni našli svoje stare znance, komšije i drugove — ako su se ovi uspjeli održati pod terorom četnika i okupatora. Oslobađali su svoju rođenu zemlju.

Ali mnogi su sa zebnjom dolazili u svoja sela, jer nisu znali, kakva je sudbina zadesila njihovu djecu, žene, majke, očevce i braću. Mnogi su tek na pragu svojih razrušenih kuća saznali, da su njihovi najbliži ubijeni ili spaljeni ili odvedeni u ropstvo. Mnogi su u svom rođenom kraju saznali, da su njihovi nekadašnji drugovi, suradnici ili komšije postali izdajnici, da su se prodali okupatoru.

Bilo je u tom pohodu na Crnu Goru i Sandžak i radosnih iznenađenja i teških razočaranja.

Naš stari drug Dušan Ivović, učitelj, vratio se kući i zatekao je sve svoje žive i zdrave. Niti je njegova familija znala, šta se dogodilo s njim, niti je on čitavo vrijeme odsustva iz svoga kraja mogao znati, šta je s njegovima. Njegova radost bila je velika.

Jedan mladi hodža, koji je prošle godine pobjegao iz Foče među partizane, kad se nedavno vratio u svoje rodno mjesto, našao je živu samo malu sestricu. Sedmero njegove braće i sestara, zajedno sa starim roditeljima, poklali su četnici.

Mogu da se prenesem u osjećaje naših drugova, koji su s toliko nestrpljivosti očekivali prve vijesti o svojim domovima i familijama. I ja imam, tamo daleko, u Hrvatskoj, svoje drage i svoje stare. Imam li ih? Jesu li svi još živi? O, kako bih radosno,

kao naš Simo, primio vijest, da su živi i zdravi i da me nestrpljivo čekaju!

Motički Gaj, 27. maja

Već dva dana vlada ovdje prava durmitorska bura. Udario je najprije jugo, koji je donio kišu i susnežicu, a danas duše ledeni sjevernjak. Durmitor i vrhovi okolnih planina bijele se od snijega.

Njemačka avijacija, koja nas je svaki dan posjećivala bombardirajući obližnja naselja pa i našu šumicu, ne pojavljuje se već treći dan. Utoliko nam ovo vrijeme pogoduje.

No s druge strane nevrijeme, baš ovih dana, skrivilo je, da *nam nisu mogli doći u posjet prvi saveznički avioni, koje smo očekivali prošle noći* (od 25. na 26. maja).

Pregovori s Englezima došli su naime tako daleko, da je prva pošiljka, kao pomoć našoj vojsci, trebala avionom stići baš u vrijeme, kad je nad čitavim ovim krajem bjesnjela bura, i kad su gromovi pucali kao za okladu. Avioni su trebali doletjeti iz Kaira s tim, da na određenome mjestu, koje je bilo označeno signalnim vatrama, spuste materijal, koji je tražio naš Vrhovni štab. Očekivala se prva pošiljka *sanitetskog materijala*.

Naše su vatre gorjele na čistinama nedaleko od Žabljaka (kod Njegobuda), no željno očekivani saveznički avioni nisu stigli.

Ali pregovori su se uspješno vodili, radio-stanica našeg Vrhovnog štaba u stalnoj je vezi sa saveznicima. Avioni će doći.

Pored pomoći u raznom materijalu našoj vojsci (možda i u hrani i obući), drug Tito je tražio, da saveznička avijacija bombardira neprijateljske aerodrome u Zagrebu, Sarajevu, Mostaru i t. d., kao i njemačko-talijanske garnizone u crnogorskim i sandžačkim gradovima.

Avioni će sigurno doći, ali kakvog će opsega biti saveznička pomoć u času nove neprijateljske ofenzive na naš oslobođeni teritorij, to još ne znamo. Svojedobno su Englezi, baš na ovom području, i četnicima Draže Mihailovića dodavali razni materijal,

najviše zlato, novac i nešto automatskog oružja. Zlata i novaca mi ne trebamo, na oružju zasada ne oskudijevamo.

Tražili smo kao prvu pošiljku sanitetski materijal za razliku od Draže, kojemu je zlato bilo važnije od svega. I u tome se ogleda snaga i moralna prednost naše vojske. Trebamo i hrane, jer nas ovaj siromašni kraj ne može duže vremena hraniti.

Ali iznad svega nama treba efikasna pomoć saveznika t. j. njihove koordinirane akcije, u prvom redu zračni napadi na neprijateljske pozicije u našoj zemlji.

Vidjet ćemo, šta će biti od svega toga.

Prema najnovijim vijestima na naš crnogorski i sandžački oslobođeni teritorij marširaju 5 njemačkih i 3 talijanske divizije. Pristižu i daljnja pojačanja.

Ali na više mjesta Nijemci su krvavo odbijeni.

Na *Javorku*, gdje su onomadne tako krvavo stradali Talijani, doživjele su neke jače kolone Nijemaca teški poraz. Dva bataljona V. crnogorske (Sava Kovačević) dočekali su Nijemce, pustili ih na 30—50 metara i sasuli na njih paljbu iz svih oružja. Prema prvim vijestima (napad je bio u noći od 24. na 25. o. mj.) poginulo je oko 300 Nijemaca i mnogo ima zarobljenih. Ratni plijen bit će sigurno velik, jer su Švabe u divljem bijegu okrenuli natrag prema Nikšiću.

Kod Foče su Nijemci također suzbijeni.

Situacija nije loša, iako postoji opasnost, da budemo stisnuti na ovaj uski sektor između Pive i Tare (dakako, naše su jedinice i preko tih rijeka).

Motički Gaj, 28. maja

Došli su!

Noćas su atmosferske prilike bile nešto povoljnije, iako je sipila sitna kiša. Saveznički su avioni bili i za noćas najavljeni.

Nešto poslije ponoći začulo se prvo brujanje aviona iz daljine. Nisam spavao (već nekoliko dana patim od besanice, a ne mogu se požaliti ni na stjenice) i brzo sam skočio, da otvorim prozor.

Ali historijskoj istini za volju moram reći, da je drug *Ulado* prvi čuo huk aviona i alarmirao kuću. Vladi smo morali priznati to prvenstvo.

Prvi put su naši borci slušali huk avionskih motora s posve novim osjećajem. Dosad je prva pomisao svakog partizana, kad mu se približavao huk aviona, bila: hoće li bombardirati ili mitraljirati njegovu okolinu ili položaje?

Ali noćas bio je to nov osjećaj. To je bila blaga muzika, koja je razdragala srca.

Nagrнули smo neki na prozor, neki na vrata. Avioni, saveznički avioni!

Kružili su, čas bliže, čas dalje, tražili su po tamnoj i kišnoj noći označeni teren. Čitav jedan sat čuo se nad našim glavama nedaleko od snježnog Durmitora, huk savezničkog aviona.

Jutros smo saznali, da su se padobranima spustili *članovi savezničke vojne misije*, koja će se priključiti našem Vrhovnom štabu. Njih je *šestorica*.

Detalj ćemo saznati večeras. Nadamo se, da ćemo savezničku misiju uskoro vidjeti u našim gostima.

28. maja važan je datum. Koliko je trebalo uvjerenja, suzbijanja laži Draže Mihailovića, žrtava i samoprijegora, dok je na ovaj način došlo do priznanja naše borbe i naše vojske!

Kneževići, 30. maja

Nikad nisam putovao po tako tamnoj noći. U našoj koloni konja i pješaka jedan drugom nismo vidjeli leđa. Nisam vjerovao, da se konji mogu tako dobro orijentirati u potpunom mraku. Prepustismo se potpuno njihovoj vještini. Pješaci su posrtali i padali po oštrom durmitorskom kršu.

Bio je to težak i naporan put za ljude i konje.

Prelaz preko Durmitora! To je bio noćni izlet, koji je i za same partizane rijetkost. Svi rekviziti jednog takvog neprijatnog pokreta bili su tu: i vlažna hladnoća, i magla, i tama, i neprohodni putevi, i nemilosrdni usponi.

Kao uvijek pri noćnim pokretima, tako su i u toj crnoj durmitorskoj noći logorske vatre predstavljale onu osobitu partizansku draž, zbog koje vrijedi podnijeti napor. Zapalili smo ih ispod samog durmitorskog sedla, kad zbog pomrčine nismo više mogli dalje.

Rasplamsaše se vatre na Durmitoru osvjetljujući crvenim sjajem pogurene likove, koji su prema vatri pružali promrznute ruke. Svaka vatra s jarko osvjetljenom okolinom i crvenkastim dimom, svjetlucavim puškama i obrisima konja i klisura u pozadini, svaka takva vatra bila je čarobni svijet za sebe.

Čekali smo prvo svitanje, da krenemo dalje. Od umora neki zadrijemaše. Kod nekih vatra začu se pjesma.

I junačina Nazor je s nama. Grijući kod naše vatre ukočene ruke i noge klima on glavom i snébiva se, kamo su ga naši putovi doveli. Na Durmitor! Da mu je to, veli, netko prije godinu dana rekao, smatrao bi ga ludim...

To je bilo prekjuče, ili točnije, to je bilo u noći od 28. na 29. maja.

Spuštajući se u zoru niz obronke Durmitora i prebacivši se preko klanca Sušice, kraj nekog jezerca, stigismo u selo *Nedajno*. Tu smo se zadržali do sumraka, jer se vrijeme bilo popravilo, i postojala je opasnost od avionskih napada.

Sada smo u selu *Kneževićima*, nedaleko od puta Pišće-Rudine-Šćepan-Polje, kojim sam ja već prolazio putujući iz Pivskog manastira.

Ovo premještanje našeg logora u vezi je sa sve žešćim napadima neprijatelja. Ne znam, kakva je momentano vojnička situacija u cijelosti, ali činjenica je, da Nijemci navaljuju s velikim snagama sa svih strana. Mi se nalazimo na veoma uskom sektoru, koji se, kako meni sada izgleda, proteže između Pive i Tare s našim isturenim pozicijama prema Nikšiću i Podgorici. Njemačka je avijacija vrlo aktivna i bombarduje naša sela i položaje.

Nedajno (Crna Gora), 29. maja 1943.

S lijeva na desno: F. Mahin, N. Pozderac, P. Krce, I. Milutinović, V. Nazor, S. Milošević. Dr. I. Ribar, — , — , — , — , V. Zečević, — .

Odavle se jutros čula jaka topovska i minobacačka paljba i bombardiranje aviona u pravcu Šćepan-Polja (tu se sastaje Piva i Tara). Tu se vjerojatno situacija zaoštrava.

Hoćemo li mi ovaj naš uski sektor, koji je naročito strateški povoljan za nas, položen prema Pivi i Tari, braniti ili ćemo morati izvršiti jedan siloviti prodor na neku stranu, to ja ne znam. Vjerujem, da ćemo s našim divizijama vršiti novi prodor.

Saveznička vojna misija, koja se sastoji od dva oficira i trojice njihovih pomagača, nalazi se pri našem Vrhovnom štabu. Ona ima svoju radiostanicu i moći će se, štono riječ, *ad oculos* uvjeriti o zamahu naše borbe i o Hitlerovim namjerama na ovom području. Dvojica od članova misije govore naš jezik, a jedan od njih — kanadski državljani — rodom je iz Gorskog Kotara.

Svi smo mišljenja, da bi u ovom momentu naši saveznici morali hitno intervenirati. Vidjet ćemo, šta će učiniti saveznička vojna misija.

Zanimljivo je, da je saveznički avion s vojnom misijom bio nad našim terenom i one olujne noći (od 25. o. mj.), ali se ljudi i materijal nisu mogli spustiti zbog nevremena.

— — — — —

Kneževići, 31. maja

Jučer je bio dan Vladimira Nazora. Njegov šezdeset osmi rodendan.

Nazor je bio dobro raspoložen, kad smo nas nekolicina — Dr. Ribar, Milutin, Simo, Vlado, Nuriya i ja — došli u njegovu kućicu da mu čestitamo. Bio je svjež, odmoren i dobro ispavan nakon napornog noćnog pokreta. Počastio nas je onim, što je imao: dobrim kruhom, kajmakom i crnom kavom ili »prgom« (bez šećera, dakako), ali je svečano obećao, da će nas prvom prilikom pozvati na prave domaće friganice...

Ova mala proslava Nazorova rođendana bila je u znaku neprestanog avionskog zvrndanja te mitraljeske i topovske paljbe, što je sasvim u stilu sadašnje naše situacije, paljbe, što je do nas dopirala od nedalekih položaja na Pivi i Tari. Ali proslava je ipak bila vedra.

Povodom svog rođendana, što ga, eto, doživljava među partizanima, u pustom nekom seocu Crne Gore, Nazor je napisao pjesmu, koju mi je dan kasnije čitao s vidljivim ushićenjem. Tu je pjesmu najprije bio nazvao »Moj 30. V.«, ali je poslije naslov promijenio u »Kasna godišnjica«. Evo te pjesme:

*Oh, kako je teško biti smrti blizu
I morati opet osjećat u krvi,
Kako u kaplje žuči blagost ti se mrvī,
A zubi ti Mržnje i srčiku grizu.*

*Oh, kako je bolno, kad bih hvatat moro
 Zvijer za rogove i oprijet se vrugu,
 Osjećat da život već ti ispi snagu,
 I da samo grebeš, gdje si prije oro.*

*Živote moj teški, varljivi i prazni,
 Ti si samo vrt il' kula fraza bio,
 Pa, jer Riječ pretvorit u Čin nisi htio,
 Udes prst svoj diže, da te njime kazni:*

*I sad, kad mi tijelo klonu, ti me gurnu
 U Djelo, što snagu i mišica traži,
 Gorim i svjetlucam zanosa u draži,
 A padam u rijeku nijemu, mrzlu, crnu.*

Pretposljednju strofu pjesnik je zamislio ovako: «Gorim i svjetlucam zanosa u laži...» Kad mi je pjesmu pročitao, zapitah ga, koji je to lažni zanos. Mislio sam, da pjesma mnogo gubi upravo u svojoj poanti radi one riječi »laži«. To sam Nazoru i rekao. On se nije sa mnom složio. Ali, kad sam sutradan dobio tekst pjesme otkucan na mašini, bilo mi je drago, što je riječ »laži« zamijenio s »draži«, a to upravo odgovara njegovu raspoloženju. Moja primjedba bila je dakle usvojena.

Barni Dol, 3. juna

Jučer popodne krenusmo dalje. Iskoristili smo kišu i krenuli po danu. Put nas je vodio prema Pivi, uzbrdicom.

Sada se nalazimo nad pivskim klancem, nasuprot planini Magliču, čiji se snježni vrhovi dižu nebu pod oblake s onu stranu Pive. Naizmjenice pada kiša i tuča.

Naš je put u vezi s novim strateškim planom našeg Vrhovnog štaba. *Probijamo обруч neprijatelja*. Novi naši putovi, koje treba da izvojuje naša vojska, vode nas prema Drini i istočnoj Bosni.

Jedinice naše II. proleterske divizije prodrle su već preko Mratinja (koje se nalazi nasuprot nama, s onu stranu Pive, a kuda ćemo i mi sutra-prekosutra proći) do *Urbnice*, a vjerojatno i dalje.

Švabe su od naših boraca dobili dobrih udaraca na više strana. Na nekoliko mjesta naše su ih jedinice namamile u klopku, kao ono kod Javorka, i dobro ih izmijesile. Nedaleko od Kruševa, kod Kičeva, pobijeno je na nekim strmim stijenama oko 400—500 njemačkih grenadira. Dva naša bataljona potpuno su se obukla u njemačke uniforme. Stigla nam je vijest, da je Sava Kovačević-Mizara (V. crnogorska) kod Šavnika dobro potukao neke njemačke kolone. Na drugim nekim stranama naši su borci također zadali neprijatelju udarce.

Njemačka ofenziva, iako se još, kako meni izgleda, nije potpuno razvila, dosada nije dala veće rezultate, osim to, što nam je za izvjesno vrijeme pobrkala račun o proširenju oslobođenog područja u Crnoj Gori i Sandžaku, odakle smo trebali da širimo krake na sve strane.

Nemam pregleda o cjelokupnoj vojničkoj situaciji, ali svima nama vlada optimizam u pogledu daljnjeg razvoja.

Prognoze su u tom razvoju najraznovrsnije. Dakako, druga *fronta* i pitanje savezničke pomoći predstavljaju najinteresantniji predmet razgovora.

Uvjereni smo, da se približuje otvaranje druge fronte. Od toga se općenito očekuje nagli preokret na svim frontama pa i na našoj. Pošto na sovjetskoj fronti još uvijek vlada zatišje, svi s velikim nestrpljenjem očekujemo prelom na toj fronti. Tko će prvi uzeti inicijativu u svoje ruke? Hoće li još jednu (i posljednju) ofenzivu poduzeti Nijemci ili Sovjeti? Ja vjerujem u koordiniranu akciju Crvene armije s istoka i savezničku sa zapada.

U našem kolektivnu prevladava mišljenje, da će druga fronta biti otvorena najkasnije tokom mjeseca *juna*. Zečević Vlado dao je svoj rok: *do 10. juna*.

Starina Fjodor Mahin razvija velike teorije ne samo o drugoj fronti, nego i o posljednjim Hitlerovim linijama obrane u Evropi. On na pr. kaže, da će naša zemlja biti oslobođena prije, nego što

Fjodor Mahin, Barni Dol, 3. juna 1943.

rat svrši. Njegovi su rokovi vrlo kratki. Po njemu moglo bi sve završiti već krajem augusta.

Neograničeni je optimist Fjodor Mahin. Ima on nešto djetinjski vedro i — ruski široko. Sa zanosom govori o Rusiji, neumorno ponavlja pred seljacima, šta su stvorili Sovjeti, kako tamo narod živi, kako se Crvena armija bori, i šta će nama svima ova borba donijeti. On je neograničeno predan našoj borbi i vjeruje u našu brzu pobjedu.

Svojim teorijama i razgovorima o životinjama drug Mahin često nas razveseljava. On čuva i pazi svoga konja i postupa

s njime kao s razumnim stvorom, tek zastupa mišljenje, da se životinjama ne smije ništa činiti »nažao« i on bi, kaže, bio naj-sretniji, kad ljudi ne bi životinje iskorišćivali, mučili i klali. (Tu svoju teoriju dakako nije sam proveo u djelo, jer i on s velikim apetitom jede meso zaklane ovce ili krave.)

Drug Fjodor je bivši carski pukovnik, koji je emigrirao iz Rusije još god. 1918. U Beogradu se bavio novinarskim poslovima pa je — naročito pred rat — objavljivao članke o Crvenoj armiji i o sovjetskom naoružanju, članke, koji su bili zapaženi i u našim redovima. S bjelogardijskim krugovima nije imao veze, i oni su ga mrzili. Njegova se dva sina nalaze u Crvenoj armiji.

U partizanskim redovima nalazi se danas Fjodor već dvadeset mjeseci. Sada je po drugi put kao partizan u Crnoj Gori, koju je mnogo zavolio. Svakome kaže, da je Crnogorac. Ali njegov ga jaki ruski naglasak oдаje nakon dvije-tri riječi.

Barni Dol, 4. juna

U vezi s vojničkom situacijom naš se kolektiv opet rasturuje. Izgleda, da je to u vezi s većim poteškoćama oko probijanja neprijateljskog obruča. Ne idemo zasada preko Pive ili Tare, nego ostajemo s nekim brigadama na pivskom plateau-u. Dr. Ribar, ja i Detonijevi odlazimo Banijcima u VII. diviziju.

Situacija se dakle zaoštrava.

Nedaleko Rudina, 5. juna

Nalazimo se blizu sastavaka Pive i Tare.

Obruč, što ga stežu Nijemci oko nas, sve je uži. Kod Đurdevića Tare oni su već prešli Taru i nadiru prema Žabljaku. Očekuje se, da će oni već noćas stići u Žabljak. Od Šavnika, koji je također već pao u njihove ruke, Švabe udaraju prema nama. Njihovi krakovi skoro će se spojiti, vjerojatno negdje kod Žabljaka.

Mi ćemo dakle biti stisnuti na uskom sektoru između Pive i Tare. Tu su i sve naše bolnice.

Na ovom se terenu nalaze ove jedinice naše vojske: VII. divizija (Banijska) sa svoje tri male brigade, I. dalmatinska brigada, Sandžačka brigada i V. crnogorska brigada.

Druge naše divizije i brigade prešle su Pivu nedaleko od Barnog Dola i imaju zadatak da probiju neprijateljski obruč. Kako kažu drugovi u Štabu VII. divizije, ove naše jedinice (koje predstavljaju gros naših ovdašnjih snaga, i to ponajboljih) nastojat će po mogućnosti da se provuku kroz obruč bez borbe. One treba da se spoje s Bosanskim korpusom.

Vrhovni štab (s engleskom vojnom misijom) forsiranim maršom nastoji izići na čistinu, iza neprijatelja.

Nalazimo se dakle u vrlo kritičnoj situaciji. Mislim, da je momentano sadašnja situacija teža od svih dosadašnjih, ukoliko se to odnosi na našu vojsku, koja se nalazi ovdje, a pogotovo na naše ranjenike i bolesnike.

Ove naše jedinice, što su ovdje zaostale, moraju se probijati bilo preko Pive i Tare, bilo u pravcu Šavnika, prema jugu i prema Hercegovini. Neprijatelj dovlači pojačanja. Preko Pive postoji još samo jedan klimavi most kod Kruševa. Pomišlja se na prelaz pomoću splavi i na zaobilaženje Pive te na prelaz preko Golije.

Noćas će biti donešena odluka, kojim će se pravcem udariti.

Kiša pada već nekoliko dana i jako je maglovito. Ovo nam vrijeme odlično služi. Neprijateljska se avijacija uopće ne pojavljuje. Još dva, tri dana da potraje ovakvo vrijeme, bilo bi dobro.

Reduciramo našu prtljagu. Pripravljamo se na naporne i forsirane marševe, gdje će nam i konji postati suvišni.

Očekujemo svakog časa pokret. Borci čiste oružje i spremaju se na nove borbe.

Na ovom tijesnom prostoru zadržali su se raspoređeni po divizijama i brigadama: Veso Masleša, Milutin (Milutinović) Dr. Ribar, Sima Milošević, Nuriya Pozderac, Vlado Zečević, skoro svi vijećnici Crnogorci, Đido (Đilas), Goran Kovačić i drugi Spominjem samo neke.

Ostao je i Vladimir Nazor. On nije dodijeljen nijednoj našoj jedinici, nego će biti sklonjen negdje, vjerojatno u planinu, kod nekog seljaka, dok ne prođe ova bura.

Nedaleko Rudina, 6. juna

Vojnički barometar pada i raste iz sata u sat.

Pala je odluka, da se sve naše jedinice, koje se sada nalaze na pivsko-tarskom plateau-u, prebace preko Pive kod Kruševa. To znači, da su naše prethodnice očistile teren pred nama i da nam osiguravaju put. Predviđeni pravac je ovaj: *Rudine—Kruševo—Uučevo—Zelengora*. Predveče krećemo, ako ne nastupi nešto novo.

Na prelazu preko Pive služit će nam most, koji tamo postoji, a koji se popravljaju te će moći primiti pješake i stoku. Na brzinu gradi se sada, još jedan most nedaleko od staroga. Osim ovih mostova raspoložemo s dva gumena čamca, u kojima će se moći prevoziti konji i tovari.

Niz Pivu Nijemci su međutim stigli u *Mratinje*. Naš put morati će dakle naše jedinice osigurati prema Mratinju.

Do jutros Nijemci još nisu stigli do Žabljaka, nego su se sukobili s jednim našim bataljonom pred *Motičkim Gajem*, gdje smo mi nedavno logorovali.

Bolesnici i lakši ranjenici počeli su se prebacivati već danas oko podne.

Naređenje je, da se prebacuju svi ranjenici i bolesnici pa i oni najteži. Utoliko je danas situacija povoljnija, nego što je izgleda jučer, kad se držalo, da ćemo se morati nasilno probijati kroz neprijateljski obruč. Međutim je još uvijek moguće, da Nijemci bace nama u susret ili na bokove naših kolona nova pojačanja. Uostalom njemačka artiljerija, koja se nalazi s onu stranu Tare nad Ščepan-Poljem, povremeno tuče most kod Kruševa, ali ga nikako ne može pogoditi.

S našim ranjenicima i bolesnicima stoji sada ovako:

Centralna bolnica ima svega 1801 ranjenika i bolesnika, od toga 1088 bolesnika, odnosno ranjenika, koji mogu pješačiti. Zo-

vemo ih *pješacima*. *Konjanika*, t. j. onih, koji mogu jašiti, ima 575. *Teških ranjenika*, koji se moraju prenositi nosilima, ima 137.

Lakših ranjenika i rekovalescenata ima još nešto po divizijskim bolnicama, ali njihov broj nije velik, možda svega 200—300.

Koliko je dakle danas povoljnija situacija u pogledu ranjenika i bolesnika od one, kad smo ih prebacivali preko Neretve i Prenja! Onda smo ih imali blizu *pet hiljada*.

Pa ipak treba računati s tim, da će naporni putovi preko Vučeva biti posuti nizom lešina onih naših ranjenika i bolesnika, koji ne će izdržati tegobe forsiranog pokreta. Jedan dio bolesnika ne će izdržati usprkos tome, što su sada bolje pothranjeni i što su svi opskrbljeni hranom (mesom) za najmanje dva dana.

U vezi s promjenom, što je nastala, i Nazor danas prelazi preko Pive. Drago mi je, da je nastao takav preokret.

Gusta magla još uvijek leži nad ovim terenima. Nijemci zbog toga sigurno škrguću zubima. Na dvadeset metara ništa se ne vidi.

Na Pivi, nedaleko od Kruševa, 7. juna

Pišem u šumi, uz Pivu, nedaleko od primitivnog i na brzinu prebačenog mostića, kojim smo se jutros rano prebacili na drugu stranu rijeke.

Magla, što je nekoliko dana pokrivala ove terene, počela se jučer dizati baš u času, kad smo krenuli na put. Predveče oko sedam sati pokazalo se već vedro nebo. Nije nas dakle do kraja poslužila sreća s »protuavionskim« vremenom.

Spuštajući se prema Pivi teškim i strmim putovima, na kojima su posrtali i prevrtali se natovareni konji, mi smo još jednom osjetili sve tegobe pokreta većih i glomaznijih formacija naše vojske. Kolone raznih komora, bolesničkih bataljona i vojske kretale su istim putovima. Prevrnuti tovari i konji, iznemogli bolesnici i ranjenici, što sjede uz put, guranje kroz kolone pojedinačno, što traže svoje jedinice, to je i jučer pratilo pokret preko Pive.

Duboko u noć spuštali smo se kozjim serpentinama, kojima nije bilo kraja. Kolone su se slijevale prema nesigurnim mostićima. S onu stranu Tare Nijemci svakih pola sata opale nekoliko topovskih granata prema mostu kod Kruševa, koji je visio. U pivskom kanjonu odjekuju detonacije jače, nego na otvorenom prostoru. Zujanje granata čulo se jasno i oštro.

I opet se Nazor našao s nama. Bio je zadovoljan, što nas je pronašao. Nazor, Dr. Ribar i ja putujemo sada zajedno sa Štabom VII. divizije. Nazor je pribrao nešto novih snaga. On već jaše kao rutinirani jahač, i ako ranije nije nikad sjeo u sedlo. Dr. Ribar je u dobroj kondiciji i svladava sve napore sjajnom izdržljivošću i vedrinom.

Noću se dalje nije moglo više kretati prema Pivi. Putovi sve strmiji i neprohodniji. Odlučeno je, da čekamo zoru. Kolone se zaustaviše, konji rastovariše.

Na velikim strminama i vlažnom, blatnjavom terenu jedva smo mogli naći podesna mjesta za logorovanje i odmaranje. Vatre se nisu mogle ložiti zbog blizine neprijatelja. Bila je zima i vlaga je prodirala do kostiju.

Tražeći tako sebi ležaj smjestio sam svoj torbak kraj jedne jele. Kad sam se okrenuo, torbak se počeo valjati niz strminu prema Pivi. Skočio sam, ali je bilo prekasno: zakovitlao se (a bio je lijep, okrugao i nabijen) kao pomaman preko panjeva i kamenja. I ja sam u toj noći konstatirao samo to, slušajući njegovo ludo poskakivanje, da se od mene udaljuje u dubinu sve više i sve brže. Dugo sam bespomoćno prisluškivao zvonjavu malog lončića, koji je bio privezan za nj, zvonjavu, što se gubila negdje daleko dolje, možda u samoj Pivi... Prima sam izraze saučešća od drugova, koji su zajedno sa mnom bili svjedoci katastrofe. Sada više nemam ništa, osim onoga, što je na meni.

Sjedeći tu kraj Nazora, kojemu je zarobljeni Talijan namještao ležaj, pokušavao sam da malko zadrijemam. No bilo je hladno, i san mi nije dolazio. I Nazor nije mogao zaspati.

I opet obužeše pjesnika teške misli i slutnje kao uvijek, kad mora savladati velike napore. Tvrdio je, da ne će izdržati i da

*Nazor prelazi Pivu „preko jednog mostića, koji je više služio ljestvama, nego mostu...”
7. juna 1943.*

će umrijeti prije, no što se završi rat. Pitao me na pr., gdje ćemo ga pokopati, ako umre na putu!

Te noći saopćio mi je Nazor svoju neke vrsti književnu oporuku zamolivši me, da je provedem u djelo, ako umre.

Radilo se o njegovu rukopisu dnevnika »S partizanima«. Postoje tri primjerka rukopisa: jedan je u samoga Nazora, drugi je u Detonija (koji crta ilustracije), treći u Tita. Nazor ima do-tjeran i za štampu potpuno priređen rukopis, dok ostala dva pri-mjerka mogu poslužiti samo u slučaju, ako se prvi izgubi ili ga nestane.

— Ako umrem — reče mi Nazor — uzmi ovaj moj rukopis, čuvaj ga i, kad to bude moguće, predaj ga u štampu. Ako bi taj nestao, onda dolazi u obzir za štampu najprije onaj, što se nalazi u Detonija.

Obećao sam dakako, da ću sve učiniti po njegovoj volji uvjeravajući ga, da će on ipak živ i zdrav dočekati kraj naše borbe.

Ranim smo jutrom, pod zaštitom magle, što se slegla nad Pivu, prešli šumnu rijeku preko jednog mostića, koji je više sličio ljestvama, nego pravom mostu. Konji su morali na drugome mjestu plivati preko Pive. Tu se utopio Ribarov konj. Brzo ga je prežalio, kad je od Štaba VII. divizije dobio drugog, boljeg konja.

Čekajući s onu stranu Pive sumrak, da bismo se mogli dalje prebaciti, dočekali smo strahoviti napadaj aviona na onaj drugi most kod Kruševa. Deset ili dvanaest štuka spuštalo se svakog časa kroz tijesni pivski kanjon strmo prema mostu. Jezovite detonacije odjekivale su klancem, a dim se visoko dizao.

Tada je tu poginulo oko dvadeset naših drugova, koji su se u to vrijeme nalazili na mostu ili u njegovoj blizini.

Jedan dio bolesnika i ranjenika prebačen je već preko Pive. Noćas će se vjerovatno prebaciti ostatak.

Nijemci nam dakle nisu mogli spriječiti izvlačenje iz tijesnoga pivsko-tarskog sektora.

U ISTOČNOJ BOSNI

Daleko se otisnusmo od Pive. Šest je dana prošlo od našeg prelaza preko Pive. Forsirani noćni marševi doveli su nas do pred industrijsku prugu Varda d. d. i cestu Kalinovik—Foča, koju ćemo, nadamo se, noćas prijeći.

Iznad Bataja, 13. juna

Pravi napori započeli su odmah, kad se počesmo uspinjati na drugu stranu pivskog klanca. Štab VII. divizije dobio je izvještaj, da se pred nama situacija pogoršava, i da Nijemci s velikim snagama prodiru, da bi spriječili izvlačenje naše vojske iz njihova obruča. Svakog časa mogao bi se обруч zatvoriti, a mi bismo se morali krvavo probijati. Zato je glasila zapovijed, da se forsirano kreće naprijed.

Uz veliku strminu moj me konj nije mogao nositi. Morao sam pješke prijeći teški put uspona. Već sam pomišljao, da ne ću izdržati. Iznureni, oslabljeni i izglednjeni borci teško su disali i, kad su posve iznemogli, sjeli su ili legli čekajući spas ne znam otkuda.

Prešavši strminu s lijeve strane Pive i spustivši se još koji kilometar dalje naša se kolona zaustavila, da logoruje pod vedrim nebom, uz vatru.

Tu je počela glad, koja nas je pratila sve do današnjeg dana i koja će nas, sudeći po svim znacima, pratiti još mnogo dana. Usto je još došla nepravilna s pitkom vodom, koje nadaleko nije bilo. Svi smo strahovito žedali, žedali su borci poslije napornog marša, znoj je natapao rublje i probijao kroz odijela. Osjetio sam već mnogo puta žed, ali žed, što smo je tada svi osjećali, bila je upravo nepodnošljiva, bolesna. I nije bilo druge, bili smo prisiljeni da pijemo blatnjavu vodu iz jedne bare, gdje se napaja stoka. Žuta voda poput kapucinera, odvratna, smr-

dljiva i topla. Ali pili smo tu tekućinu na litre, iako smo poslije svakog gutljaja govorili da je posljednji.

Drugog dana, 8. juna, dobivši ujutro toplu čorbu s nešto mesa i pokisnuvši preko dana od nekoliko pljusaka, krenusmo oko sedam sati uveče dalje.

Pred nama je planina Maglič, na koju su se Nijemci već popeli. Kolona kreće tiho, bez razgovora.

Prenoćili smo u jednoj borovoj šumi pod samim Magličem.

Spavali smo jedva tri sata, ali i to spavanje, uz vatru, nije nas mnogo odmorilo. Glad nas je sve više mučila, a već u ranu zoru, u 3 sata trebalo je dalje krenuti.

Pred polazak komandant VII. divizije Pavle Jakšić razvrstao je svoje brigade. Tu sam vidio raniju VII., VIII. i XVI. brigadu. Može se reći, da je to *bosa* vojska. Ovi su Banovci, poput onih Dalmatinaca iz bivše IX. divizije, najgore prošli na povlačenju iz Banije do Crne Gore. Borci su mjesecima gladovali, tifus ih je u masama pokosio, njihova su odijela otrcana, a pravih cipela nema skoro nijedan. Veliki postotak potpuno je *bos*, ostali imaju plitke poderane opanke, u kojima su noge stalno mokre. Stanje je ove vojske teško, iako se ono nešto popravilo na odmaranju u Crnoj Gori. Putem će mnogi od tih boraca sustati i klonuti, ne će izdržati teške marševe. Ali oni stišu zube i spremni su da se kao lavovi pobiju sa švapskim razbojnicima, koji oko nas stežu obruč.

Mimo običaja trebalo je putovati po danu usprkos opasnosti od napadaja neprijateljske avijacije. Ali Pavle Jakšić i spretni vodič vodili su našu kolonu zaobilaznim putovima sve kroz šume. Neprijatelj nije primijetio naše kretanje. Valjalo se žuriti, da izbijemo na čistinu izvan neprijateljskog obruča.

Prošli smo između Maglića i Snježnice, odnosno između Suhe i Tjentišta, i nakon beskrajnog vrludanja po šumama i gudurama zaustavismo se u jednoj strmenitoj šumi iznad rijeke Sutjeske. Tu je valjalo dočekati mrak, da bi se neopazice precacili preko rijeke.

Ni toga dana nisu borci ništa okusili. Stoku smo doduše gonili sa sobom, ali vatre za kuhanje nismo smjeliložiti, da nas neprijatelj ne zapazi. Svaki je vojnik dobio po pola kile sirovog mesa s time, da ga prvom prilikom sam ispeče ili iskuha. Gladni borci pojeli su taj svoj komad ne dočekavši te prve prilike. Glad je bila velika, napori također. Nije čudo, da smo putem sretali i i tako izgladnjele partizane, koji su sa uginulih ili ubijenih konja skidali meso...

U dolini ispod nas vodile su s Nijemcima žestoke borbe jedinice II. dalmatinske, X. hercegovačke i još neke druge jedinice. Junački su se borili. Nikad dosad nisam čuo i vidio tako masovno i žestoko bombardiranje naših položaja avionima i artiljerijom. Zaglušne detonacije slijedile su jedna za drugom. Haubice, brdski topovi, bacači, tromotorni bombarderi, sve je to tuklo paklenski po brdima i šumama, gdje su se, po mišljenju neprijatelja, nalazili naši borci. Mitraljeska i puščana paljba s obiju strana također nije prestajala. Švaba je očito htio zaustaviti naš proboj na ovom važnom sektoru kod Sutjeske.

Ali to mu nije pošlo za rukom.

U sumrak počesmo se spuštati prema rijeci. Svakih desetak minuta neprijatelj gađa prelaze preko rijeke. Ali ne gađa precizno. Svaka je druga paljba utihnula.

Spuštamo se duboko u dolinu, u toplije krajeve. Već smo u *Bosni*, nestaje hercegovačkih i crnogorskih kamenjara, zemlja je valovita i meka, plodna. Sutjeska je šumila kobno i neprijateljski.

Konji su s jahačima prelazili dosta lako. Pojedinci partizani hvatali su se za konjske repove i tako prelazili. Tako se i za moga konja uhvatio partizan, ali je posrnuo i pljusnuo u vodu. Konj ga je vukao po vodi kao vreću, dok je on grčevito stezao konjski rep. Dočepasmo se obale, ali moj partizan ostade onesviješten ležati na obali... No brzo se oporavio.

Drugi pješaci prelazili su tako, da su se, njih sedmero, osmero, uhvatili za ruke i na taj način, idući koso uz vodu, odolijevali riječnoj struji. Bila je tamna noć, i to je još više otežčavalo ovaj mučni prelaz. Jaki šum rijeke nadvladala je

zaglušna vika partizana s obala i u rijeci. Vikali su usprkos upozoravanjima i naredenjima, da mora biti tišina. Svakog se naime časa dešavalo, da je poneki slabiji i iznemogliji borac pred silovitim naletom struje ispustio lanac ruku, pa ga je voda oborila i ponijela. Tada je čitava kolona bila u opasnosti, da se to sa svima ne dogodi. Vrisak žena, što su padale, bio je u toj tamnoj noći jezovit. Voda je nemilosrdno valjala svoje žrtve, koje su se u smrtnoj borbi čas pridizale, čas opet padale, nestajale u vodi i opet se pojavljivale...

Te noći odnijela je Sutjeska oko trideset naših.

Dugo je trajao taj prelaz, čitavu noć. Na obzoru se već pojavljivalo danje svijetlo, kad su naše dugačke kolone zašle u zaklone strme šume na drugoj strani. Opraštao sam se pogledom od drugova, koje je progutala kobna Sutjeska.

U nepreglednoj gužvi komora, konjanika i pješaka vukući uzbrdo svoga iznemoglog konja — (jer me nositi uzbrdice nije mogao) — izgubio sam na kraju i sedlo! Na mršavom se kljusetu kolan nije mogao dovoljno čvrsto stegnuti, i sedlo je spuzlo preko konjske stražnjice zajedno sa svima stvarima. Jadno kljuse ostalo je za mene neupotrebljivo. Ostavio sam ga na rubu ne rekavši mu ni zbogom. Otada sam bez konja.

Tako reći bez odmora produžuje se odmah ujutro put dalje. To su veliki naponi, koje bi teško izdržao i dobro hranjeni čovjek. Ne spavamo skoro ništa, naši su borci slabo obučeni i bos, oni već mjesecima ljudski ne žive. Ali mora se izdržati. Žrtava će biti, ali se mora izdržati.

Vladimir Nazor je pri kraju svojih snaga. I on je posljednja dva dana jedva nešto okusio. Neispavan i iscrpljen, boraveći već nekoliko noći pod vedrim nebom i pod kišom on je oronuo i jedva se uz pomoć svojih Talijana držao na konju. Nakon prelaza Sutjeske Nazor je toga dana potpuno klonuo. Nije više mogao kontrolirati svoje riječi i nije bio svijestan, šta se s njime događa. Sjahavši na jednoj strmini s konja on prosto više nije mogao dalje, sjeo je kraj puta i govorio posve nesuvisle stvari. Odlučno je odbijao sve one, koji su ga blago nagovarali, da

produži put. Ponašao se jadan, kao da je u nekom čudnom transu, odobravao je, kad su se niz strminu valjali konji i mule s tovarima i čitava ta Golgota naše vojske izgledala mu je fantastična i strana.

Kako mi je poslije sam pripovijedao, Nazor je toga momenta doživio izvanrednu viziju, uvjetovanu njegovom teškom iznemoglošću i prenapetim duševnim raspoloženjem. Iz vlastitog mi je opažanja dobro poznato ovakvo stanje. Ispričat ću ovdje, kako smo ja i mnogi drugi u toku naših velikih napora doživjeli slične senzacije:

Spušta se sumrak i s njime rijetka maglica. Noge se sve teže i teže dižu. Bilo bi hladno, kad nas ne bi ugrijavalo posrtanje po šumskom korijenju i ubrzano pješačenje. Onima na konjima vlažna hladnoća prodire do kostiju.

Da li prevladava silan umor ili glad, to više i ne znamo. Leći, zaspati, odmoriti se, pojesti zdjelu vruće pure, to su za nas nedokučivi snovi. Ali ide se ipak naprijed stisnutim zubima.

Stići ćemo do kakvih kuća s ognjištima, ogrijat ćemo se i zadrijemati.

I, gle, netko reče, da se u magli vide neke velike osvijetljene kuće. Tu se već sigurno smještaju naše prethodnice. Gledam u noć i vidim posve jasno neke velike zgrade, moderne konstrukcije s terasama i balkonima, vidim fantastične tornjeve i crkve. Iz prozora nekih luksuznih vila prodire raskošna svjetlost.

To je neki nepoznati grad ili naselje s gospodskim vilama. Još samo dvadesetak metara, i mi ćemo vidjeti izbliza kuće i tornjeve, prići ćemo im, zaustavit ćemo se, odmoriti i nahraniti se.

Ali jao! Vizija je bila kratkotrajna. Što bliže, grad se sve više rasplinjuje, nestaje čarobnih konstrukcija, terase, balkoni i tornjevi pretvaraju se u obično jelovo ili bukovo granje, osvijetleni prozori u hrpice neba, što je provirilo kroz granje.

Šta li je sve umorna fantazija stvorila od tih oskudnih šumskih rekvizita! I putujući sve dalje kao u nekom bunilu, ali svijestan, da se mora izdržati, usprkos gladi i umoru, partizan

promatra pred sobom divna prividenja. Ide im u susret, on će ih sada dohvatiti, opipati, nasmijati se sam sebi, kako je mogao i pomisliti, da ona nisu zaista velike gostoljubive kuće, koje ga zovu i već odavna čekaju.

Mogao sam se malo prije prevariti, ali ovo pred nama zaista je realnost! Posve jasno se vide tri kuće s velikim prozorima. Kroz širom otvorena vrata već ulaze partizani. Njihove sjene jasno se vide u osvijetljenim sobama. Nalijevo stoji velika, solidno građena crkva. Rekao bih, da ima gotske prozore. Tu mora da gore svijeće ili kandila, jer su prozori crvenkasto osvijetljeni. Na drugoj strani visoke skele i neke čudne konstrukcije s dizalicama i traverzama, tu su neke velike palače upravo u gradnji. Sve su te konstrukcije i kuće posve nove, vjerovatno nedavno sagrađene, moderne i raskošne. Evo naše oaze odmora.

Ali kako nam se fantazija okrutno ruga! Velike plohe, što su mi izgledale kao zidovi armiranog betona, nisu ništa drugo nego neprozirna magla. Crna jelova grana, što proviruje, predstavljala je vrata ili prozor, visoke krošnje drveća bili su tornjevi, terase, balkoni. Rasplinuo se divni grad kao fata morgana...

I opet su dalje stupale noge šumskim stazama prema novim vizijama, što su se pojavljivale sad ovdje, sad tamo, uvijek živo i opipljivo.

Svi mi, koji smo doživjeli te velike napore, doživjeli smo, netko više, netko manje, i noćna prividenja velikih kuća i gradova. Isprva smo jedni pred drugima tajili, da nas takve halucinacije progone, ali se kasnije pokazalo, da ih ima malo, koji su bili od njih pošteđeni.

U glavnom bile su to noćne vizije, kad nas je umor najviše svladavao.

Ali Nazor je nakon prelaza Sutjeske, uspinjući se na strmu planinu s druge strane, doživio čudnu viziju usred bijela dana. Kad se kasnije ispavao, pričao je on o tome vrlo interesantno.

Promatrao sam ga u njegovu čudnom transu i mogao sam vidjeti samo to, da je njegovo stanje vrlo teško. Stao je nasred

tijesnog puta, kojim su prolazile kolone natovarenih konja i dobacivao im primjedbe, koje su u ovoj teškoj situaciji zvučale strano. Bilo je teško gledati pojavu blijedog i iznemoglog pjesnika s njegovim grotesknim gestikulacijama oko konja i partizana na jednom strmom šumskom putu, njegovu napetu živost usprkos strašnom umoru, što mu se zrcalio na licu. Sve te kolone konja i partizana, sva ta žurba, vika i lupa kotlova i raznih drugih natovarenih stvari, sve je to za iznemoglog pjesnika bilo posve nešto nerealno, fantastično. Napaćeni izraz lica kojeg bolesnika ili ranjenika, srozavanje konja s tovarom niz strminu, uzrujavanje i larma boraca izazivalo je kod Nazora ravnodušno slijeganje ramenima. Jedno bure, što se paklenskom galamom kotrljalo s brda prema njemu, čekao je on raširenih nogu nasred puta vičući mu u susret nerazumljive riječi. I da se nije onaj čas našao tamo jedan partizan, koji ga je gurnuo u stranu, možda bi povampireno željezno bure naletjelo na samog Nazora.

Kasnije mi je Nazor pričao, kako se je tom prilikom osjećao i šta je u svom izvanrednom bunilu vidio.

Čitava šuma bila je za njega jedna raskošna dvorana, bogato dekorirana u nekom fantastičnom stilu. On je sam stajao na sredini te dvorane i dirigirao kretanjem figura, koje su u liku partizana i konja izvodile određene, fantastične igre. Sve je bilo namješteno i unaprijed određeno kao na kazališnim daskama. Iza svega toga nije bilo nikakvih poteškoća i napora, sve se izvodilo lako i veselo. Nazor sam bio je u neobično vedrom raspoloženju. Ničega nema, sve je pusta dekoracija, kulise. I ovi konji, što se kotrljaju niz strminu, i to smiješno bure, i uvijek iste vreće i torbice na konjima, i to nerazumljivo uzrujavanje konjovodaca, sve je to jedna neobična uspjeta igra.

Jok, dalje ne idemo! Ovo je divno. Tu ću sjesti i gledati prizore u čarobnoj dvorani. Ne mičem se više odavde.

Kad se poslije malko ispavao, on se kao kroz san sjećao toga svoga čudnog raspoloženja.

Stanje Vladimira Nazora vrlo je teško. Pravo je čudo, da on još nekako može izdržati ove silne napore.

Isti dan podveče sustigli smo Vrhovni štab. Tu smo dobili prvi topli obrok nakon gladovanja od više dana.

Ali smo još iste noći krenuli dalje preko bregova, potoka i šuma sve do pet sati ujutro. Ne znam točno, kojim smo putovima prolazili. Prelazili smo Zelengoru.

U jednoj gorskoj usjeklini, gdje smo 10. juna udarili privremeni logor, i gdje nas je kiša nemilosrdno prala, dok smo pokušavali zaspiti porazbacani po šumi i potočnim kamenjarima, Nijemci su nas s obiju strana jako ugrozili. Mitraljezi, puške i minobacači grurali su već na nekoliko stotina metara od Vrhovnog štaba. Radilo se o minutama. Naši su junački borci izdržali pritisak neprijatelja i odbili ga. Time smo ujedno prebrodili ono najglavnije na našem putu. Još nas je čekala cesta Kalinovik—Foča, ali izvještaji naših prethodnica govorili su, da je I. prol. divizija (Koča Popović) očistila pred sobom taj teren.

Putujući dalje s Vrhovnim štabom imao sam prilike da se upoznam i razgovaram s članovima savezničke vojne misije, koji su sada morali sa svima nama dijeliti sudbinu partizanskog ratovanja i njegovih tegoba.

Sada tek mogu Englezi da vide, šta je naša vojska podnijela u toku dvije godine ratovanja, sad mogu da vide, kako se ona bori i kakve neprilike i gubitke zadaje ona Nijemcima i Talijanima.

Da naše ratovanje nije nikakva šala, to su oni vidjeli u borbama ovih dana, a u to su se mogli uvjeriti i prije nekoliko dana, kad je od avionske bombe poginuo sam *šef savezničke vojne misije*. Tom prilikom bio je lako u ruku ranjen i sam drug *Tito*.

Kapetan *Dikin* je sada šef misije. Mlad čovjek od trideset godina. Vrlo dobro govori njemački i francuski. Kad sam ga upoznao, upravo je u ruci držao komad kuhane konjetine. Primio

Ivo Frol i Vlado Dedijer u Zelengori, juna 1943.

je to svoje »sledovanje« kao i mi ostali, jer nije bilo ničega drugoga.

U razgovoru mi kapetan Dikin prizna, da je šteta, što saveznička misija nije došla još prošle godine, jer bi se odstranile mnoge ranije zablude, da su engleski vojni krugovi poznavali situaciju kod nas. Oduševljen je manevarskim sposobnostima naše vojske i sam se na vlastite oči mogao uvjeriti, kako se ona uspješno probija kroz обруч daleko nadmoćnijeg neprijatelja. Dikin je rekao, da će on sa svoje strane učiniti sve, da saveznici pomognu našu borbu, jer da je to i njihova borba. Izviješten je, da je spremljen jedan vagon sanitetskog materijala, koji će se prebaciti ovamo odmah, čim budu priređeni podesni tereni i čim to VŠ zatraži. Isto će se tako avionima dobacivati i suha hrana. O pomoći druge vrste kapetan Dikin nije mogao ništa da kaže.

jer, veli, on samo podnosi svojim pretpostavljenim izvještaje, a oni donose odluke.

— — — — —

Danju logorujemo po šumama, noću putujemo. I kiša, i zima, i glad, i sve veća iscrpljenost. Dosta konja i mazgi smo već pojeli. »Danju ga jašeš, noću ga jedeš« uzrečica je, koja se često čuje. Zaboravili smo, kako izgleda kruh.

Sada smo već u toplijim krajevima. Tu, pred cestom Kalinovik—Foča i uz rječicu Bistricu (pred nama je preko ceste selo Miljevina) naišli smo na prve jagode.

— — — — —

Njemačka avijacija ne ostavlja nas ni časa na miru. Bombarderi, štuke i izviđači po čitave dane bacaju bombe i mitraljiraju šume, sela i naše položaje. Naše su jedinice imale teške gubitke u mrtvima i ranjenima. Kad primijete neko kretanje bilo u šumi, bilo u selu, avioni tuku ta mjesta po čitave sate. Padaju bombe i od 500 kila. Avijacija je za nas postala veća opasnost, nego je ikada dosada bila.

Danas je, među ostalima, poginuo komandant VIII. banijske brigade *Nina Maraković*. Junačka i napaćena Banija nikad ne će prežaliti njegovu smrt. On je bio najbolji i najomiljeliji komandant u sklopu VII. divizije. Poznajem ga još iz Slavonije, jer me je on sa svojim banijskim proleterima dočekaao, kad sam došao iz jasenovačkog logora. Osim njega poginuo je i *Bora Kovačević*, profesor i vijećnik AVNOJ-a, drug, koji je bio neobično predan borbi i nadasve svima simpatičan. To je *treći* vijećnik, što je našao smrt u toku dviju njemačkih ofenziva. Prvi je umro *Stojan Cerović*, drugi *Mirko Uešović*, treći *Bora Kovačević*.

Božanovići, 18. juna

Otkad sam među partizanima, nisam vidio ljepših i pitoresknijih krajeva. Ovaj dio istočne Bosne sa svojim valovitim brdima, plodnim oranicama i livadama, voćnjacima, visoravnima i šumama nudi umornom čovjeku toliko prilika, da se fizički i

Kroz istočnu Bosnu. U prvom planu grupa Vicka Krstulovića.

duševno odmori, da smo mi na našim marševima poželjeli da tu negdje ostanemo, dok nas malo ne prode teški umor.

Ali moramo dalje. Pejsaži su krasni, toliko zanosni, da čak i tako iznureni ljudi, kao što smo mi, imamo snage, da se oduševljavamo.

Uveče 13. juna krenuli smo prema cesti Kalinovik—Foča. Istim putovima spuštale su se kolone nekih naših brigada (II. dalmatinska, X. hercegovačka i t. d.). Gužva po uskim putovima nije prestajala. Neprijatelj je iz daljine tukao putove haubicama i brdskim topovima. Te večeri bilo je i žrtava.

Brzo stigismo na cestu. Nakon dugog vremena ova je cesta za nas predstavljala prvi susret s civilizacijom. Desno vodi cesta u Foču, lijevo u Kalinovik. Jedan veliki njemački tenk stoji razbijen uz cestu. To je učinila I. proleterska divizija probijajući put u ovom pravcu. Svega su na toj cesti uništena četiri tenka.

Švaba je odbačen lijevo i desno, i put za ostale naše jedinice je čist.

Naš pravac vodio nas je preko ceste, na sjever. Prodosmo *Miljevinu* uz osvijetljenje sjajne mjesečine. Visoka trava, pšenica i ječam, nepregledna stabla svakovrsnih, ali na žalost još nezrelih voćaka i — seljačke kuće sa štalama. Veselili smo se i kućama, jer ih već desetak dana nismo nikako vidjeli.

Ta noć bila je opet pod vedrim nebom uz vatru. Neki su pekli meso na žaru, neki su pokušavali spavati. Čitave noći čula se topovska paljba.

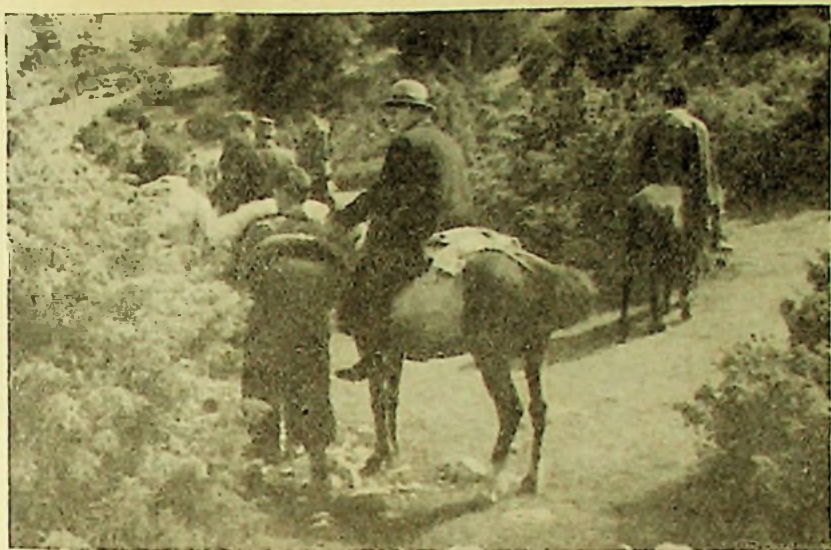
Glavni neprijateljski obruči su probijeni. Naše prethodnice napreduju dalje prema sjeveru, sjeveroistoku i sjeverozapadu. Blizu je Sarajevo i pruga Sarajevo—Vardište—Užice, zatim Foča—Goražde, blizu je Rogatica, planine Jahorina i Romanija. U tim se pravcima, kako nam se čini, upravlja naša aktivnost. Naš se teritorij opet proširuje i manevarske mogućnosti naše vojske postaju veće.

III. udarna divizija, gost koje sam bio u Nevesinju i Gackom, nalazi se još pozadi. *Ona se dakle još nije izvukla iz neprijateljskog obruča.* Ova divizija imala je zadaću, da se iz Crne Gore prebaci preko Tare u Sandžak. Ali to je bilo nemoguće, jer je Tara već bila potpuno blokirana. Jedinice ove divizije (I. dalmatinska brigada, V. crnogorska i sandžačka) morale su dakle prelaziti *Pivu* na istome mjestu, gdje smo je prelazili i mi.

Ali situacija je za tu diviziju bila mnogo teža, nego što je bila za naše jedinice, koje su se, eto, u glavnom već probile iz obruča. Iza nas je neprijatelj već nahrupio na terene, gdje je bila naša vojska. Naše zaostale brigade morat će se same probijati kroz neprijateljski zid.

Probijanje III. divizije bit će bez sumnje najdramatičniji dio u toku sadašnje neprijateljske ofenzive.

Posljednje vijesti, što sam ih imao o kretanju III. divizije, govore, da ona vodi borbe kod *Suljeske*, dakle na jednoj od najkritičnijih točaka. Stigao je izvještaj druga Đide (Đilasa), u kojemu se kaže, da je situacija vrlo kritična, ali da će se naše

Vladimir Nazor na konju.

ukliještene jedinice herojski boriti. Vrhovni štab dao je naknadno novi pravac zaostaloj diviziji. To je pravac preko *Borača*, gdje navodno nema velikih neprijateljskih snaga.

S brigadama ove naše Divizije nalaze se, pored mnogih drugih vidjenih naših drugova, i ovi: Đilas, Milutinović, N. Pozderac, V. Zečević, F. Mahin, V. Masleša, S. Milošević, G. Kovačić, Mile Peruničić, P. Krce, F. Sučić i mnogi drugi, koji su im u posljednji čas dodijeljeni.

Svi s velikim nestrpljenjem čekamo vijesti o III. diviziji. Bojimo se, da će ovaj proboj dati mnogo žrtava. Ali vjerujemo mnogo u udarnu snagu naših brigada, osobito u snagu V. crnogorske i I. dalmatinske.

— — — — —
Još jednom smo se morali s Vrhovnim štabom naglo i iznenađeno povlačiti dublje pred neprijateljem, koji je zapucao iz mitraljeza nad samim našim glavama. Bilo je to 14. juna kod sela Tekenišića. Prema cesti, koju smo prešli, držale su položaje

Hercegovačka brigada, II. dalmatinska i još neki bataljoni. Nijemci su dakako pokušavali prodrijeti za nama. Izgleda, da nije bilo dovoljno budnosti kod naših jedinica, tako da su one dopustile, da se pod zaštitom žestokog avionskog i topovskog bombardiranja njihovu lijevom krilu privuku manje grupe Nijemaca.

U daljnjim našim pokretima ništa se nije naročito događalo. Udaljavali smo se sve više od fronte. Avijacija nas dakako i dalje prati. Ali nije više tako opasna kao blizu položaja.

Sve do jučer glad nas nije napuštala. Jedva smo vukli noge, posrtali smo. Čim bi na putu bio određen odmor, lijegali smo gdje bilo na zemlju i odmah zaspali kao zaklani. Još dan-dva i ne bih prosto više mogao izdržati velike napore i neprospavane noći. Noge su mi bile ranjene.

Prošli smo još selo Crnetu, gdje smo se dva-tri sata odmorili i još iste noći krenuli dalje i predanili u šumi (tu sam se u jednom potočiću okupao i oprao rublje!) i uveče, preko sela *Jabuke*, putujući krasnim mjesječinom obasjanim visoravnima i pitomim, mekanim stazama produžujemo naš pokret dalje prema sjeveru, da bi u zoru 17. juna stigli u seoce *Božanoviće*.

Sela, kojima smo prolazili, većinom su muslimanska. Stanovnici su pred nam pobjegli. I tu je neprijateljska propaganda učinila svoje.

U Božanovićima se, eto, odmaramo već drugi dan. Od Pive to je prvi pravi i zdravi odmor. Seoce ima svega četiri kuće, u kojima žive srpske familije. Iz okolnih srpskih sela ima nešto četnika. Ali oni nisu opasni, jer im je dosada bio glavni zadatak da očuvaju svoje domove i živote od ustaša, koji su se rekrutirali iz ovdašnjih muslimanskih redova.

Tu, u tom malom, pitoresknom selu ne samo da smo se dobro odmorili, nego i nahranili.

Kriza je dakle prošla. Prikupili smo nove snage za kretanje u nove krajeve lijepe i okrvavljene istočne Bosne.

Nazor se također dobro osjeća, iako je, kao i svi mi, znatno oslabio. Neobično je izdržljiv i vjeruje u svoju sretnu zviježdu.

Još malo i, nadamo se, započet će naš »normalni« partizanski život.

Radio vijesti su nakon likvidacije afričke fronte vrlo oskudne. Na frontama se ne događa ništa osobito. Ipak su prije nekoliko dana saveznici zauzeli talijansku bazu na Sredozemlju, otok *Panteleriju*. I to zauzeće smatra se etapom za otvaranje druge fronte u Evropi. Nekoliko dana kasnije saveznici su zauzeli *Liparsko otočje*.

No druge fronte još nema. Prema tome već sada su se pokazala netočna proročanstva nekih naših drugova, koji su tu frontu predviđali u ranijem roku.

Na istočnoj fronti — zatišje.

Ali nema sumnje, zapalit će se skoro. Napeto je i grunut će odjednom i silovito na svim stranama. Rok je tu.

Begovići, 20. juna

Posljednjih su se dana odigrali veliki, teški i herojski događaji.

Telegrafskim stilom, kojim u glavnom pišem ovaj dnevnik, ne mogu se oni sveobuhvatno opisati. Razvoj i peripetije u ovoj našoj borbi tako su brzometni i puni naglih obrata, toliko su sadržajni, da će se oni moći opisati samo u nekoliko debelih tomova. Svaki je dan jedan roman za sebe.

Sada najprije o sudbini III. divizije, koja je, kako sam zabilježio, trebala da se probije iza nas.

Putujući prije dva dana (8. VI.) u pravcu pruge Sarajevo—Užice naišli smo putem na jedan prorijeđeni bataljon *I. dalmatinske brigade*. Saznali smo ujedno, da se u blizini nalaze i neke jedinice *V. crnogorske brigade*. To nas je sve u prvi čas neobično obradovalo, jer je to bio znak, da su se naši probili.

Ali u Štabu bataljona I. dalmatinske saznali smo neke detalje, koji su nam pomutili svu radost. Rekao sam, da će probijanje III. divizije biti vjerojatno najdramatičniji dio borbe naše

vojske u toku sadašnje njemačke ofenzive. I zaista, takav je bio taj dio borbe.

Vijesti, što smo ih te noći dobili, govore su o vanredno teškom položaju naših brigada, koje su se u sklopu III. divizije probijale kroz njemački обруч na prelazu rječice Sutjeske. Na visokim i strmim položajima Nijemci su naše jedinice dočekali s velikim snagama. Njemački su se položaji morali zauzimati na juriš pod cijenu velikih gubitaka. Borbe su bile ogorčene. Naši su gubici bili veliki. Na samom probodu izgubila je I. dalmatinska, koja je bila na čelu probodne linije, oko 80 boraca. Još veći gubici bili kod prelaza preko Sutjeske, koji je I. dalmatinska vršila po danu, pod kišom mitraljeske vatre. Mnogo je boraca odnijela silovita rijeka. Jedan bataljon I. dalmatinske nije tada još uspio da se probije, i još danas je njegova sudbina nepoznata. Čitav Štab I. dalmatinske sretno se probio.

V. crnogorska brigada stradala je mnogo jače od I. dalmatinske. Dosada su se probile samo neke njezine manje formacije. Mnogo je mrtvih i ranjenih ona ostavila na bojnopolju kod Sutjeske.

Sava Kovačević (Mizara), jedan od najpopularnijih brigadnih komandanata, poginuo je prilikom jurišanja na njemačke položaje. Sava je bio poznati junak, neustrašiv i odlučan, strah i trepet neprijatelja, ucijenjen od Talijana i Nijemaca kao jedan od najopasnijih partizanskih vođa. Naša će vojska teško osjetiti njegov gubitak.

O sudbini Sandžačke brigade ne zna se puno. Ovamo su dosada izbili, koliko je meni poznato, samo neki njezini posve neznatni dijelovi. Možda 70—80 boraca. Štab brigade je ostao.

Na tom je teškom pohodu poginuo i *Nuriya Pozderac*, potpredsjednik AVNOJ-a. Nuriya je bio ranjen avionskom bombom u nogu, ali tako nesretno (rastrgane vene), da je od silnog krvarenja za nekoliko dana umro. Drugovi su Nuriju pokopali negdje u šumi uz skromne počasti. Smrt Nurije Pozderca, kao viđenog muslimanskog prvaka, teško je pogodila nas, a naročito AVNOJ, koji mu zasada ne može naći zamjenu.

Isprva je bila potpuno neizvjesna sudbina drugova Milutinovića, popa Vlade, Radovana i Radomira (komandanta i politkom. III. divizije), Sime Miloševića, Vese Masleše, Gorana Kovačića i mnogih drugih. Ali danas je stigao Vlado, koji se bio probio s nekih 200 boraca. On je donio vijest, da se snage raznih brigada sada otraga sakupljaju, da se drugovi Milutin, Đido, Simo, vjerovatno i Veso i Goran i drugi, nalaze sa Štabom divizije i da se u drugim pravcima probijaju kroz Nijemce, kojih više nema toliki broj. Neki od njih, kao na pr. *Simo* i *Mahin*, imali su se prebaciti natrag u Crnu Goru. Mislim, da se još dugo vremena ne će ništa znati, što se s pojedincima dogodilo i gdje su. Ako i mnogi od njih ne dođu do nas, vjerovatno je, da će se od raznih grupa stvarati gerilski odredi, koji će operirati u pozadini neprijatelja.

Dosada još nijedna naša veća jedinica nije bila u takvu položaju, kao III. divizija kod Sutjeske. Nikada nije neprijatelju uspjelo da našoj vojsci nametne takvu bitku uništenja. V. crnogorska i I. dalmatinska spadaju među najbolje naše brigade, od kojih je V. crnogorska jedna od najudarnijih. One su sada vjerovatno prepolovljene. Borci ovih brigada herojski su se borili u svim bitkama.

— — — — —
Odmoreni i ispravani mi smo 18. o. mj. u noći krenuli iz Božanovića. Te je noći naš marš tekao glatko i lakše. Bili smo izgubili vezu s grupom VŠ-a, a u Božanovićima smo se zadržali tako dugo samo zato, što je po srijedi bila zabuna. U blizini naimc sela Jabuke postoje dva sela imenom *Božanovići*. Mi smo se bili zadržali u jednom, a VŠ u drugom, i pošto nitko nije došao na to, da postoje dva takva sela, mi smo uzalud čekali vezu. Kad smo se dosjetili jadu, VŠ je već bio odmakao daleko naprijed. Trebalo ga je stići.

Rano ujutro, u jednoj šumi, gdje smo se nekoliko sati odmarali, uhvatili smo vezu i saznali pravac, kojim treba da idemo. To je bio pravac *pruga Sarajevo—Vardište—Užice*.

Put nas je vodio preko Modrog Polja i Jamića na Sjetlinu, stanicu na spomenutoj pruzi. Putem smo stizali jedinice VII. divizije i II. dalmatinske brigade, i druge neke naše jedinice. II. divizija prebacila se navodno već prošlog dana preko pruge, i to bez borbe.

Nismo još imali takav marš, malo je tko od partizana doživio tako strašnu noć, kao oni, koji su zajedno s nama one noći prelazili prugu. Kiša je počela pljuštati drugi dan po podne i nije prestajala čitavu noć i čitav idući dan.

Penjali smo se crnogoričnom šumom sve naviše, kiša je bila ledena i nad vrhove se spuštala gusta magla. Blato i lokve, skliski teren, padanje u blato. Do kože prokisle kolone zgušćavale su se sve više, što smo se više približavali pruzi. Sve je blatno, mokro. Nigdje da se i na čas skloniš od kiše. Moj sukneni kaput i hlače napili su se vode, koja je polako curila po tijelu. Bilo je teško i nesnosno. A usto neprekidni marš sa zastojima (zbog začepljenja putova), marš, koji je trajao s malim prekidima *punih 36 sati*. To su bili naponi i patnje, koje se u običnom životu nazivaju nadčovječanskim, iako su i te kako nemilosrdno čovječanski.

Najteži su momenti u tom pokretu bili oni, kad smo na jednoj blatnjavoj strmini morali stajati nekoliko sati, jer su putovi pred nama bili zatrpani komorama i vojskom. Cvokotali smo zubima i drhtali, s naših se tjelesa cijedila voda, noge su nam klecale od silnog umora, oči se sklapale od nesanice. A vatra se nije smjela ložiti zbog blizine neprijatelja i željezničke pruge.

Kiša, što je poslije podne padala, kao i magla, što se spustila nad ove šume, bila je *po danu*, usprkos tome, što nas je promočila, prava blagodat za naš pokret i za prelaz preko pruge. Avijacija se po takvu vremenu nije mogla pojaviti. To nam je znatno olakšalo izvršenje važnog zadatka: prijeći sarajevsku prugu u pravcu Romanije. Usprkos teškoćama mi smo se ovoj kiši veselili. Ali noć je bila užasna, a za pojedine borbe, naročito za one potpuno iscrpljene, za bolesnike i ranjenike, ona je bila kobna. Mnogo ih je ostalo putem, u kakvoj

mlaci ili na mokrom lišću. Taj naš put sigurno je najgušće posut našim mrtvim borcima.

Ne znam, koliko smo kilometara prešli prvu noć i dan, dok smo stigli pred prugu. Svakako mnogo, jer smo tako reći bez prekida hodali.

Očekivali smo borbu na prelazu preko pruge. Iz daljine čulo se zujanje tenkova na cesti uz prugu. Mitraljezi su radili. Oklopni vlak je patrolirao.

Sarajevo je blizu, i neprijatelj je u mogućnosti da dovlači pojačanja. Bili smo spremni da se probijemo sa VII. divizijom, koja je pred nama marširala.

Ali naša je kolona prešla cestu i prugu bez ikakvih poteškoća. Nisu nam se ispriječili ni tenkovi ni oklopni vlak ni druge neprijateljske formacije. Dok su neke druge naše jedinice primale vatru iz oklopnog vlaka i tenkova i teškom se mukom prebacivale, mi smo prelazili prugu u momentu, kad se neprijatelj uopće nije ni pojavio. Prošli smo glatko i upravo smo šetajući, bez žurbe, prolazili jednim komadom ceste i ispod željezničkog mosta. Gledali smo tu mosnu konstrukciju i škripali zubima, jer nismo imali eksploziva, da je bacimo u zrak...

Prugu smo prešli kod *Sjetline*, nekih dvadeset kilometara daleko od Sarajeva.

Umorni do iscrpljenosti penjali smo se odmah na drugoj strani uzbrdo. Čitavu drugu noć. Udarismo logor u selu *Markovićima*, gdje smo uzaludno pokušavali osušiti naša odijela i stvari i malko se naspavati. Sve kuće i štale bile su pune partizana, sve vatre i ognjišta gusto okupirana. Kunjali smo tu, nas petnaestak, u jednom tijesnom sobičku, dobili nešto hrane i čekali daljnji pokret, koji je trebao uslijediti isti dan, t. j. jučer uvečer. Promatrao sam dra. Ribara. Iako je mnogo oslabio, on se još uvijek žustro kreće i dobre je volje.

I baš pred sam pokret, jučer nešto prije 6 sati neprijatelj se je neprimjetno privukao i iznenada nas napao.

Neprijatelj se došuljao na kose nad samim selom i sasuo vatru iz mitraljeza i bacača iz blizine od kojih tri stotine metara.

Napad je bio posve neočekivan. Iz kuća i štala izletjeli su partizani pokupivši na vrat na nos svoje stvari i oružje, bolesnici, ranjenici i drugi slegli su se trkom niz strmu livadu nastojeći da se što prije dočepaju brda na drugoj strani i klanca, kroz koji se moglo na to brdo popeti.

Potrčao sam s ostalima nizbrdice po visokoj travi. Kugle su kraj nas zviždale sa svih strana. Povremene eksplozije bombi iz minobacača. Obrana se mogla organizovati tek na drugoj strani, na brdu. Sve je jurilo onamo.

Kroz uski, kameniti klanac na drugoj strani tekao je mutni potok. Moralo se gaziti posred vode. Bez daha penjali smo se naviše tim potokom zamočivši noge do koljena.

I nije prošlo možda ni četvrt sata, kad smo stigli približno do vrha. Mitraljeska i bacačka paljba bila je sada dirigirana ovamo.

Zadihan i ne mogavši dalje bez malog odmora sjedoh s nekim drugovima, da malko odahnemo. Situacija nije više bila neposredno opasna. Naši su tu već odlazili na položaje i oni će zadržati daljnji prodor Nijemaca.

Ali tek što sam tu na svoju veliku žalost konstatirao, da sam u trci izgubio svoju najveću dragocjenost, koju sam mnogo čuvao, t. j. moj izvrsni fotografski aparat (nosim ga iz Slavonije), odjekne u mojoj blizini detonacija bombe iz minobacača. Časkom me pritisak zraka ošamuti. Osjetih omaglicu i oštru bol na podbradku. Krv mi prokapa na prsa. Ranjen.

Isprva sam mislio, da mi je donja vilica razbijena. Ali bila je samo jedna dublja ogrebotina. Dobro sam prošao. Da je udarac bio malko niže, dobio bih krhotinu bombe u vrat.

Nekako istodobno sa mnom bio je nedaleko od mene ranjen i Vladimir Dedijer. Njega je jedan metak lako okrznuo po glavi. (Njegovoj drugarici Olgi, liječnici u II. diviziji, koja je prije desetak dana teško ranjena u ruku, jučer su amputirali ruku.)

Povlačeći se te večeri polako i bez žurbe prema daljnjim našim odredištima i prespavavši dva-tri sata u jednom zaseoku

stigosmo jutros rano u Begoviće, gdje smo se nas nekolicina priključili VŠ-u.

Tu su i članovi engleske misije. Oni su zajedno sa svima nama pretrpjeli tegobe naših pokreta: i glad, i nesanicu, i silne napore. Sada se raduju kukavnom škrobu (rijetkoj brašnenoj kaši), koji ponekad dobiju kao važno poboljšanje hrane, kao i mi. Nakon golog komada konjetine ili, u povoljnijim slučajevima, govedine Englezi ližu taj škrob kao pravu poslasticu. Isto se tako vesele mrvicama duhana, do kojih se sada tako teško dolazi.

Čim se dočepamo dubljih obronaka *Romanije* (na prvim se obroncima već nalazimo), stići će prve avionske pošiljke saveznika. Kapetan Dikin mi reče, da će prva pošiljka biti medikamenti i sanitetski materijal, zatim suha, kondenzirana hrana, eksploziv za miniranje pruga i mostova i, po mogućnosti, obuća.

Ketenovići, 23. juna

Iste noći krenusmo dalje zajedno s Vrhovnim štabom. Bilo mi je lakše, jer sam nabavio konja. Jahao sam ga gola, bez sedla, ali i to je još uvijek bolje nego pješaćenje.

Putujući i opet čitavu noć lijepim, mjesečinom obasjanim pejzažima, širokim crnogoričkim šumama i poljima stigosmo u zoru pred selo *Šahbegovići*. Muslimansko selo bez stanovnika domorodaca. Domoroci su pobjegli pred četnicima, a nekoliko izbjeglih srpskih porodica iz drugih krajeva naseliše njihove kuće bježeći pred ustašama.

Oh, kako smo svi prljavi i zapušteni! Jedva dospijevamo da ponekad na potoku operemo ruke i, sasvim površno, lice. O redovnijem kupanju i pranju ne može zasad biti ni govora. Moje rublje je prljavo. Imam samo jednu košulju i jedne gaće. Kad uhvatim priliku, perem rublje u potoku i čekam na suncu gol, dok se ono ne osuši. Cipele su mi u raspadanju. Odijelo teško, pohabano. Nema gradova i većih mjesta. Nema snabdijevanja. Nema ni plijena od neprijatelja. Teško nam je bez duhana.

Tu smo, u šumi pred Šahbegovićima, spavali i odmarali se. Svi su tu, i drug Tito, i Marko, i Terzić, i Nazor, i Ribar, Čiča Janko, pop Vlado i drugi. Rana druga Tita skoro je već potpuno zacijelila.

Avijacija se sada rijetko kad pojavljuje. Borbe se u blizini ne čuju. Romanija, slavna partizanska planina, ostala je već iza nas. Krećemo već njenim sjevernim obroncima. Pogdjegdje, na bokovima, sukobljuju se naše jedinice s manjim četničkim ili ustaškim grupama. Ne vide se veće ofenzivne akcije neprijatelja. Možda ćemo se tu izvjesno vrijeme smiriti, odmoriti i nahraniti izglednjelu vojsku. Teško bi bilo ratovati danas s tako iznurenom vojskom. Jedan duži odmor s primjerenom ishranom životno je pitanje naše vojske i naših preostalih ranjenika i bolesnika.

Iz problema ishrane, koja je nedovoljna, izbija čitav niz teško rješivih problema.

U vezi s tim održana je na inicijativu samog druga *Tita* jedna uža konferencija u šumi pred Šahbegovićima. Konferenciju je vodio drug Marko, a prisutni su bili oni, koji su bili predviđeni kao povjerenici Vrhovnog štaba za reguliranje pitanja prehrane i snabdijevanja naše vojske. Bili su tu prisutni drugovi Mošo, pop Vlado, Vlatko, Moma Poleksić, Mitar Vujović, Pavle Pekić, ja i drugi.

Predmet razgovora kretao se oko pitanja prehrane vojske i pravilnog držanja prema narodu, od kojega naša vojska traži hranu.

Odlučeno je, da se nekim nepravilnostima u snabdijevanju vojske hranom učini kraj. Vrhovni štab odlučio je da osnuje *povjereništva UŠ-a za prehranu i snabdijevanje vojske*, koja će kontrolirati i dirigitirati radom svih intendantskih organa pri brigadama. Povjerenici (dvojica pri svakoj brigadi) dobivaju široke punomoći, i bez njihova odobrenja intendanti ne mogu vršiti ni rekvizicije ni konfiskacije. Štabovi su dužni konzultirati povjerenike VŠ u svemu, što se odnosi na prehranu i snabdijevanje vojske.

Drug Tilo, mjeseca juna 1943.

Pavle Pekić i ja postavljeni smo za povjerenike VŠ-a na terenu snabdijevanja II. dalmatinske brigade.

Još iste noći krenusmo Pavle i ja sa svojom petorkom na teren II. dalmatinske. Obidosmo sela Žulj, Stranice, Tekenoviće i Kruševce, da bi se danas ponovno vratili u Tekenoviće, gdje se smjestio Štab brigade. Tu sam se ponovno našao sa slikarom Durom Tiljkom. Strahovito je oslabio pa izgleda još za pola metra duži.

Ne ću se zadržavati na detaljima našeg djelovanja. Reći ću tek toliko, da su se u tima selima vršila rekvizicija i sakupljanja dobrovoljnih priloga isključivo pod našom kontrolom. Nije bilo nepravilnosti. Ali jedno smo mogli odmah konstatirati: *ovaj kraj nije u stanju da duže vremena prehranjuje našu vojsku*. I da nije bilo ustaškog (muslimanskog) sela Tekenovića, odakle su mještani, ustaški milicioneri, žandari i pljačkaši pobjegli, II.

dalmatinska brigada ostala bi za dva dana bez hrane. Konfiskacija imovine odbjeglih ustaša u Tekenovićima, koju smo bez mnogo premišljanja odmah proveli, stvarno je spasila Brigadu od gladi. Zaplijenjeno je tu dosta stoke i nešto žita.

Jučer su se navršile *dviije godine* rata između Njemačke i SSSR-a. Sovjetski informacijski bureau daje ovu bilancu godišnjeg ratovanja:

Nijemci imaju mrtvih i ranjenih	6,400.000
Rusi . . . , ,	4,200.000
Nijemci izgubili	56.550 topova
„ „	42.000 tenkova
„ „	43.000 aviona
Rusi izgubili	35.000 topova
„ „	20.000 tenkova
„ „	23.000 aviona

Radio London javlja, da je vlada Slob. Jovanovića dala ostavku, a mandat za sastav nove vlade da je dobio *Jovo Banjanin*. Kakva li će to biti nova garnitura, teško je odrediti. Nemam nikakva povjerenja u one u Londonu.

Kladanj, 1. jula

Odmakosmo daleko od Romanije. Pravac našeg daljnjeg prodiranja vodi nas na sjever s tendencijom pomicanja prema zapadu. *Pravac istok je napušten*. Glavnina naših ovdašnjih snaga krenut će vjerojatno prema centralnoj, a potom prema zapadnoj Bosni. Neke naše jedinice (iz I. proleterske) prebacit će se možda preko Drine u Srbiju.

Naši sadašnji pokreti obuhvaćaju teren između rijeke Drine i Bosne.

Partizani su pored ovih terena zavladali Vlasenicom, Han Pijeskom i Srebrenicom. Oko Majevice operiraju veći odredi srijemskih partizana, koji su se preko Save prebacili u Bosnu.

Ofenziva neprijatelja, koja je započela s opkoljavanjem naših jedinica u Crnoj Gori i Sandžaku, završena je. Avijacija nas još ponešto obilazi, ali nije opasna.

Fašistička štampa i opet udara u talambase, da su partizani uništeni, odnosno da će to biti u najskorije vrijeme.

Evo, šta na pr. piše ustaški »Hrvatski Narod« od 17. VI. 1943.

»Partizanske bande posve opkoljene (PK). S područja djelatnosti, 16. lipnja. — U zamašnom pothvatu, koji se sada odvija u crnogorskim brdima, a svrha mu je uništenje komunističkih bandi, koje teroriziraju ova područja, postignut je odlučan trenutak. Njemačkim divizijama, koje operiraju zajedno s hrvatskim, bugarskim i talijanskim jedinicama, pošlo je za rukom zatvoriti posljednju luknju (!) u obruču, koji više nije osobito opsežan, a u kojemu su ove bande opkoljene, pa im nema više nikakve nade, da će izbjeći iz njega.

Kraj ogromnih poteškoća obzirom na područje, gdje nema nikakvih putova ni cesta, što iziskuje od četa krajne napore, ove će operacije trajati još neko vrijeme, dok konačno ne bude sasvim uništen neprijatelj, koji se žilavo bori za život.

Ishod je međutim to sigurniji, što se već sada opažaju sami znakovi panike i očaja unutar obruča. — Ratni izvjestitelj Rabl.«

Što je bilo s tim tobože neprobojnim fašističkim obručem oko naših položaja u Crnoj Gori, o tome sam pisao. Uz dosta osjetljive gubitke naša je vojska probila obruč. Ne treba sakrivati, ova neprijateljska ofenziva dovela je našu vojsku u veoma teško stanje. Izgubili smo stotine i stotine naših ranjenika i bolesnika. Vojska je iznurena glađu i teškim naporima i marševima. — *Ali vojska je ipak sačuvana.* I sada je na putu, da se ishrani i oporavi i da se osposobi za nove borbe. Pa čak i naša III. divizija, koja se pod najtežim uslovima probijala kroz neprijateljski obruč i koja je imala najveće gubitke, čak i ta divizija nije uništena. Neke njezine snage nalaze se s nama (dijelovi V. crnogorske i I. dalmatinske), a ostali raspršeni dijelovi regeneriraju se na drugim terenima. Tako se okupljanje tih naših snaga navodno sada vrši i na planini Treskavici.

Osim toga, vidjeli smo, kakve je teške gubitke imao neprijatelj, i kako su naše jedinice potpuno razbile četničke bande u

Hercegovini i Crnoj Gori. Naša je junačka vojska izvojevala u tim bitkama jednu od najvećih pobjeda.

Iz Ketenovića krenuli smo (s II. dalmatinskom) uveče 24. juna prema Gudićima u potrazi za novim terenima, gdje će naša napačena vojska naći dovoljno hrane. Sela, pretežno muslimanska, napuštena su od svojih stanovnika.

Tada nam je stigao izvještaj, da je Olovo palo u naše ruke. II. dalmatinska brigada dobila je zadatak da osigurava liniju Olovo—Kladanj.

Naš marš vodio nas je put Kladnja. Pred nama je teren očišćen bez borbi. Ustaška milicija iz sela Petrovića pobježe. U Olovu se našlo nešto plijena, osobito hrane.

Kladanj mora pasti! Kladanj je krcat opljačkane hrane i robe, što su je kladanjski ustaše ovamo dovukli. Kladanj treba da bude prekretnica u snabdijevanju naše vojske hranom. Tu ima stoke i žita.

Živnuli su partizani, uzbuđenje je zahvatilo sve borce. Kladanj je prvo veće mjesto, koje treba da oslobodimo nakon napora i patnji kroz šume i planine.

U noći od 26. na 27. juna vodila se borba za Kladanj. Napadale su IV. crnogorska, II. dalmatinska, II. proleterska. Borba je trajala od 8 sati uveče do 12.30. Obrana Kladnja uzaludno je pokušavala da odoli navali naših jedinica.

Na kraju, domobranska milicija, koja je branila grad, uspjela je da na čelu sa svojim komandantom pobjegne. Na bojištu su ostavili oko 100 mrtvih. Naši su gubici iznosili desetak mrtvih i dvadesetak ranjenih.

Intendanti su još iste noći, kad je Kladanj pao, tovarili žito. U magazinima nađeno je brašna, bijelog, kukuruznog, ječma, kukuruze i nešto pšenice. U dućanima, kojih su vlasnici pobjegli, i u kojima je provedena konfiskacija u korist naše vojske, nađeno je još mnogo vrijednih stvari i robe: i šećera, i brašna, i ulja, tekstila, raznih kavinih surogata, čaja, konzervi, željeznarije i t. d. Dućani su bili bogato snabdjeveni.

Nakon dva dana naše su se jedinice mogle uredno snabdjeti zaplijenjenom robom, i to prema utvrđenom postotku, koji je bio ustanovljen prema brojnom stanju pojedinih brigada. Za sve je bilo žita i stoke, sve intendanture naših brigada napunile su svoje magazine hranom i potrebnim predmetima.

Poslije dugih i beskrajnih dana gladi i napora naša je vojska počela *redovnim pečenjem hljeba*. Nije više postojala oskudica ni u mesu ni u žitu, pa čak ni u pekmezu i ulju. Vojska se počela hraniti i oporavljati.

Preostali kladanjski stanovnici, ponajviše žene, strepe pri pomisli, da bi se partizani mogli iz Kladnja povući. Kladnjani očitó nisu željeli, da mi dođemo, oni su u glavnom bili neprijateljski prema nama raspoloženi. Ali sada, kad smo već tu, a pošto vide, da mi ne ubijamo nevino stanovništvo, oni se plaše, da ćemo se mi jednoga dana povući, dok će oni biti prepušteni četnicima. Četnici su već ranije pokušavali upasti u varošicu, ali su se Kladnjani obranili. Kod stanovnika vlada duboko uvjerenje, da bi četnici upali u varoš odmah po našem odlasku i da bi poklali sve, što je živo. Vjerojatno se oni i ne varaju, i strah kladanjskih žena je potpuno opravdan. Ali...

Ne znam, kako će biti s Kladnjem. Sigurno je, da mi Kladanj ne ćemo pod svaku cijenu braniti. Strateški Kladanj ne pruža našoj vojsci ništa naročito. Dao nam je i daje nam hranu, ali ni ta varošica, iako bogata, nije neiscrpiva. Hoćemo li udarati i na *Tuzlu*, koja bi bila za vojsku, prema sadašnjem stanju, dosta tvrd orah, ne znam, ali i to će ovisiti o rokiranju neprijateljskih snaga i o vojničkoj situaciji, što će se ispoljiti za koji dan. Jasno je, da neprijatelj ne će mirovati.

Engleski avioni spustili su već u dva navrata toware materijala na naš teritorij. Prvi transport bio je eksploziv. Prošle su noći bacili padobranima sanitetski materijal i druge sitnice. Moram zabilježiti, da ovi transporti nisu naročito bogati i da dosada nisu ispunili naša očekivanja. Novi transporti slijede.

Plahovići, nedaleko od Kladnja, 2. jula

Iz Hrvatske su nam stigle vijesti, da je u Lici osnovano *Zemaljsko antifašističko vijeće Hrvatske*. Za predsjednika je izabran Vladimir Nazor. Još nam nisu poznati članovi Izvršnog odbora i svi članovi vijeća.

To je veliki uspjeh. Ustaškim banditima bit će sada izbijen iz ruku adut, kojim su se dosada tako rado služili, naime, da je AVNOJ velikosrpska tvorevina, u kojoj *Hrvati nemaju ni kakve riječi*.

Zemaljsko vijeće Hrvatske mnogo će doprinijeti raščišćavanju odnosa u Hrvatskoj.

Vladimir Nazor se za stvar jako zagrijao. On obećaje puno aktivnosti kao predsjednik Zemaljskog vijeća.

Odmah se prihvatio pera, da napiše svoj proglas Hrvatima.

Kad je jučer u našu kuću došao drug Tito s drugovima Markom Rankovićem, Rodkom Čolakovićem, Nazor je sjao od zadovoljstva, što im je mogao pročitati svoju *Poruku Hrvatima*.

Drugovi Tito, Marko, Rodko, Ribar i trojica drugova iz Vojvodine slušali su pjesnika, kako sa žanrom čita netom napisanu poruku. Ta je poruka više pjesnička tvorevina, nego jedan program. Ali sadržaj potpuno odgovara vremenu i čovjeku, koji ga je pisao.

NAZOROVA PORUKA HRVATIMA:

U istočnoj Bosni, gdje se s uspjehom odupiremo teškim prilikama i jačem neprijatelju, stiže mi neočekivano vijest, da sam na sastanku rodoljuba u Gospiću izabran članom i određen predsjednikom Zemaljskog antifašističkog vijeća Hrvatske.

Tim činom rodoljubi su svratili na mene pažnju ne samo Hrvata od Čakovca i Međimurja, od Cijarije u Istri do Boke Kotorske, pa od Lošinja na Jadranu do Zemuna na Dunavu, no također i ljudi naše krvi i jezika onkraj dalekih planina i širokih oceana. Zato osjećam potrebu da na časní poziv odgovorim ne samo Vijeću, nego i svima, za koje se nadam da su u toj odluci našli izražaj vlastitoj želji.

Reći ću ponajprije, što je glava.

Nošen idejom, krijepljen voljom, ne osvrćući se ni na svoje go-dine ni na svoju fizičku snagu, ne uzmičem za me novom, neobičnom

Dr. Ivan Ribar i Aleksander Ranković-Marko

teretu; ma i koliko težak bio, može me najedamput skršiti, prignuti me — nikako i nikada. Primam ga, da ga nosim ustrpljivo, odlučno i ustrajno do svog posljednjeg daha. Došao je čas, da budemo uvijek napeti kao luk, koji se mora saviti do skrajnosti svoje moći, ma i puknuo. A svaki teret, i najteži, biva snošljiv, kada znaš, zašto ga prtiš.

I još se nečega bojim.

Ne plašim se prigovora: »Književnik Nazor se nije nikada bavio politikom.« Što se sve krilo pod riječju »politika«, i do čega su dovele

nas različite »politike«, vidimo najbolje u tragično doba, što ga sada proživljujemo. Stajati daleko od strančarske intrige i izbjegavati doticaje i uplive političara po zanatu prednost je, a nikako manjkavost, očuvanje je svoje individualnosti, nikako pomanjkanje smisla za zbivanja između ljudi i između naroda, obrana je svoje čovječnosti i svoje duše. U praskozorje, koje će svanuti nakon ove olujne mračne noći, mi ćemo doživjeti Iskrenost i Otvorenost, pripisat ćemo tome samo Radinost i Poštenje, i poštenu ljude bit će jedino pozvani, da nas savjetuju i vode u Bratstvu. Drugarstvu i Jednakosti. Riječ politika mora dobiti novo značenje, ona mora biti svakom poštenjaku i radiši pristupačna, ona mora niknuti iz mnoštva, koje ju samo prema svojim potrebama snuje i gradi. Ako to ne postignemo, uzalud sva sadašnja muka i trpljenje. Hrvatski je narod bio uvijek i prebogat svakojakim »političarima«, a možda nitko na svijetu nije toliko kroz vjegovu stradao, kao baš on.

Trebamo Naobrazbu, Rada, Savjesnosti, trebamo Ljubavi prema Majci, prema Bratu i prema Čovjeku uopće. Tome nas dosadanja politika i dosadniji političari ne naučiše, i mi se sami moramo — u ovoj oluji — od koješta ružna i prljava očistiti.

Treba nam nešto, čega dosada nije ni kod nas nikada bilo. a temelj je sreći čovječanstva: *politika Srca*.

Administraciju svoje zemlje valja urediti prije svega prema onome. što nam srce diktira; bratska se ljubav svemu dosjeti, može sve urediti i namiriti.

Negdje već rekoh, da je ovo prvi put, što se nakon Petra Svačića, u dugim vjekovnim patnjama, Hrvati sami bore za svoju čast, za svoju rodnu grudu, za svoja prava kao ljudi. Energija i izmučene kosti hrvatskih vojnika u prisilnoj službi različitih tudinaca (ponajviše Habsburgovaca) rasuše se — jalovo za njih — i po dalekim zemljama; feudalci Zrinski i Frankopani, generali Jelačić i Borojevići, iako neki od njih dočekaše ne samo neharmonost, no i krvničku sjekiru sa strane svojih gospodara, nisu predstavnici čistog hrvatskog otpora i neprigušljive čežnje stare hrvatske duše za davnom slobodom, čak su i Senjski uskoci bili u vezi — pa i u službi — s habsburškim nadvojvodama. Dva su hrvatska Zagorca, dva kajkavca, u kojih je ta duša, čista i puna, usplamtjela: *Gubec i Tito* — prvi uz svoje seljake željne pravедnosti, drugi uz rodoljube sa sviju strana široke nam domovine, sviju nam narodnosti, plemena, narječja i vjera, uz partizane. I u Titovoj borbi za slobodu — kao različite gromade leđa na istome Suncu — rastapaju se sve dosadanje krutosti između zavađene braće, iščekavaju osamljeni ledenjaci, da sve proteče dalje u široku plodonosnu rijeku.

Štab VII. banijske divizije NOV-a i POJ-e

Što može »politika« i što mogu političari pred takvom pojavom, pred takvom silom? Rijeka će sama naći sebi put, iskopati korito, odrediti brodove, graditi otoke i žalove. Dosta je praznih riječi i advokatskih nadmudrivanja, hoćemo djela, što, nova, bujaju oko nas, pa oto i u nama.

— — — — —

Ima mnogo čestitih, koji vide, u kakvo je sramotno blato i u kakvu je zdvojni propast čitava Hrvatska od okupatora i od domaćih izroda uvučena, i njihova je duša uz nas, partizane, ali obiteljske prilike, mreža različitih okova, pa — žalibože — i pomanjkanje lične smionosti sile ih na pritajivanja, na oprez, na rezerviranost, što ih — u svakom slučaju — ne mogu ožigosati kukavičlukom. Pozivam takve Hrvate, da se trgnu, da se barem u posljednji čas trgnu, a nije li im baš moguće da stupe bar sada u akciju, da se pripreme za rad, koji nas, nakon neminovne pobjede, već očekuje. Bit će to nov Rat, u kojem će se — nadam se — moći baš mnogi od njih najbolje istaknuti: Rat za slobodu. Ispitati svoje snage i svoje sposobnosti, sakupiti i pripremiti se za trenutak, kad ćemo prijeći od općenosti na pojedinosti, od teorije na praksu, od idejnosti

na konkretnost, koja će se sama u pravi čas pojaviti i nametnuti; — glavno je otvoriti već sada svemu tome krug svojih misli, obzor svoga znanja, osjećajnost svoga srca. Novi partizanski borci moraju se pojaviti, borci-graditelji, koji sada čekaju, da kućne i njihov čas. Među Hrvatima bilo je uvijek ljudi od znanja, od vještine, i u kojima je vazda kucalo prastaro pošteno *hrvatsko srce*. Tom riječju svršavam ovu poruku Hrvatima, koji još drže do naše časti i koji, kao i ja, vjeruju u našu pobjedu i u uspjeh novoga društvenog poretka.

Bez tih novih, svježih sila ne bismo do kraja uspjeli.

1. srpnja 1943.

Uladimir Nazor

Kako vidimo, ova poruka ne sadržava jedan program ni konkretne političke smjernice. Ali treba poznavati Nazora i njegova djela, treba vidjeti, da se on ni u jednoj ovakvoj poruci, koja ima eminentno politički značaj, ne može odreći svoga pjesničkog izražavanja. Njegova pjesnička priroda dala je u Poruci izražaja svom iskrenom raspoloženju.

Kad je Nazor uzdignutom rukom spomenuo Gupca i Tita, malo društvo, što je slušalo pjesnikovo čitanje, srdačno se nasmiјalo. Ponajviše sam Tito, koji je od prirode skroman. Bio je to moment, kad je zanos starog Nazora došao do vrhunca.

»Je li tako?« — pitao je Nazor prekinuvši načas čitanje.

»Tako je« — odgovorili su ostali mjesto Tita...

Još iste noći upućena je Nazorova *Poruka Hrvatima* radio-stanici Slobodna Jugoslavija. Za koji dan imat će čitava Hrvatska tekst.

Tito je Nazoru predložio, da se prebaci u područje *Majevice*. Tamo i mu partizani omogućili dugotrajniji odmor u nekom selu, gdje bi on živio pod pseudonimom kao rođak u nekoj tamošnjoj našoj familiji. Nazoru bi se tamo pružile sve mogućnosti za rad kao i udobnost, koja mu je, nakon tolikih dana napora, potrebna. Tito predviđa za sve nas nove napore i teške marševe, kao i nove pokušaje Nijemaca, da nas opkole i unište. Glavne snage krenut će prema zapadu, a područje *Majevice* bit će vjerojatno najmirnije. Kad prode oluja, Nazor će se lako prebaciti u zapadnu Bosnu ili u Hrvatsku. *Rodko Čola-*

ković; jedan od drugova rukovodilaca na onom sektoru, preuzet će na sebe brigu za Nazorovo smještanje na Majeveci.

Tito je prepustio samom Nazoru, da odluči. Nazor je pristao, jer ima puno povjerenje u Tita i jer zna, da »Tito zna, što radi«.

Za koji dan, možda već sutra, Nazor će krenuti u svoju novu postojbinu, u plodnu majevičku krajinu.

Plahovići, 4. jula

Jučer su stigli drugovi *Đido* (Đilas) i *Radovan* (komandant III. divizije). Oni se probiše do nas s nekih dvadesetak ljudi. Donijeli su vijesti o sudbini nekih grupa III. divizije.

Od Đide saznajemo, da se Sima Milošević i Goran Kovačić nalaze sakriveni u *Urbnici*, u jednoj partizanskoj seljačkoj kući. Simo je ranjen u nogu i prisiljen je da čeka ozdravljenje. Za Vesu Maslešu i Fjodora Mahina ništa se ne zna. Ivan Milutinović i Radomir Babić s jednom grupom crnogorskih rodoljuba prebacili su se natrag u Crnu Goru.

Kako po svemu izgleda, u kretanju grupa naših jedinica između Tare i Pive bilo je izgubljeno dragocjeno vrijeme tako, da ih je neprijatelj mogao spremnije dočekati. Očito je, da bi i III. divizija prošla kroz njemački obruč bez većih gubitaka. da je pošla neposredno iza nas ne birajući prije toga put preko Tare, koja je bila blokirana jakim neprijateljskim snagama.

— — — — —
Naše oslobođeno područje u istočnoj Bosni postaje sve veće. Neke naše jedinice nalaze se već desetak kilometara od Tuzle. Druge neke (navodno tri brigade) krenule su natrag prema Romaniji. Majevec, Srebrenica, Han Pijesak, Vlasenica i dio tuzlanskog sreza također su u našim rukama. Bosanski korpus operira u blizini Sarajeva. Osnovane su dvije nove divizije, i to XVI. srijemsko-vojvodanska i XVII. bosanska. Za komandanta XVI. divizije postavljen je dosadašnji komandant I. dalmatinske brigade *Gligo Mandić*. Za politkomesara postavljen je *Stefan Mitrović* (s njime sam god. 1936. bio u zatvoru). U Hercegovini opet

operiraju naše jedinice. U zapadnoj Bosni neprijateljske snage privlače jedinice našeg I. bos. korpusa. U Hrvatskoj se oslobođeni teritorij sve više proširuje. I opet je Slunj u našim rukama! Ovih su dana oslobođeni i gradići Cetingrad i Cazin. Jadni Nurija Pozderac nije dočeka oslobodjenje svoga Cazina.

Sve u svemu, situacija je momentano veoma povoljna.

Raširili smo se, i neprijatelj ne zna, gdje bi prije udario. Prema najnovijim informacijama u istočnoj se Bosni zasada ne zapažaju veće koncentracije neprijateljskih snaga. Neprijateljski garnizoni u Tuzli i drugim okolnim gradovima prilično su slabi. Izgleda, da je i avijacija prebačena na druge sektore, možda u Grčku, jer se ne zapaža njezina veća aktivnost.

Za to vrijeme naša se vojska hrani i odmara. Dobila je svoj toliko potrebni predah.

— — — — —

Tek poslije sam saznao, da je jedna četnička banda prije nekih desetak dana iz busije napala kiruršku ekipu naše II. divizije. Ta je ekipa bila, kako po svemu izgleda, osamljena i išla je određenim putem bez potrebne zaštite. Među ostalima uhvaćen je tada i *dr. Ivica Pavlečić*, koji je prije nekoliko mjeseci, zajedno s Ivom Frolo, dr. Nikolićem i drugima, došao k nama iz Jasenovca putem zamjene za njemačke zarobljenike oficire. Četnički lupeži, kojih nema veliki broj, tjeraju dakle i dalje svoju zločinačku rabotu. Ima još netko, tko ih izvana, iz Londona, podržava.

Tragično je završila dobra i vrijedna drugarica *Olga Dedićer*, Vladina drugarica. Onomadne, kad su joj amputirali ruku, ona je još živjela samo koji dan. Amputacija je prekasno izvedena. Umrla je neposredno poslije napada Nijemaca na selo Markoviće. Bilo je to tada, kad sam i ja bio ranjen u bradu minom iz bacača (moja je rana već skoro potpuno zacijelila).

Po želji samog druga Tita mi se ponovno spremamo na teren. Povezat ćemo se s pojedinim brigadama i opet se razasuti po oslobođenom teritoriju. Nadam se, da ću za koji dan krenuti na put. Još ne znam, kojoj ću se brigadi ili diviziji priključiti, ali veselim se novim zadacima. Najviše bih volio krenuti s onim

Nepoznati četnik. Fotografija nađena kod zarobljenog talijanskog oficira.

našim jedinicama, koje idu prema zapadu. Tako će možda i biti.

Plahovići, 5. jula

Jutros nas je — još je bila noć — probudila njemačka avijacija. Bombardirala je Kladanj i okolicu. Kasnije, oko 10 sati, navalilo je šest tromotornih bombardera na varoš. Moglo bi se po ovoj aktivizaciji avijacije zaključiti, da Nijemci spremaju novu ofenzivu na naš oslobođeni teritorij u istočnoj Bosni.

Vidjet ćemo.

Večeras ćemo vjerovatno krenuti dalje. Zasada nisu u izgledu dugi i forsirani marševi.

Ako budemo udarali na *Tuzlu*, a to će ovisiti o neprijateljskim snagama, pa ako taj grad oslobodimo, imat ćemo u izobilju novog ratnog plijena. Svi smo uvjereni, da je perioda gladi za našu vojsku prošla. Ovi su krajevi dosta bogati žitom i stokom. Nova je žetva pred vratima. U Tuzli bi se, pored ratnog materijala, našli i najraznovrsniji industrijski proizvodi. Treba nam i obuće i tekstila. A treba nam, bogme, i kakva štamparija.

Hoćemo li udariti na Tuzlu? Svi se to sada pitamo.

Evo nas već u mjesecu julu. Vrijeme prolazi.

Šta je s drugom frontom u Evropi? — pitanje je, koje se svaki dan postavlja. Na svima frontama zatišje. Nakon krvavih i teških dana borbe s Nijemcima, Talijanima, ustašama i četnicima, sada je i kod nas nastupilo zatišje. Još do neki dan naša je vojska, tako reći jedina u Evropi, vodila s neprijateljem veće bojeve. Svi su u iščekivanju. Rokovi o drugoj fronti, što su ih neki naši drugovi proročanski postavljali, većinom su odavna premašeni.

Našem kolektivu privremeno je dodijeljen *Ivo Frol*, moj stari znanac i prijatelj, kojega sam prošle godine bio ostavio u jasenovačkom logoru. Naprijed sam zabilježio, da je Frol došao k nama putem zamjene. On će ovih dana biti upućen na rad u Politodjel jedne brigade Srijemsko-vojvodanske divizije. Tako mi je drago, što je Frol otet iz ustaških pandža! I on se sav preporodio i svojski se bacio na rad među partizanima.

Frol mi je mnogo pričao o prilikama, što su poslije mog odlaska vladale u Jasenovcu.

Prije nego što je zamijenjen, Frol je bio neko vrijeme u Zagrebu. Kaže mi, da se u Zagrebu pročulo, da su me ustaše uhvatili prilikom zauzeća Bihaća. O Dragi je čuo, da nesmetano živi. Ipak držim, da Draga živi ilegalno.

Jutros, zorom, Nazor je otputovao za Majevicu.

Milankovići, zaselak Šubašići, 6. jula

Jučerašnje bombardovanje Kladnja bilo je predigra neprijateljskoj akciji na taj grad.

Oko tri sata poslije podne začu se iz pravca Kladnja mitraljeska i topovska paljba: dva njemačka tenka ušla su, tako reći neopaženo, u varošicu. Posadni bataljon bio je posve iznenađen i rasturen po raznim zaklonima, jer je čas prije nad varošicom operirala avijacija.

Upad njemačkih tenkova u grad izgledao bi na prvi pogled neobično drzak, kad ne bi istodobno imali informacije, da iz Tuzle maršira prema Kladnju oko 2000 Nijemaca, odnosno Pavelićevih legionara iz »Vražje divizije«. Navodno su se oni jučer nalazili oko 8 km daleko od Kladnja.

Odmah je Štab Pratećeg bataljona VŠ naredio spremnost za pokret. Određen je jugozapadni pravac, u smjeru Olova.

Čitavu smo prošlu noć jahali preko veoma strmih planinskih putova. Ujutro stigismo do odredišta, sela Šubašići. Tu se nalazi jedan bataljon I. dalmatinske brigade. Zapadno, odnosno jugozapadno od našeg sadašnjeg položaja nalazi se *Ureš*, koji je od naših snaga već ugrožen, i Olovo, koje je u našim rukama.

Zasada ne znam, da li je Nijemcima uspjelo zadržati se u Kladnju, ili su ih naši ponovno istjerali. Ali istodobno saznajemo, da su jedinice naše I. divizije oslobodile važnu varošicu na Drini — *Zvornik*, koji se može smatrati vratima zapadne Srbije. Ofenzivni duh naše vojske izrazio se dakle ponovno i na sektoru istočne Bosne. Kod Zvornika je poginuo politkom I. divizije Fičo (Klaić). Bio je sjajan drug, voljen od svih.

Jedan veliki dio istočne Bosne iznad Sarajeva, uključivši ovamo i dio pruge Sarajevo-Užice, nalazi se u našim rukama. Naše su se jedinice raširile po ovom sektoru na sve četiri strane.

Tokom noćasnijeg pokreta bili smo u društvu drugova Lole Ribara, Arse Jovanovića, Vlade Popovića i drugih, koji su konačno s brigadama Bos. korpusa stigli na ovaj teren. Bila je to dosta impozantna noćna povorka konjanika, koji su veselo i bučno jašili po brdovitim putovima.

Tu smo saznali neke pojedinosti o akcijama Krajišnika iz brigada Bos. korpusa. Oni su porušili 30 kilometara pruge Brod-Sarajevo, i to nedaleko od Doboja. Osim toga porušeno je na rijeci Bosni nekoliko velikih željezničkih i putničkih mostova. Pruga je za dugo vrijeme potpuno onespособljena za svaki saobraćaj. Ali još važnije je to, da je V. divizija (Bos. korpus) prije nekih 8—10 dana do temelja uništila jedan od najvećih bosanskih rudnika *Kakanj*. Kakanjski rudnik izbacivao je dnevno oko 120 vagona ugljena i uposlivao 2000 radnika. Rudnik je potpuno uništen, tako da po našem računu ne će moći raditi istim kapacitetom najmanje godinu dana. Tu su se našli bogati magazini žita, brašna i druge robe.

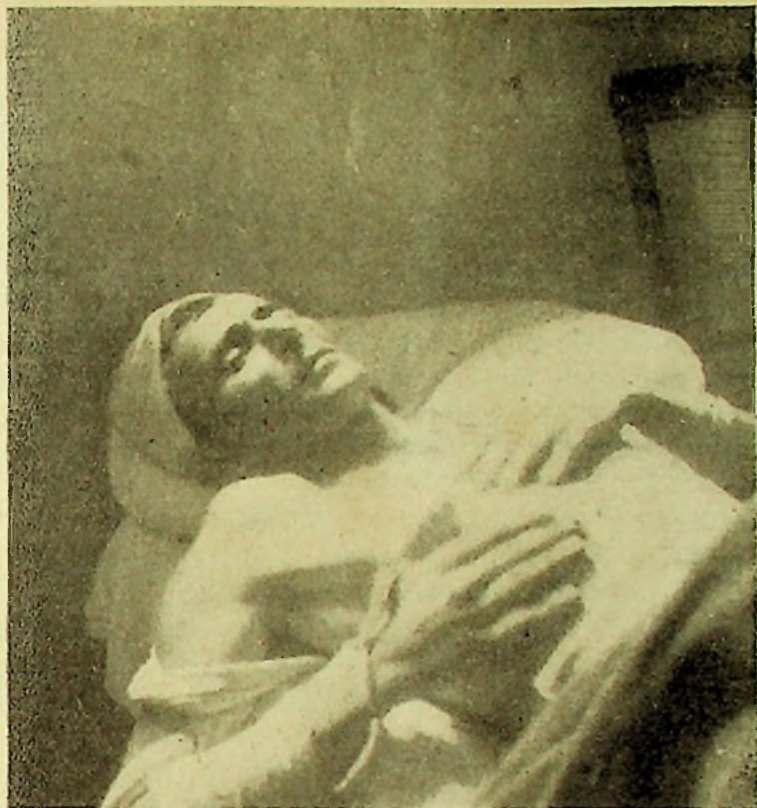
S proširenjem našeg teritorija u istočnoj Bosni u naše će ruke vjerojatno pasti i niz drugih rudnika, kojih ovdje ima priličan broj. Velike pilane i šumske industrije također postaju predmet našeg interesa. Požalit će Pavelić, što se prerano obradovao svojim »uspjesima« u Hercegovini i Crnoj Gori. Naša vojska postaje gospodar bogatih krajeva, odakle je još prošle godine Francetić slao zloglavniku poruke, da ustaška straža nepokolebljivo stoji na Drini...

— — — — —
No ipak se ne smijemo previše obmanjivati. Čekajmo daljnji razvoj događaja i ne puštajmo iz vida mogućnosti novih žestokih udaraca okupatora!

— — — — —
Polako se oporavljamo i prikupljamo nove snage. Dobar je znak, što nam se ponovno vraća smisao za čistoću, koju, uz najbolju volju, još nedavno nismo mogli održati.

Sređujem pomalo svoje stvari. Pojavio se i kalodont i četkica za zube, britvice i sapun.

Da ne zaboravim. Vlado Popović mi reče, da je s Dragom i s mojima još prije dva mjeseca, dok je on bio u Hrvatskoj, bilo »sve u redu«. Ta me vijest mnogo raduje, iako informacije nisu najnovijeg datuma. Nadam se, da će ipak sve dobro do kraja proći.

Zloglasni ustaški krvolok Jure Francetić u partizanskoj bolnici u Slunju. Avion s Francetićem srušio se na oslobođeno područje Korduna u januaru god. 1943. Ogorčeni seljaci su Francetića uhvatili i teško ga ranili. U našoj bolnici bio je podvrgnut operaciji, ali je ipak umro ne dočekavši narodni sud.

Jučer je radio London dao kritički osvrt na sve dosadašnje jugoslavenske vlade u Londonu. Nije poštedito čak ni novu vladu Miše Trifunovića. Speaker je rekao, da ni Slobodan Jovanović, kao ni ostali bivši predsjednici jugoslavenske vlade, nemaju nikoga iza sebe, i daje dr. Ribar onaj, koji ima u sadašnjoj situaciji narod iza sebe.

Emigrantska klika u Londonu, sada na čelu s novom Trifunovićevom vladom, želi i dalje tjerati svoju izdajničku politiku. Draža Mihailović nalazi se i opet u vladi!

Glavišina, 8. jula 1943.

U noći od 6. na 7. jula krenuli smo dalje u jugozapadnom pravcu. Još više smo se približili Olovu, koje je sada odavle udaljeno dva i po sata hoda. Prekoračismo Krivaju preko jednog dosta solidnog drvenog mosta, a odmah iza nje i industrijsku prugu Han Pijesak-Olovo-Zavidovići. U tim je nepreglednim šumama gospodario Šipad d. d. — Pruga je solidno građena, uskotračna, poput čitave bosanske željezničke mreže. Na toj se pruži vršio i putnički i robni saobraćaj. Naše su je brigade za duže vremena onesposobile za svaki saobraćaj.

Jučer me je tresla groznica. Mnogo sam oslabio. Bojim se kakovoga težeg oboljenja. U takvim prilikama nema ništa goreg, nego biti na teret drugovima i samom sebi. Da smo morali sinoć krenuti dalje, ne znam, kako bih izdržao pokret. Sva je sreća, da smo u ovom malom muslimanskom seocu ostali puna dva dana. Ispavali smo se.

Večeras sigurno krećemo dalje. U pravcu Olova i Vareša čuje se topovska paljba. Ne znamo još, šta nam Nijemci spremaju. Zadržali su se u Kladnju.

Simina Olga (doktorica pri Pratećem bataljonu) mnogo je zabrinuta zbog neizvjesne sudbine Sime, koji je zajedno s Goranom Kovačićem zaostao u Vrbnici. — Ja međutim mislim, da će se njih dvojica ipak izvući, čim Simina rana toliko zacijeli, da se bude mogao kretati. Teško bi mi bilo i za Simu i za Gorana, kad bi zaglavili. Simo mi je bio najdraži čovjek na našem teškom putu, pravi drug. Gorana sam također mnogo zavolio. Ali nadamo se, da će sve dobro svršiti, i da ćemo jednog dana iznenada ugledati i njih, kao što smo ugledali Đidu, Radovana i druge.

Vlado Popović, koji je nakon mog odlaska iz Slavonije ostao tamo još oko pet mjeseci, mnogo mi je pričao o daljnjem razvoju naše borbe u slavonskim planinama. Prema Slavoniji, gdje sam ugledao prve partizane, osjećam neobičnu privrženost, pa mi je drago, što se partizanski pokret tamo u posljednje vrijeme silno razmahao uvlačeći u svoje redove i sve veći broj Hrvata. Ustaše i Nijemci bili su i tamo priredili veliku ofenzivu, ali su pri tome imali ogromne gubitke. Čitav oslobođeni teritorij Psunja i Papuka oni su privremeno dobili u svoje ruke. Ali naša je vojska iz dana u dan bivala snažnija. Sada je opet oslobođen čitav naš bivši slavonski teritorij. U našim je rukama i Voćin i Kamenska i druga neka veća nekadašnja ustaška uporišta. — Kao kruna svemu sada se u Slavoniji stvara *Slavonski korpus*. — Svaka čast Slavoncima!

— — — — —

Upravo nam je sam drug Tito saopćio vijest, da je naša VIII. brigada (banijska) potisnula Nijemce iz Kladnja. Neprijatelj se povukao prema Tuzli. Pojediniosti nam nisu poznate. Dakle je to znak, da mi više od šale ne napuštamo teritorije, što smo ih oslobođili. To je vrlo dobro, a to svjedoči i o tome, da neprijatelj zasada nema na ovom sektoru baš velikih snaga.

— — — — —

5. ovog mjeseca, dakle prije tri dana, Nijemci su počeli veliku ofenzivu na liniji Bjelgorod-Kursk u SSSR-u. Na taj prilično uski prostor oni su bacili ogromne snage. Petnaest tenkovskih, jednu motorizovanu i četiri pješачke divizije. Očito im je bila namjera da munjevitim prodorom postignu velike strategijske uspjehe. Ali, kako sada stvari stoje, to im nije pošlo za rukom. Za tri dana, kako javlja radio Moskva, Nijemci su izgubili preko 1500 tenkova i oko 600 aviona. Po ovim se brojkama može prosuditi, kakvih su razmjera sadašnje bitke na liniji Bjelgorod-Kursk. Lokalnih uspjeha, izgleda, da su Nijemci nešto imali kod Bjelgoroda, ali to ne može nikako biti u razmjeru s njihovim ogromnim gubicima. Sovjetska je obrana snažnija no ikada. S velikim interesom očekujemo ishod bojeva u SSSR-u. Protuudarac Sovjeta bit će sigurno opasan za čitavu njemačku frontu.

Metilj, (zaselak Rječica) 9. jula

Današnji je dan jedna crna obljetnica. Prije dvije godine, 9. jula 1941., Pavelić je strijeljao naše stare drugove *Božu Adžiju, Ognjena Pricu, Otokara Keršovanija*. Među njima bili su još Fredi Bergmann, Ivo Kun, Zvonimir Richtmann, Rotstein, Kraus i Crnogorac, njih deset na broju.

Toliko sam bio lično i intimno u posljednje vrijeme povezan i s Božom i s Ognjenom i Otokarom. S nama, tako reći u dnevnom kontaktu, bio je niz drugova, od kojih je danas takoder malo koji na životu. Prošli smo zajedno najkrupnije političko razdoblje pred ratom, radili zajedno u raznim odborima, redakcijama, diskutirali i prepirali se, pisali u legalne i ilegalne listove i časopise.

9. jula 1941. bio je početak masovnog ubijanja komunista pod Pavelićevom vlašću.

Sjećam se fatalnog 9. jula 1941. Vraćao sam se s jedne konferencije (dakako ilegalne) poslije podne vrludajući i krijući se po zagrebačkim ulicama u svoje ilegalno skrovište. Netko me od drugova sastane i reče, da su deseterica nabrojenih drugova strijeljani pod izlikom, da su »intelektualni začetnici« ubistva policijskog agenta Tiljka. Iako nisam očekivao od ustaških zlikovaca neke milosti, bio sam neobično potresen i uzbuđen ovim krvavim zločinom. To je naime bilo prvo grupno strijeljanje komunista u Zagrebu, izvršeno kao represalija nad onima, koje je još ban Šubašić bacio u zatvore i logore.

Pred večer toga dana bili su zidovi zagrebačkih ulica oblijepljeni velikim zelenim plakatima, kojima je objavljeno strijeljanje deseterice »komunista i židova«. Perfidno su ustaški lupeži izvršili izbor, da bi svoj zločin zabašurili pred narodom i da bi mu dali antisemitski karakter. Iz konc. logora izvukli su na streljište četvoricu ponajboljih naših drugova i dali im »semitsku notu« u liku petorice zatočenika Židova. A da bi ustaški izbor bio potpun, dodali su grupi još jednog Srbina. I onda su po uzoru hitlerovaca, na svojim plakatima strijeljane okrstili — »židovi i komunisti« ...

Sjećam se, kako su žene tih naših drugova saznale za zločin. One su fatalnog dana, kao i svaki dan, nosile hranu u zatvor. U zatvoru na Savskoj cesti jednostavno su bile odbijene s motivacijom, da su njihovi drugovi premješteni u drugi zatvor. Žene se otpuše u drugi zatvor. Bilo je već kasno poslije podne. Na jednom uglu privukli su ih prolaznici, koji su čitali neki plakat. Bila je to objava o ubistvu njihovih drugova...

Mnogo sam još za Božina života, a možda još više poslije, dolazio u kontakt s *Liduškom*, Božinom drugaricom. Ta je žena u svojim najtežim časovima pokazivala toliko hrabrosti, poštivosti i blagog drugarstva. Mislio sam, da će Božu teško preživjeti, mislio sam, da život za nju ne će bez njega imati nikakva smisla, jer je toliko o njemu ovisila, toliko za njega živjela. Ali u toj se ženi pojavila neka unutarnja snaga, koja je junački svladavala bol, ona je patila, ona je odlazila na Božin grob (koji je uporno tražila i konačno pronašla), ona je u samoći imala i tešku živčanu krizu, ali je živjela i živi, da doživi kaznu za ubojice, da proosjeti ono, za čime nije njezin blagi karakter sigurno nikada ranije težio: *osvetu*.

Naš pokret ima pravac pomalo suprotan dosadašnjem. Krećemo natrag prema Brateljevićima, gdje smo već bili, dakle u *pravcu Kladnja*. Ovaj sektor, gdje se sada nalazimo, ugrožavaju manje neprijateljske snage. Krećemo sutra u 3 sata ujutro.

Možda je sadašnja tendenca našeg kretanja prema Majevici? To se ne može znati, jer je svaki pokret Vrhovnog štaba najveća tajna. Ja se međutim nadam, da ću se uskoro priključiti nekoj brigadi, kako je to u principu već i odlučeno.

Brateljevići, 10. jula

Ne možemo se čestito odmoriti. Kod većine vojske i svih nas još uvijek traju crijevna oboljenja, koja nam ne dopuštaju brže oporavljanje. Vrlo polako odvija se kod nas proces prikupljanja novih snaga.

Ali polako se ipak mičemo u tom pravcu, iako vrlo polako. Kad bi nam bili organizmi otporniji prema teškoj hrani, kojom raspolazemo, prema kukuruznoj puri ili kaši, prema pasulju, kuhanom mesu ili začinu od loja, brzo bismo se pridigli.

Posljednjih nas dana iznuruju i novi pokreti. Nisu to više donedavni forsirani marševi, ne povlačimo se u žurbi pred neprijateljskim nadiranjem kao ono još prije pruge Sarajevo—Užice. Još uvijek nema većih operacija neprijatelja na ovom sektoru. Naše jedinice, kako sam već zabilježio, nastupaju ofenzivno, a tek tu i tamo dolaze u kontakt s nekim neprijateljskim snagama, koje se, bez većeg zamaha, zalijeću ovdje-ondje.

U glavnom noćimo sada u selima. Kad nas naši noćni pokreti dovedu do unaprijed određenog sela, svima nam odlane. U seoskim kućama, pa bile one ne znam kako prljave, stjeničave, napuštene ili nastanjene, gledamo mi naše toliko potrebno odmaralište. Još ponekad zapadne nas da prespavamo u šumi, pod vedrim nebom. Ali ta je perioda noćenja zasada za nas prošla.

Spavamo u muslimanskim i srpskim kućama. Ove se mnogo ne razlikuju. Ognjište, s kojega dim izlazi u potkrovlje, smješteno je pri ulazu u kuću, a nad njim visi na lancu pomični bakrač (kotao), dok u pepelu leži sač za pečenje hljeba, ognjište dekorirano policama, zemljanim i limenim posudama, dok odozgo preko čadavih tramova i greda vise neka užeta ili nakrivljeni sanduci, na zemljanom podu u neredu leže male tronožne stolice, a u kutu bremenica za vodu, takvo je ognjište najmilije partizansko utočište nakon noćnih marševa. Osobito, ako se nad vatrom već puši partizanski kazan s purom, kašom ili nečim sličnim. A kad su noći hladne i kišne, onda se prema vatri pružaju deseci ruku, da se ogriju.

Spavamo na podu. Ovdje su u svima kućama drveni podovi za razliku od nekih krajeva u zapadnoj i centralnoj Bosni i Hercegovini (pa i u čitavoj Baniji i planinskim krajevima Psunja i Papuka u Slavoniji — pišem o krajevima, kojima sam kao partizan prošao), gdje su u seljačkim kućama zemljani podovi. Kao i svuda u našim siromašnim selima, tako se i u ovim krajevima

istočne Bosne kreveti u seljačkoj kući smatraju pravim bogatstvom. Tu i tamo nađe se u kući jedan krevet. Ali malo tko od partizana liježe na krevet bojeći se bajagi ušiju, kojih je i sam podosta krcat. Nego — pod sebe gunj (ako imaš) ili šatorsko krilo, pod glavu neku torbu ili sedlo i spavaj. Dopuštamo sada sebi redovno udobnost da skidamo cipele.

Kako partizan spava u tim napornim danima, kad ne može noći i noći, dane i dane dočekati da poduže počiva? Spava kud stigne, a spava na rokove od pet ili deset minuta, svali se za kratkih poćivanja u noćnim marševima kao zaklan na travu ili zemlju, na kamenje ili blatnu kosinu, spava sjedeći ili naslonivši se na drvo, zguren u tijesnom ili ispružen na dasci, spava na konju, pa čak i hodajući. Oči se sklapaju same od sebe, san obuzima partizana još prije, nego što mu je uspelo smiriti se na ležaju.

Kako sam zabilježio, krenusmo jutros zorom natrag prema Brateljevićima i Kladnju. Bio je već bijeli dan, kad smo prešli Šipadovu šumsku prugu i Krivaju. Vraćali smo se drugim, boljim i ne tako strmim putem. I sada, po danu, mogli smo tek vidjeti, kakvim je ogromnim, nepreglednim i bogatim kompleksima bukovih, hrastovih i jelovih šuma raspolagao Šipad d. d. Čovjeku se čini, da bi se i bez regeneracije šume eksploatacija mogla vječno vršiti, toliko je to veliko i bogato. Prelazili smo preko *Smolim Karaule*, kako se zove jedan dio planine, i tu su se preko vrhova i kosa, dolina i jaruga protezali nizovi stupovlja moderne žičane željeznice. Po nategnutim čeličnim žicama nisu više klizili vagoni s dragocjenom drvenom građom, koja je iz tih bosanskih šuma svakodnevno odlazila u Italiju i Njemačku, a na nekim su mjestima, između drvenih tornjeva ležale prekinute čelične žice bespomoćno na drveću ili na zemlji. Partizani su ih udesili.

Tu, pred Brateljevićima, gdje ćemo se u šumi zadržati skoro cijeli dan, potražio sam do podne kapetana Dikina, šefa engleske vojne misije pri našem VŠ-u.

Našao sam ga oslabljena, prilično pohabana, dakle u kondiciji sličnoj našoj. Žalio se na crijeva, na iznemoglost i odmah me zapitao, hoćemo li dobiti ručak.

Kapetan Dikin mi je vrlo simpatičan, ali gledajući ga pomislio sam, da je vrlo dobro, što su, eto, i članovi engleske vojne misije proživjeli tegobe, pa trajalo to ma kako kratko, ratne tegobe, kakve naši borci proživljavaju već dvije godine. Neka Englezi vide i osjete, kako jedan mali balkanski narod vodi borbu za svoju slobodu i pod kakvim uslovima. Engleska je reakcija pomagala Dražu, slala mu vojne misije, trebalo je da produ dvije godine, pa da saveznici shvate, da je Narodno-oslobodilački pokret u Jugoslaviji jedina realna snaga, jedina snaga, koja uspješno tuče okupatora. Trebalo je toliko vremena, da saveznici, zahvaljujući otkrićima našeg Vrhovnog štaba, ugledaju u Draži običnog izdajicu i avanturista. Pa još i dandanas nije u Engleskoj u svima krugovima prihvaćena ta istina o Draži. Borili smo se, a pomoći nije bilo ni od koje strane. Borili smo se i pomagali zajedničku savezničku stvar, a jedini je SSSR znao ocijeniti značaj i dalekosežnost te borbe.

Ali, eto, još nije kasno. Tu smo, računajte s nama, računajte na našu lojalnost i vjernost. Došli ste k nama, da se na svoje oči uvjerite, što daju naši narodi u današnjoj gigantskoj borbi, i da tu borbu pomognete. Nitko vam ne će biti tako zahvalan, kao naši narodi, ako vaša pomoć bude zaista efikasna. Vašim dolaskom k nama pa i dosadašnjom pomoći mi smo nesumnjivo *politički* mnogo dobili. Važno je, da znaju i naši narodi i naši neprijatelji, da zna čitav svijet, da službena Engleska nije uz Mihailovića i četnike, nego uz Narodno-oslobodilačku vojsku. To će ojačati našu vojsku, to će još više stisnuti narod s vojskom i pojačati zabunu i rasulo u redovima domaćih izdajica.

Engleskom sam kapetanu poklonio nekoliko kocki šećera... Razgovarali smo kao stari znanci.

Dikin je nestrpljiv, jer od VŠ-a nije primio dispozicije za iskrcavanje avionskih transporta. Nije još određen dan ni teren. Vrhovni štab odgaga fiksiranje dana i terena, jer se momentano

ne može odrediti stabilnost pojedinih oslobođenih terena. Dikin očekuje sada Transporte obuču i protuavionskog oružja. On bi želio, da se stvari brže odvijaju, no to ovisi o vojnoj situaciji kod nas, a manje o željama.

— Primio sam iz Londona telegram, u kojemu mi jedan prijatelj iz ministarstva vojnog čestita, što sam se sretno izvukao iz njemačkog obruča — kaže mi veselo Dikin.

— Jeste li se ikada nalazili u teškoj situaciji, nego što je bila ona u Crnoj Gori? — pitam Engleza.

— Bogme nisam. Ali, da vam pravo kažem, drago mi je, što sam sve to doživio zajedno s vama. Zaista, treba proživjeti ono, što proživljuju vaši borci, da bi čovjek mogao svestrano shvatiti zbivanja i borbu u vašoj zemlji. Sve je to tako malo poznato kod nas u Engleskoj. Nije to čak lako ni ispričati ili napisati onako, da uistinu reflektira ovu stvarnost... Da, mnogo ste učinili, vaša vojska umije da se bori...

— Pa zar ste bili toliko iznenađeni zamahom te borbe, zar niste imali detaljnije informacije o njoj? — pitam dalje Engleza.

— Imali smo mi informacije, ali mnogo smo odbacivali na vašu propagandu. Nismo ni slutili, da je to ovako.

Raspričavši se dalje kapetan Dikin mi reče, da će vjerovatno prvim idućim avionskim transportom iz Kaira stići i jedan član američke vojne misije. Američki vojni krugovi zapitali su naš VŠ, pristaje li, da ga primi, na što je VŠ, posve razumljivo, odgovorio pozitivno.

Dakle i američki se vojni krugovi interesiraju za nas. To je odlično. Bude li se istodobno udvostručila i pomoć, mi ćemo biti više nego zadovoljni.

— Eh — rekoh tada Dikinu — otvaranje druge fronte u Evropi od strane saveznika, to će i za našu borbu biti najbolja pomoć.

— Zanimljivo je — odvrati mi na to Dikin — da naša avijacija u posljednje vrijeme bombardira dosta često grčke pomorske baze. Sigurno ste čuli i to, da je partizanski pokret u Grčkoj stavljen pod savezničku vojnu komandu. Čini se, da je i

partizanski pokret u Grčkoj vrlo jak. Možda je sve to predznak invaziji na Kretu. Ali ja mislim, da vojnički vrlo privlači desant savezničkih trupa u Norveškoj, i to kao glavni desant pored niza sporednih... U svakom slučaju, unutar mjesec i po dana mora doći u tom pitanju do odlučnog preloma...

— Pa jest, ako se u jednom takvu roku ne ostvari druga fronta, onda je vjerovatno, da je ove godine ne će ni biti — odvratih malom kapetanu, koji je i sam želio, da do ovog preloma što prije dođe.

Plahovići. 11. jula

Eto nas opet u Plahovićima, nedaleko od Kladnja. Došli smo tu u iste napuštene kuće. Kao da smo se vratili s izleta. I odmah smo se bacili na naše stare ležaje.

Bilo je oko tri sata ujutro, kad je stigao drug Vlado.

Zaškripio je vratima, njegov je bariton zazvonio:

— Tko je budan?

— Što se dogodilo, Vlado? — promrmljam u polusnu.

— *Otvorena fronta u Evropi...*

Trgoše se i pridigoše ostali spavači s podova i klupa:

— Šta reče? Ne šališ se?...

— Gdje, kada?

— Govori, što znaš!

Vlado ponovi:

— Saveznici su se iskrcali preksinoć na sjevernom dijelu Sicilije. Na Siciliji su već prvog dana prodrli trideset kilometara u dublinu... Tri stotine hiljada Talijana i stotina hiljada Nijemaca brane otok. Roosevelt je uputio poruku rimskom papi, a Churchill je u svome govoru rekao, da sada Nijemci još više strepe, jer još manje znaju, gdje će se još saveznici iskrcati... U Engleskoj je veliko slavlje... Churchill je još rekao, da je to početak kraja...

Tako je započeo današnji dan.

Detaljnije informacije o razvoju nove borbe na Sredozemlju dobit ćemo večeras. Vijest o otvaranju nove fronte prohujala je

odmah svima partizanskim redovima. Svi su veseli, svi očekuju od te fronte mnogo, ne samo olakšanje i pomoć, nego u njoj im se otvaraju perspektive ubrzanog sloma fašizma.

Jutros je u našu sobu došao dr. Ribar i čestitao nam zbog otvaranja nove fronte.

Deveti jula važan je datum.

No može li se iskrcavanje na Siciliji i Kreti smatrati otvaranjem druge fronte? U pitanju je Italija i njeno isključenje kao osovinskog partnera. To se može dogoditi brzo, čak i prije desanta na samom poluotoku. U Italiji je sigurno zavladała panika. Taj naduveni imperij izgubio je u tom ratu sve, što ga je i prividno činilo »imperijem«. Abesinija, sjev. Afrika, sve bitke svojedobno u Grčkoj, bitke u SSSR-u, u Jugoslaviji i u Albaniji s partizanima. Pantelerija, a sad je na redu i Sicilija. Njemačke trupe i Gestapo vrše danas u Italiji žandarsku službu. Talijanski narod mrzi Nijemce. »čelični« se saveznici ljube kroz kamiš...

Bitka na sovjetskoj fronti traje i dalje nesmanjenom žestinom. Nijemci bacaju na uski prostor ogromne snage i sve rezerve. Mora da je tamo sada zaista pravi pakao. Broj uništenih njemačkih tenkova popeo se jučer na preko 2300 a uništenih njemačkih aviona na 1200. Sovjetska artiljerija pokazala se i opet kao nenadmašivo oružje Crvene armije i zadaje hitlerovcima silne gubitke. Radio Moskva izvješćuje o napredovanju Nijemaca kod Bjelgoroda i na južnom sektoru.

U vezi s razvojem događaja na Sredozemlju sigurno će doći do nove razrade plana našeg Vrhovnog štaba. Naše će jedinice vjerojatno dobiti nove zadatke i nove pravce kretanja. Nije isključeno — tako bar mislim — da će stanovite naše snage ponovno tendirati u pravcu juga, možda u pravcu Crne Gore i Sandžaka, a druge prema istoku i Srbiji. Uostalom radit će se sada na najpunijoj aktivizaciji svih jedinica NOV-a i PO-a na svim terenima.

Deveti jula važan je datum, koji treba pamtit i. No ja ga ne ću tako lako zaboraviti. Datumi, kao neki izvanredni simboli, stalno su mi pred očima. Nova fronta u Evropi otvorena je na

dvogodišnjicu strijeljanja Ognjena Price, Bože Adžije, Otokaru Keršovanija.

Neprijatelj je ušao u *Olovo* i nadire dalje prema Kladnju. Istoga dana, kad smo mi zorom otišli iz Rječice (Metilja), neprijatelj, vjerojatno ustaška milicija, ušao je u selo. Došuljao se dolinom Krivaje. Ove akcije, koje baš nisu od naročito velikog zamašaja, dirigiraju donekle i našim povratkom prema Kladnju.

Baš kad sam pisao ovu stranicu, počeli su avioni kružiti nad našim selom i nad Kladnjom. Isprva su to bili izviđači, koji su mitraljirali. Sklonismo se najprije u podrum, koji ima kamenite zidove. Ali malo zatim stigoše i četiri tromotorna bombardera, koji su na sve strane sipali bombe. Brzo strugnusmo sakrivajući se iza ograda i drveća prema boljim zakloništima ispod kuće, gdje je bilo nešto pećine. Bombarderi su sručili par stotina kila bombi na Plahoviće, ali one su bile dosta malene. Nekoliko je kuća oštećeno, jedan partizan ubijen, jedan teško ranjen.

Kraj naše kuće pale su dvije bombe i razbile neku dašćaru i sve prozore na kući.

Vratili smo se u kuću predveče, kad je određeno, da u 20 sati krećemo dalje.

Aktivnost avijacije nad Kladnjem i okolicom ukazuje na to, da neprijatelj namjerava vjerojatno još noćas ili sutra napasti Kladanj.

Turalići, 12. jula

Pravac Vlasenica.

U sumrak projašismo kroz pusti Kladanj. Nigdje ni žive duše. Prilikom posljednjeg povlačenja Nijemaca otišlo je i ono malo preostalog stanovništva. Vrata i prozori kuća zjape pusto i mrko. Možda već sutra ustaše će opet biti u svom kladanjskom gnijezdu. Naša vojska ne će braniti tu varoš, u kojoj nema više što tražiti.

Kolona je kretala pravom pravcatom cestom.

Izvan Kladnja odvaja se jedan njezin krak za *Tuzlu*, a drugi za *Ulasenicu*. Udarismo vlaseničkim drumom. Konjska su kopita odjekivala na tvrdom drumu, ali su se i jahači i pješaci mogli i ove noći uvjeriti (što su bili već i zaboravili), koliko je putovanje jednom građenom cestom lakše i ugodnije od onih naših pustih putovanja kamenjarama i beskrajnim uzbrdicama i nizbrdicama po planinskim stazama.

Cestom smo išli četiri do pet sati. Na više mjesta ona je pre-rovana, da bi se otežao ili onemogućio dolazak tenkova. Telefonske žice, koje rastrgane leže na cesti, zvone pod nogama konja i pješaka.

Tu čitavu noć trajao je naš pokret. Skrenusmo kasnije s ceste u šumu. Putovi sve gori i gori, dijelom kameniti, strmi i jedva prohodni. Dugo smo se spuštali prema Drinjači, pritoci rijeke Drine. Pregazivši Drinjaču i popevši se dosta visoko uzbrdo na drugoj strani udarismo logor u potpuno pustom muslimanskom selu Turalićima.

Bilo se već razdanilo, kad smo odabrali kuću. Tu nije bilo naročitog biranja: sve su naime kuće u glavnom jednake. Sve ogoljene, bez vratiju i prozora, bez ikakva namještaja, a mnoge potpuno derutne s pohabanim krovovima i bez podova.

Već skoro dvije godine, od početka ustanka, svi su stanovnici Turalića napustili svoje selo i svoje kuće. Ono, što se od tih kuća moglo ma kako upotrijebiti ili iskoristiti, to je tokom tih dviju godina razvučeno na sve strane. Raznorazne vojske su se u tom selu zadržavale: i ustaše i četnici i vjerojatno okupatori. Iz susjednih sela nosili su seljaci napuštene stvari svojim kućama. I na kraju, od tih kuća ostali su sami zidovi i krovovi, i to ne svuda potpuno cijeli. Nijedna kuća nema prozora, nijedna nema vrata.

No pogledajmo još okolinu. Upada u oči neobično bujna vegetacija. Trava do pojasa — raj za naše konje. Nitko tu travu ne kosi. Žita nigdje u blizini. Bašta oko kuća zaraštena visokim korovom, oko plotova i na plotu su vijenci najraznovrsnijeg parazitskog bilja. Do koljena, do pojasa gaziš u nekom zelenju i

korovu. Svuda se prostrla gusta zelen, putovi su njome pokriveni, ona puže sve do preko pragova napuštenih kuća.

A oni pusti voćnjaci! I poljsko cvijeće! Sva su stabla puna još nezrelog voća, osobito šljiva. Grane su se spustile prema zemlji pod teretom ploda. Jedno nevideno bogatstvo nekultivirane vegetacije. Ali kako je sve to ipak pusto, kako to bogatstvo prirode izgleda čudnovato i strano, kad nema pri tome čovjeka!

— — — — —

Neprijatelj je danas ušao u Kladanj.

Zaselak Mišar. 13. jula

Kad sam se sinoć već spremao da legnem, dobio sam direktivu, da zajedno s još četvoricom vijećnika odem na teren Vlasenice i Srebrenice. Odlazak je bio fiksiran za jutros u 3.30 sati.

Valjalo s odmah spremi, da ne bude ujutro traženja i trke. I opet jedna neprospavana noć.

Bilo bi doduše nešto i spavanja, da baš te noći nisu engleski avioni padobranima bacali svoje toware na teren oko nas. Taj smo veseli prizor svi promatrali ne misleći na spavanje.

Preko pola sata kružio je nad našim glavama u osvjetljenju slabe mjesečine jedan tromotorni Halifax. Letio je visoko, jer svuda naokolo strše visoke planine, ali njegovu smo svjetiljčicu i signale dobro vidjeli. Palo je dvanaest padobrana s raznim materijalom spremljenim u limenu burad. Bilo je tu sanitetskog materijala, odjeće i drugih stvari.

Dakle, kreće se. Sutra treba da stigne još jedan avionski transport iz Kaira. Na teritorij oslobođene Like također padaju slični darovi s neba.

Naša je mala grupa krenula jutros zorom prema Vlasenici.

Stigosmo dosta brzo u novu varoš. Nisam ni slutio, da je ona tako velika i razgranata. Rekao bih, da je dvaput veća od Kladnja. Stanovništvo je pomiješano. Srbi i Muslimani, ali posljednji brojem prevladavaju. Manje je svijeta izbjeglo nego u Kladnju. Po cestama se vidaju i muškarci, dok u Kladnju i nekim drugim

oslobođenim mjestima istočne Bosne odraslih muškaraca nema..
štono riječ, ni za lijek.

U Vlasenici postoje dakle uvjeti za rad, mislio sam, kad sam
jahao prema našoj komandi mjesta.

No u komandi me dočeka iznenađenje.

— Mi se nalazimo pred evakuacijom grada — bile su prve
riječi, koje sam čuo, kad sam u komandi tražio informacije želeći
da se odmah prihvatim posla.

Kako sam neočekivano došao u Vlasenicu, tako sam iz nje i
izišao. Vidio sam varoš, porazgovorio se s nekim ljudima i —
povukao se iz varoši zajedno sa svima onima, koji su pred nepri-
jateljem uzimali.

Jučer je Han Pijesak ponovno prešao u ruke neprijatelja.
Nijemci, odnosno t. zv. hrvatski legionari obučeni u njemačke
uniforme nadiru iz Han Pijeska prema Vlasenici. Imaju i desetak
tenkova. Snage nisu velike, ali mi se zbog Vlasenice ne ćemo krva-
riti, kao što to ne činimo ni zbog Kladnja ili Han Pijeska.

Inače dobili smo informacije, da Nijemci sve više povlače
svoje snage iz Hrvatske i Bosne i da iz Srijema kreću za Rumunjsku.
Njihovi su garnizoni u gradovima dosta mali. Bit će nam
posao lakši.

Jedva smo svršili ručak, kad je neprijatelj počeo artiljerijom
tući Vlasenicu. Istodobno su avioni mitraljirali po ulicama.

Ponjerak, 14. jula

Uhvatismo sinoć vezu s jednim bataljonom brigade, ali do
Štaba brigade jučer nismo nikako mogli doći. Dok smo se zadržavali kod bataljona, koji je od Vlasenice bio udaljen 7—8 kilo-
metara, njemački su bombarderi kružili i bacali bombe na varoš.
Danas smo saznali, da su Švabe bombardirali sa šest aviona Vla-
senicu, i to u času, kad su njihove trupe već zauzele grad! Letjele
su iz grada na sve strane signalne rakete, da bi se bombardiranje
obustavilo, ali bombarderi su i dalje istovarivali bombe. Ne znam,
da li su Nijemci i ustaše imali gubitaka.

Valjalo nam je s bataljonom kretati dalje, da bismo došli u vezu s brigadom. Tu noć kretao je bataljon na položaj. Sipila je sitna i hladna kiša, kad smo oko ponoći, neispavani i umorni, krenuli preko Krčavina, Smrčevca, Duge Njive i preko Milan-planine. Prelazili su obronke čuvene Javor-planine. Morali smo se kretati s bataljonom, iako on nije išao direktno u pravcu brigade, nego na svoj zadatak, i to zato, što u blizini nije bilo druge vojske. Tek oko podne stigli smo u *Deralište*, gdje je logorovao Štab VII. krajiške.

Srebrenicu je neprijatelj jučer tukao haubicama i vjerojatno je još jučer spremao na nju napad. Vjerojatno će i Srebrenicu zadesiti sudbina Kladnja i Vlasenice, jer ni ona s vojničkog gledišta ne zaslužuje, da se uporno brani. Zvornik, u kojemu se našlo mnogo plijena, također smo već evakuirali.

Nama, koji smo bili upućeni na teren Vlasenice i Srebrenice, nije preostalo drugo, nego da se vratimo u polaznu bazu, gdje ćemo dobiti daljnje direktive. Zato smo i željeli da što prije stignemo do VŠ-a.

Nakon što smo se kod Štaba VII. krajiške brigade malo odmorili, krenusmo određenim pravcem. Putem smo susreli Paju Savića, koji je trebao da uhvati vezu s I. proleterskom divizijom.

Stigosmo brzo. Padao je sumrak, kad smo, eto, prije pola sata stigli u sjedište V. Š-a, u malo seoce *Ponjerak*. Tu ćemo vjerojatno noćas ostati, ako nas ne iznenadi naređenje o novom pokretu.

Tu mi dr. Ribar dade jedno pismo, što je za mene stiglo iz Slavonije. Piše mi moj stari drug *Tica-Golub*. Pismo je starog datuma, od 18. III. o. g., ali ipak me je mnogo zainteresiralo. Kad je pismo otposlano, nije još bila započela ofenziva na oslobođeni teritorij Slavonije. Naši su tamo, u vrijeme, kad smo se mi ovdje gonili po hercegovačkim planinama, živjeli u blaženom zatišju napadajući neprijatelja i njegove garnizone i izgrađujući intenzivno našu pozadinu. Mnogo mi Tica piše o radu, koji se bio poslije mog odlaska silno razmahao. S entuzijazmom piše o našoj vojsci, o kursevima, odborima, štampi, propagandi i t. d. I Sla-

vonac-Cazi još uvijek radi u Agitpropu. Goluba i Cazija ja sam u moje vrijeme bio za taj rad tražio, i drago mi je, da je izbor, kako po svemu izgleda, bio sretan.

Kako su u to vrijeme živjeli na našem oslobođenom području naši Slavonci, vidi se i po tome, što su i Caziju i Golubu došle njihove drugarice sa sitnom djecom. Cazijevo dijete bilo je staro deset mjeseci.

Prema radio-vijestima saveznici na Siciliji brzo napreduju.

Na liniji Kursk-Bjelgorod još uvijek traju bojevi. Nijemci imaju ogromne gubitke, a njihova ofenziva još nije dala željenih rezultata.

Rječice. 15. jula

Sada smo tu, u Rječici, kod Štaba bataljona VII. banijske u društvu vrlo simpatičnih i mladih štabovaca i čitav dan hvatamo vezu s našom brigadom. Ali uzaludno. Patrole su se vraćale ne mogavši uhvatiti vezu.

Odmarali smo se cijeli današnji dan u visokoj travi, na suncu, a čopor vragoljaste djece iz kuća, gdje smo prespavali, nosio nam je zrele jagode, kojih u šumi pred nama ima, koliko ti srce želi. O, kako su nam te prve jagode prijale poslije naših teških crijevnih katara, kojih smo se na sreću konačno riješili. Prolazeći u koloni našim šumskim stazama toliko smo već puta prošli mimo bogate jagodnjake, ali pokret nam nije dozvoljavao da se zaustavimo, da nabavimo jagoda, e da ne bi kolona zaostala.

Spušta se sumrak. Maločas poslao sam kurira drugu *Terziću*, zamjeniku načelnika VŠ-a, s molbom, da nam odredi novi pravac, pošto uza sva naša nastojanja nismo uspjeli uhvatiti vezu s našom brigadom. Odgovor je stigao brzo:

Preko I. bataljona VII brigade (Banijske) treba da se povežemo sa Štabom VII. banijske divizije. Kasnije će nam biti određen novi pravac. Večeras, dakle, odlazim za Štab VII. divizije, s kojim sam onomadne iz Crne Gore prešao u istočnu Bosnu.

Tamo ću naći dobre stare drugove: komandanta *Jakšića* i polit-
koma *Kladarina*.

Skoro zaboravih zabilježiti nešto dosta važno. Čini se, da neprijatelj nastoji iz Han Pijeska, a možda i iz Kladnja, prodr-
jeti u ovom pravcu. Danas je bila otvorena brza paljba haubica
u pravcu Milan-planine i na neka sela po obroncima Javora.
Neka su zrna prebacivala daleko, tako da su eksplodirala možda
koja dva do tri kilometra nedaleko od nas. Topovska paljba tra-
jala je, uz prekide, preko jednog sata. Prema izvještajima bata-
ljonskih patrola neke neprijateljske kolone napredovale su već
dosta daleko u ovom pravcu. Ne znam, da li prema njima ima
naših snaga. Ne čuje se nikakva borba, pa zaključujemo, da su
se naše jedinice s ovog sektora noćas povukle.

Použerak, 16. jula

VII. banijska divizija sada se oporavlja i regenerira. Nakon
gladi i tifusa koji su harali među borcima ove divizije, sada
vidljivo nastupa perioda općeg ozdravljenja. Odmaranje i redovna
prehrana preduvjeti su uspješnom političkom radu u redovima
ovih boraca, koji su najteže prošli u dvjema posljednjim nepri-
jateljskim ofenzivama. Rekao sam već, da su Banijci i Dalma-
tinci posljednjih mjeseci najviše stradali. Tifus je tu harao kao
ni u jednoj drugoj našoj jedinici. Tifus, gladovanje i beskrajni
napori prijelaza preko Prenja, Idbara i Zelengore prorijedili su
bataljone naših banijskih i dalmatinskih kolona. Ono, što je izdr-
žalo i preboljelo tifus, to je sada sposobno za život.

U Štabu VII. divizije, gdje se sada privremeno nalazim, vlada
optimizam, da će se njezini borci osposobiti za nove zadatke.
XVI. brigada te Divizije rasformirana je, i ljudstvo raspoređeno
na njezinu VII. i VIII. brigadu. Tako se donekle u tima briga-
dama nadoknadilo ono ljudstvo, što je posljednjih mjeseci
izginulo.

Međutim zalihe hrane, što su dobivene u Kladnju, Olovu,
Vlasenici skoro će biti iscrpljene. Pred nama doduše ne stoje oni

*Velimir Terzić, zamjenik načelnika Vrhovnog štaba NOV i POJ.
Sjede: Pavao Kree i otac poginulog komandanta III. divizije Pere Četkovića.
Juli 1943.*

najteži dani gladovanja, koje smo po mom mišljenju prošli, ali je vjerojatno, da će i opet doći razdoblja, kad će borci dobivati samo meso. Žito je pri kraju, a žetva još nije nastupila. Osim toga većina se naših jedinica kreće u južnom i jugozapadnom pravcu, dakle onamo, gdje vlada prilična pustoš, u gotovo potpuno iscrpljen kraj. Voće, koje će ipak pomalo svuda naći, vjerojatno će ublažiti nešto težinu situacije.

Štab VII. banijske divizije ima svoje sjedište nedaleko od VŠ-a. Tu sam ostao zajedno s Marijanom Lekićem.

Spavamo u šumi. Iako su noći na ovim obroncima Javora prilično hladne, ovakvo je noćenje ugodno za sve one, koji su dobro obučeni i koji imaju pokrivače. Ali mnogi borci, koji su slabo obučeni, a takvih ima u VII. diviziji velik broj, jedva čekaju, da grane sunce, da bi se na njegovim toplim zrakama ogrijali. Ovakvi iskorišćuju mirovanje i spavaju danju, na suncu.

Drugarski i srdačno primili su nas komandant Pavle Jakšić i politički komesar Đuro Kladarin. Od rana, što su ih bili zajedno zadobili od bacača još onamo pred cestom Kalinovik—Foča, oni su se već skoro potpuno oporavili. Tada je komandant bio ranjen u nogu, a politkom u rame, no opasno nije bilo. Sada su njih dvojica oni stari i nasmijani drugovi, koji osvajaju svojom prijaznošću i drugarstvom.

Ne znam, nešto zbog toga, što su Banovci toliko stradali, a nešto vjerojatno zbog toga, što sam baš sa VII. divizijom prošao najteže dane prelaza preko Pive i Sutjeske, meni su ti Banovci i njihov Štab divizije vrlo dragi. Raduje me, što sam s njima.

Pored ostalih starih znanaca i drugova tu sam našao i *Marijana Detonija*. On se vidljivo oporavio.

Ali njegove Alke nije bilo s njime. Ona se izgubila, nestala je negdje prije sarajevske pruge u gužvi prigodom jednog iznenadnog napada Nijemaca. O njenoj sudbini nitko ništa pozitivno ne zna. Ne zna se, da li je ostala na onome mjestu ubijena ili ranjena ili se pak priključila kojoj grupi naših boraca, koja se vraćala prema Crnoj Gori (a takvih je grupa bilo). Marijan se pouzdaje u Alkinu okretnost i sposobnost snalaženja i nada se, da se ona spasila.

U tom našem ratovanju bilo je bezbroj ličnih tragedija, nad kojima se poneki od nas i zamislio, ali u glavnom dojmovi o njima zadržavaju se letimično. Prevelik je zamašaj borbe, preduboko se čovjeku u mozak usjekao cilj te borbe, a da bi se mogao, kad bi imao vremena i živaca, zadržavati na pojedinim slučajevima, ma koliko bili oni teški, interesantni ili za fantaziju privlačivi.

Bilježim slučaj obitelji kapetana Berginca, koja je iz Crne Gore pošla s našom vojskom. Taj slučaj nadmašuje svojom tragičnošću ne samo Detonijev slučaj (koji uostalom, vrlo vjerojatno, može da se okrene na dobro), nego i niz drugih sličnih slučajeva.

Avijatički kapetan Berginec, Slovenac, zadržao se poslije kapitulacije Jugoslavije u Crnoj Gori, gdje je bio i prije rata na službi u bivšoj jugoslavenskoj vojsci. U Crnoj Gori on se i oženio. Za vrijeme vladanja Talijana i četnika Berginec je stupio u njihovu službu, pa su ga četnici postavili za komandanta mjesta u Žablaku. On je međutim bio u vezi s našima i, koliko god je mogao, pomagao ih je. Kad smo proljetos oslobodili Žabljak, Berginec nam se odmah priključio. Njemu imamo zahvaliti, što su bili u Žablaku sačuvani neki magazini s robom.

Pošao je dakle s našom vojskom zajedno sa ženom i četverogodišnjim sinčićem. Da bi nepritika bila veća, njegova žena, jedna vrlo razumna i simpatična Crnogorka, ne samo što je na jednoj nozi imala neku kroničnu upalu tako, da se vrlo teško kretala, nego je povrh toga bila i ranjena u rane prilikom onog strašnog bombardiranja Žabljaka. Njih troje (sa dva konja) povlačilo se s nama iz Crne Gore. Priključili su se Pratećem bataljonu VŠ-a. Bio sam s njima nakon prelaza Sutjeske u svakodnevnom kontaktu. Kapetan je bio inteligentan čovjek od kojih 35—40 godina, nešto bolehljiv i nervozan. Imao je na brizi bolesnu ženu i ne jako dijete. Mali dječčić od neke četiri godine, plave, kovrčaste kose, upao mi je naročito u oči svojom djetinjskom brbljavošću i oštroumnošću. Po kosi i rastu mnogo me je taj dragi dječčić podsjećao na moga sinčića, njegova vršnjaka.

Prigodom jednog naglog pokreta, kad nam je neprijatelj iznenada došao za pete, taj je mališan *nestao*, kao da je propao u zemlju. Igrajući se po šumi on je vjerojatno zalutao. Kad je trebalo krenuti, roditelji ga nisu mogli pronaći. Ostao je. Naša je kolona zajedno s kapetanovom familijom, ali bez maloga, izvršila hitni pokret prema daljnjim pozicijama.

To je bio početak tragedije.

Kapetan je teško podnosio napore puta, a osobito nevolju svoje familije. Nije se mnogo žalio, ali se vidjelo, da pati. Gubitak sinčića još ga je više potresao.

Jednoga dana, bilo je to oko 15. juna, negdje oko Miljevine, njemačka je avijacija veoma jako bombardirala položaje naših jedinica, koji su se nalazili u našoj blizini. Trajalo je to dugo i bilo je vrlo intenzivno.

Kapetanu su tada potpuno popustili i onako slabi živci. Odjeknuo je hitac: kapetan je izvršio samoubojstvo.

Ostala je sama bolesna i ranjena mlada žena. Kao strašan udes, blijeda, velikih crnih očiju nepomično upiljenih pred sebe i beskrajno bolnog izraza ta je žena jahala u našoj koloni suzdržavajući se da dade glasnog oduška svojoj velikoj nesreći. Njezina je pojava privlačila poglede sviiju nas, koji joj nismo mogli pomoći. U roku od dva-tri dana ona je izgubila i svoga dragog sinčića i svoga druga, kojega je obožavala.

I da bi tragedija bila potpuna, njezina se bolest iz dana u dan sve više pogoršavala. Bolesna noga sve je više otjecala, a rana na ramenu nije zacjeljivala. Teškom se mukom održavala na konju. I na kraju nije više mogla dalje.

Dovukla se s nama nekako do sela Božanovića i tu je ostala u jednoj seljačkoj kući. Šta je bilo s njome kasnije, kad smo mi otišli, ne znam.

Mnogo, mnogo dana kasnije saznao sam, da se njezin mali dječčić naknadno bio pronašao, i da su ga neke naše drugarice povele sa sobom. Što je s njime danas i gdje se on nalazi, ne znam...

Drahlić, 17. jula

Na sovjetskoj fronti došlo je do značajnog obrata. Njemački udarac na sektoru Orel—Kursk—Bjelgorod nije uspio. Njihovi su gubici bili ogromni. Oni sami kažu, da su za nekoliko dana na toj liniji srušili na sovjetske položaje više municije, nego za vrijeme čitave svoje kampanje u Francuskoj. London izvješćuje.

da su bitke na toj liniji bile žešće i ogorčenije, nego svojevremeno za sam Staljingrad.

Crvena armija pokazala je u bitkama na liniji Orel—Kursk—Bjelgorod ogromnu snagu. Njezina premoć postaje iz dana u dan očitiya.

Ali sad se pokazuje, da nije samo uspješna obrana njezina jaka strana, nego da je ona i ofenzivno nadmašila fašističke rulje.

Naime, prije nego što je Švabama uspjelo pripremiti novi udarac na odabranoj liniji, Sovjeti su 15. o. mj. prešli u kontra-ofenzivu. Već u prvom naletu njima je uspjelo slomiti njemačku obranu i osloboditi stotinu naselja i oko 900 kvadratnih kilometara područja. Sovjetska se ofenziva i dalje uspješno nastavlja. Nije isključeno, da će se ona proširiti i na druge sektore dugačke sovjetske fronte. Vjerujem, da bismo uskoro mogli dočekati velike događaje, koji će još više potresti režim »novog poretka« u Evropi.

I na Siciliji se stvari dobro razvijaju. Saveznici vrlo brzo napadaju i imaju već u rukama niz gradova i avionskih baza. Dosada je tamo zarobljeno oko 10.000 Talijana i Nijemaca.

Kapetan Dikin, s kojim sam danas razgovarao (bio je gost Štaba VII. divizije), prosto je oživio i stalno nas pitao, da li smo zadovoljni s razvojem na frontama. On vjeruje, da će Sicilija biti likvidirana za nedjelju dana.

Da ne zaboravim! Preksinoć su daljnja dva engleska avijona iskrcala padobranske toware na naše područje. Stiglo je još sanitetskog materijala, oko dvadeset puškomitraljeza, nešto obuće i odjeće i drugih stvari. Englezi objašnjavaju, da se dosad nisu mogli izvršivati narudžbe po listi, koju je predao naš VŠ, i to navodno zato, što avionski transporti ne polaze iz Kaira, nego iz *Derne*. Sav materijal mora se u Denu prevesti ili brodovima ili automobilima iz Kaira. Dakle, u tome je poteškoća, što prevoz iz Kaira u Denu dugo traje. Naše narudžbe moći će se izvršivati tek nakon nekoliko tjedana. Sada pak iz *Derne* dobivamo ono, čime momentano ondje Englezi raspolazu.

Što se pak naših pohoda tiče, mi sad sve više krećemo natrag, na jug, odnosno jugozapad. U pravcu *Romanije*. Ne znam, kuda i kako će se naše jedinice sada dalje rasprostrti. Za koji dan saznat ću i to.

Sinoć smo krenuli iz Ponjerka. Preko *Rječice*, *Rubinića* i *Ceribašića* stigli smo danas u zoru u seoc *Drahljč*. Tu ćemo vjerojatno ostati dan-dva. Uz nas se nalaze VII. i VIII. brigada naše (VII. banijske) divizije. U blizini je i Vrhovni štab. Pred nama, dalje prema jugu ili jugozapadu, nalazi se V. bosanska divizija.

Gospodari smo ogromnih šuma, planina i malih sela slikovite i umorne istočne Bosne. U gradovima i većim varošicama nalaze se opet ustaše. Njemački bombarderi i izviđači muče sada muku, da pronađu naše jedinice pod nepreglednim krošnjama bosanskih šuma. Nigdje nas nema, a svuda smo.

Drahljč. 18. jula

Moj je boravak u Štabu VII. divizije privremen. Čekajući vezu i priključak VII. krajiškoj ili kojoj drugoj brigadi živim već više dana u dokolici i razgovaram s drugovima, što dolaze i odlaze, odmaram se, kad je prilika, i čitam, kad se nade kakva knjiga.

Da, kakvih sam sve susreta doživio među partizanima! Eto, na primjer, susret s mojim starim i dragim drugom Tošom Vujašinovićem. Svuda sam se za njega raspitivao, ali sve do dana, kad smo već daleko odmakli iz Crne Gore, nisam imao prilike da ga vidim. Dabome, izljubismo se. Nekoliko godina, možda čitavih pet godina, nismo se vidjeli. A drugovali smo nekoć (god. 1928. i 1929.) u Parizu, sastajali se kasnije u Zagrebu i bili povremeno u pismenom kontaktu. Mnogo me je obradovao susret s Tošom. Nakon ovog prvog našeg susreta češće smo se vidali, osobito u Kladnju, koji je spadao u djelokrug njegova političkog rada. Tu je on djelovao još prije rata. Volim Tošu.

S druge strane pojavi se tako među partizanima neko lice, koje ti je odnekud poznato, ali ne znaš, da li si se s njime sreo negdje na putu od Bihaća do Velebita ili ti je još od ranije poznato.

Nije mi se jedamput dogodilo, da mi pristupi neki partizan, oslovi me lijepo imenom i zapita za junačko zdravlje, a ja ne znam, da li smo se upoznali ovdje ili negdje u Zagrebu, Beogradu ili Splitu.

Dok sam u Zagrebu svojedobno radio, dolazio sam s mnogo drugova u kontakt na bezbrojnim širim i užim konferencijama po Zagrebu i provinciji i u redakcijskim prostorijama, pa u svom uredu i najzad kod kuće. Mnogo me je drugova poznavalo, a da se ja sviju nisam mogao ni sjećati. Neke su mi fizionomije ostale u pameti, a neke sam potpuno izgubio. Neke sam znao po imenu, a neke nikako.

Mnogo sam takvih drugova našao među partizanima još u Slavoniji, a ovdje još i danas naidem na ponekoga od njih i radujem se, kad se, uz pomoć jednog takovog starog našeg druga, sjetim neke predratne situacije, gdje smo se upoznali, zajedno radili, da bismo se na kraju, eto, opet našli zajedno na jednom poslu.

I uvijek prigodom takvih susreta, raspitujući se za druge, pokaže se, da je veliki broj drugova nestao, stradao od terora ustaša ili okupatora. Od onih aktivnijih, što ih znam iz predratnih vremena, malo je još koji živ, koliko nije među partizanima.

Danas me je primjerice oslovio sanitetski referent VII. banijske brigade Brodarac. Fizionomija mi je poznata, ali ne znam, kamo da je smjestim. Jesmo li se vidjeli i upoznali u Bihaću ili negdje u Crnoj Gori, ili naše poznanstvo datira od prije rata? Ne znam. Oprezno postavljam pitanje:

— Kad smo se mi posljednji put vidjeli?

— Davno. Bilo je to u Zagrebu, kad sam zbog nekih naših poslova došao k tebi... Dolazio sam iz Siska.

I raspreda se odmah razgovor o znancima i drugovima iz Siska. Šta je s onim, što je s ovim? Taj je živ, ovaj je u konc. logoru, onaj ubijen. Mnogo je ljudi ubijeno. Neka okolna sela oko Siska formalno su uništena, narod poklan ili otjeran u konc. logore. To su bila naša sela, pomagala su partizane. Da, Sisak i okolica pokazali su se dobri. Mnogo Siščana ima među partizanima, ali mnogo ih ima i u Jasenovcu i pod ledinom.

U tom se razgovoru sjetih i *Kurta* (Majdera), koji je također iz Siska. S Kurtom sam mnogo prijateljevao kod slavonskih partizana, gdje je on vodio obavještajnu službu. Neki dan mi je Vlado Popović rekao, da je Kurt ostavio pri Glavnom štabu Hrvatske (kamo je došao zajedno sa mnom iz Slavonije) teško bolesna i da *vjerojatno više nije živ*. Bio je tuberkulozan, ali se u moje vrijeme bio oporavio dobro. Možda se Vlado ipak prevario. Kurt sam bio mnogo zavolio, bio je dobar drug, kulturn i oštrouman. Živio je neko vrijeme u SSSR-u, a kasnije je bio borac u španjolskom građanskom ratu. Kao mnogi naši Španjolci, i Kurt se prebacio natrag u zemlju preko Njemačke, da bi se potom prvom prilikom uvrstio u partizanske redove.

Noćas je jedan četveromotorni Liberator iskrcao svoj tovar na terenu u našoj blizini. Spustio se sasvim nisko, a pošto je bila puna mjesčina, dobro smo ga mogli vidjeti. Ogromna mašina letjela je nad označenim terenom kojih sto metara visoko.

Dobili smo još sanitetskog materijala, i to vrlo vrijednih stvari. Stiglo je još dvadesetak šmajsera, zatim nešto cipela, odijela, rublja, eksploziva i t. d.

Ove noći očekujemo nove transporte. Saveznici žele iskoristiti mjesčinu, i zato su sada posjeti njihovih aviona tako česti.

Prije dva dana vratio se i *Nazor*. Nije se mogao prebaciti na Majevicu. Opet će se dalje kretati s Vrhovnim štabom. Na tome putu on je mnogo oslabio. Preksinoć sam ga sreo na putu, pa mi je u prolazu dobio, da je bio usred neprijateljske vatre i da se jedva živ izvukao...

Nedaleko Drahlića, 19. jula

Opet sam se prebacio k Vrhovnom štabu, odnosno k Izvršnom odboru AVNOJ-a. Jutros je Štabu VII. divizije došao poziv, da se uputim natrag svojoj bazi.

Ovo je prebacivanje u vezi s planom Vrhovnog štaba o raspodjeli jedinica naše vojske po pojedinim sektorima Bosne i drugih krajeva, s kojima se Bosna veže.

Jedan dio naše vojske kreće iz istočne Bosne prema centralnoj i zapadnoj Bosni te prema Hrvatskoj, gdje treba da se spoji sa snagama našeg Bosanskog korpusa. Ovim se pravcem kreće *Urhovni štab* s Titom na čelu, zatim V. bosanska divizija, VII. banijska divizija i I. dalmatinska brigada. Ovim će pravcem također ići *Izvršni odbor AUNOJ-a*, koji se zasada sastoji od tri člana, jer se ostali članovi nalaze u Crnoj Gori, odnosno tamo negdje u blizini (Milutin, S. Milošević, V. Masleša, M. Peruničić). Pajo ostaje kod I. prol. divizije.

Krećemo dakle na zapad, prema Hrvatskoj.

I. i II. prol. divizija ostaju na ovom terenu istočne Bosne s time, da se u određenom momentu njihove jedinice prebace u Srbiju.

Naša se dakle vojska odavle razdvaja na dva glavna pravca: *istok* i *zapad*.

Od VŠ-a ostat će u istočnoj Bosni s I. i II. prol. divizijom načelnik VŠ-a *Arso* i *Crni*. Pored drugih ovdje će ostati i *Lolo Ribar*.

Dalmatinci I. dalm. brigade prebacivat će se iz centralne Bosne prema svojoj Dalmaciji.

Vesele se Dalmatinci, što se približavaju svojoj sunčanoj Dalmaciji, gdje ih na Biokovu čekaju tamošnji novi partizanski odredi.

Vesele se Srbijanci, koje nestrpljivo čeka izmučena Srbija.

Veselimo se mi, što krećemo na zapad, prema Hrvatskoj, gdje nas čekaju naši veliki oslobođeni teritoriji, Lika, Kordun, Banija, Slavonija i zapadna Bosna.

Na vidiku su radosni događaji.

— — — — —
Večeras krećemo.

Pravac: rijeka Bosna...

U šumi, na putu. 20. jula

Svi putovi, kažu, vode u Rim.

Pravac rijeka Bosna pokazao se relativnim pojmom, jer smo se noćas kretali u svima mogućim pravcima, samo ne u

direktnom pravcu prema Bosni. Dobar dio noći išli smo ravno na sjever, zatim na istok, da bi u zoru krenuli na jug. Prošli smo tako blizu tridesetak kilometara, a da se rijeci Bosni (koja je odavle udaljena sigurno preko 120 km) nismo baš nimalo približili. Ali svi ti naši zaobilazni putovi ipak vode ne samo u Rim, nego i k rijeci Bosni. Vojnička situacija, koja se ne može ovako napamet dokučiti, diktira nam ovakve pokrete.

Ne znam momentano, gdje se nalazimo. Negdje, nedaleko od drumca Vlasenica—Han Pijesak. Svakako »negdje u šumi«, koja je puna jagoda. Ali po računu drugova iz VŠ bit ćemo za dvadesetak dana u Bosanskoj Krajini...

Prošle godine, mjeseca juna, kretale su naše brigade, na čelu s *Titom*, iz Srbije i Crne Gore na zapad, prema Krajini i Hrvatskoj. Tada je uslijedio silan polet NO pokreta u zapadnoj Bosni, Lici, gornjoj Hrvatskoj i Dalmaciji. Veliki su teritoriji Bosne i Hrvatske bili oslobođeni, narodna se vlast prostirala zemljom, koja je bila velika poput Švicarske.

Sada su još povoljniji izgledi za proširenje našeg oslobođenog područja. Mnogo smo jači, a neprijatelj dobiva na svima stranama teške udarce. S druge strane vojnička situacija njemačkih fašista u svijetu, mogućnost skorog isključenja Italije iz društva osovine i opasnost proširenja druge fronte na Balkanu vjerovatno će prisiliti Hitlera da ponovno posveti pažnju fronti, koja postoji u Jugoslaviji i da svima raspoloživim silama još jednom pokuša uništiti našu borbu. Još je pitanje, hoće li Hitler imati za sve to vremena i dovoljno snaga. Jer, eto, i sadašnja se sovjetska protuofoenziva na sektoru Kursk—Orel—Bjelgorod proširuje i na jug, a desant savezničkih trupa može svakog časa uslijediti i na drugim stranama evropske ili sredozemne obale.

Noćas, dok smo se penjali po uskim putovima Milan-planine, na kojoj smo već jednom bili, prenosila se od čela naše kolone do začelja ova vijest:

— *Englezi bombardirali Rim i Napulj s 500 bombardera...*

Intenzivno bombardiranje talijanskih gradova moglo bi biti uvod u iskrcavanje saveznika u Italiji. Ali ono ima za cilj i

demoralizaciju talijanskog stanovništva, koje i onako već živi u pravoj panici.

Batina se dakle ozbiljno okrenula.

— — — — —

Na stranu naše borbe prešao je posljednjih dana i *Dr. Ulado Ribnikar*, javni radnik i vlasnik »Politike« iz Beograda, s još nekim rodoljubima, a među njima bio je i slikar Kun. Oni su se već prebacili na našu stranu i sada se nalaze negdje na Majevidici. Prvom prilikom on će se prebaciti k Vrhovnom štabu.

— — — — —

Noćas su trebali doći delegati američke vojne misije, ali zbog nevremena na Sredozemlju avion s ekspedicijom morao se s puta vratiti. Ipak je stigao nad naš teren avion, koji je iskrcao tri radio stanice za potrebe naše vojske. To je vrlo lijepi dar. Osim toga padobranom su se spustila još tri člana engleske vojne misije, među njima jedan mladi poručnik. Oni pripadaju tehničkom osoblju misije.

U šumi, 21. jula

Žita više nema, nema pure, pa ni pasulja. Još se nađe ponešto krumpira. Kuhana govedina ostaje glavna hrana svima jedinicama naše vojske, koje se nalaze na ovom terenu.

No ovakvo će stanje (bar za ove naše jedinice, koje idu tim pravcem) trajati samo dotle, dok se ne prebacimo preko rijeke Bosne. S onu stranu Bosne naći će se i žita i drugih korisnih stvari. Još ovaj mali intermezzo nestašice (a takvi će se s vremenom opet pojavljivati) izdržat ćemo.

Danas je VŠ primio depešu od V. krajiške divizije, kojom se izvješćuje, da je III. brigada te divizije zauzela *Praču* na pruži Sarajevo—Vardište. Tom je prilikom poginuo jedan viši njemački oficir, vjerovatno general. Nijemci su na taj napadaj odgovorili represalijama i strijeljali šezdeset muslimana, što su se bili sklonili u džamiju. Razbojnicima još nije dosta nevine krvi.

Rodko Čolaković otišao je jučer za Majevicu.

Jučer su se jedinice Crvene armije nalazile tri kilometra pred Orlom. Sovjetska artiljerija tuče grad.

Noćas ćemo krenuti dalje s Milan-planinc.

U šumi. 23. jula

Bili smo, kako sam zabilježio, još jednom na Milan-planini, srez vlasenički. Jučer u zoru spustili smo se nešto niže, a noćas smo, vraćajući se sve istim putem, prošli kroz Drahlić (gdje smo već bili), da bi se zaustavili u nekoj šumi udaljenoj oko 5 kilometara od Drahlića. Tri puta prošao sam istim putem.

Vrtimo se dakle već više dana na istom terenu. Od Drahlića do Milan-planine i natrag ima najmanje pedeset kilometara. Vrhovni štab stalno mijenja svoje boravište, da bi pred neprijateljem i špijunima zameo trag. Kako se čini, mi zato još nismo krenuli prema rijeci Bosni i prema zapadu, što prethodno treba da uhvatimo vezu s našom V. divizijom (Krajiškom). Nije isključeno, da će stanovito vrijeme I. prol. divizija pratiti Vrhovni štab u njegovu pokretu na zapad.

Odmaramo se i noćimo u šumama. Noći su sada vrlo prijatne i tople. Pod gustim jelovim ili bukovim granama nema rose, a magla je potpuno nestala. Ne gnjavi nas vlaga, koja nam je ogorčavala počivanje. Prednost šume, pored toga, što se nadišemo svježeg zraka »iz prve ruke«, leži i u tome, što nas ne progone buhe i stjenice, što se od ušiju ipak možemo lakše očistiti, nego u prljavim kućercima ili štalama.

Prehrana vojske postaje na ovom terenu sve teža. Već desetak dana nema kruha. Skoro isključiva je hrana ujutro, o podne i uveče, govede meso s juhom, koju partizani zovu »govedi čaj«. Probavni organi, koji su se kod pojedinaca tek počeli oporavljati, opet se poremećuju.

Već zbog same prehrane vojske morat ćemo brzo potražiti nove krajeve. Ovdje je sve opustjelo, popaljeno, izbjeglo, na desetine i desetine kilometara ne vidi se zaseoka ili kuće.

Kapetan Dikin promaknut je za majora, kako javlja jedna depeša iz Kaira. Čestitao sam mu.

Tek sada saznajem, da je mladi major u civilu docent *oksfordskog sveučilišta*. Dikin dakle nije oficir od karijere.

— — — — —

Jelovac, 25. jula

Krenusmo prekjučer uveče i ubrzo smo došli na putove, kojima smo već prošli idući od pruge Sarajevo—Vardište prema sjeveru. Sada smo se kretali južnim pravcem.

Kasno u noći prošli smo kroz selo Kruševac. U selu Medojevićima, iz kojega se rekrutovalo nešto četnika, bili smo već oko jedan sat. Bila je hladna i kišovita noć.

Nedaleko Vladojevića, malog planinskog sela, predanihi smo u šumi, pod kišom. Nije bilo ugodno. Ali znali smo, da ćemo uskoro stići do sela, gdje ćemo se jedan dio noći odmoriti.

Predveče smo se počeli spuštati prema selu.

Tu smo naišli na jedinice I. proleterske divizije. Tu je bio i njezin komandant Koča Popović.

Dispozicija, što je prvobitno bila određena za kretanje naših ovdašnjih jedinica, izmijenjena je. Vrhovni je štab odlučio, da na zapad kreće i I. proleterska. Nije čak isključeno, da će i II. proleterska poći u istom pravcu.

Zasada dakle kreću na zapad, prema Bos. Krajini, ove jedinice Narodno-oslobodilačke vojske:

I. proleterska divizija, V. bosanska divizija, VII. banijska divizija i I. dalamtinska brigada (zapravo njezina dva bataljona).

I. proleterska bit će u blizini Vrhovnog štaba i s njom će VŠ vjerovatno ići do svog cilja na zapadu.

Sada smo se konačno spojili s tom divizijom, i naš pokret bit će odmah usmjeren prema cilju.

Samo da krenemo prema cilju, da ne tapkamo na jednome mjestu, kao ovih posljednjih dana. Neka to bude zapad ili istok, neka bude onako, kako Tito odredi...

Tako misle i govore svi borci. Povjerenje u druga »Starog« (Tita), Vrhovnog komandanta, kod svih je boraca neograničeno:

— Zna Tito, što radi. Dvije godine vodi on našu vojsku, i nije pogriješio, nikad se nije prevario u svojim predviđanjima i planovima. Pod njegovim smo rukovodstvom pobjeđivali u najtežim danima, pod njegovom se komandom naša vojska izvlačila iz situacija, koje su nam izgledale bezizlazne.

Takvi i slični razgovori čuju se svakodnevno među partizanima. Silna je stvar, da je Tito neosporni autoritet za sve, od komandanata i političkih komesara divizija do posljednjeg borca. Njegovo se ime izgovara sa strahopočitanjem i ljubavlju. Njegova pojava među partizanima izaziva radost.

— *Uvidio sam druga Tita!* — hvali se partizan...

Noćas nas je nemilice prala kiša. Padala je naizmjenice tiho i u pljuskovima od jedan sat noću, kad smo krenuli iz Vladojevića, pa sve do četiri sata ujutro.

Sada se sušimo u zaselku *Jelover* na suncu, koje je jutros granulo opet čisto. I opet su naši borci spremni na nove napore. A to tim više, što znaju, da sada odlučno kreću prema svom zapadnom cilju.

Čitavu noć nisam ni oka stisnuo. Jučer sam po danu spavao svega tri sata. Pa ipak mi san ni sada, na toplom suncu, ne dolazi na oči. Posljednjih dana dosta patim od nesanice. Ali veliki umor baš i ne osjećam. Istina, mnogo sam oslabio, iako sam se nešto pridigao poslije onih najtežih napora. Ali kad uveče zajašem svoga malog bosanskog ždrijepca, već nakon pola sata jahanja sklapaju mi se oči. Tada bih spavao. Često moram sjahati i neko vrijeme pješačiti, da bih odagnao san, koji me dovodi u opasnost da skliznem sa sedla.

»Njemački plan ljetne ofenzive treba smatrati potpuno propalim« objavio je maršal Staljin u svojoj dnevnoj zapovijedi 24. VII. o. g. generalima Rokosovskom, Vatutinu i Popovu. Odlučne bitke odigrale su se južno od Orela i sjeverno od Bjelgoroda, gdje su sovjetske trupe prešle u protunavalu i probile obranu neprijatelja.

U Očevju, divnom planinskom selu uokvirenom gustim šumama, gdje stanovnici, Hrvati, žive u lijepim i čistim kućama, u tom selu, iz kojega su ustaški milicioneri već pucali iz zasjede na naše borce, zatekla nas je danas jedna važna vijest:

Mussolini dao ostavku. Radi se na sastavu nove talijanske vlade, koja će vjerovatno imati anglofilski karakter.

Još ne znam, da li su tu radio-vijest vjerno reproducirali partizani, koji su nam je maločas saopćili. U svakom slučaju točno je, da je Mussolini otišao.

To je početak *kapitulacije* Italije u ovom ratu.

Da li će latentne borbene snage u ovom odsudnom času doći do izražaja u Italiji, to je za nas velika nepoznanica. Brže od takva unutrašnjeg razvoja u Italiji bit će, po mom mišljenju, iskrcavanje engleskih i američkih trupa na poluotoku. Mislim također, da Hitler ne će moći održati svoj gestapovski režim u Italiji i da će biti prisiljen svoje trupe povući, u najmanju ruku, iza Apenina.

Razvoj događaja u Italiji silno će odjeknuti ne samo u Njemačkoj, nego još više u raznim vazalnim zemljama. Finska i mađarska vladajuća klika tražit će također puta i načina za »častan« izlaz iz sosa, u koji ih je uvukao Hitler.

A kako će se tek stvari razvijati kod nas! Pavelić i ostali ustaški lupeži vezali su se više za Italiju, nego za Njemačku. Pavelić je čak pokušavao svoju ovisnost o Mussoliniju markirati time, što je proglasio kraljem Vojvodu od Spoleta. Ovom grotesknom paradom Mussolini je htio u neku ruku simbolički staviti Pavelićevu NDH pod svoje »okrilje«, da je zaštititi pred pretenzijama fašističke Njemačke.

Talijanske će trupe kod nas biti povučene, ukoliko ih naša vojska u tome pravodobno ne spriječi. Mislim, da je sada zadatak naših jedinica u Hrvatskoj i Dalmaciji, da energično pristupe razoružavanju talijanskih garnizona. Treba spriječiti evakuaciju talijanskih garnizona. Treba odmah iskoristiti paniku i demoralizaciju talijanske vojske.

Hoće li Nijemci nadomjestiti talijanske garnizone u Hrvatskoj i Dalmaciji? Hoće li nakon isključenja Italije uopće moći braniti jadranske obale od invazije?

Sovjetska se kontraofenziva uspješno nastavlja. Nijemci brane Orel s četrnaest tenkovskih divizija. Rusi uništavaju dnevno oko 300 tenkova i 100 aviona. Sovjetske trupe opkoljavaju Orel. Na čitavom južnom sektoru fronta je aktivizirana. Sovjetske trupe dnevno napreduju 5—6 kilometara. Švabe se ogorčeno brane.

Ranom zorom stigli smo u krasno mjestance Očevja. Put nas sada vodi kroz kraj nastanjen pretežno hrvatskim elementom. Tu se vide plodne visoravni, žitom obrasle plohe pšenica, kukuruz, raž, zob, uredne bašte i šljivici. Seoske su kuće snježno okrečene, čiste s povelikim, čistim prozorima. Tu ne vlada glad kao u krajevima, kojima smo netom prošli. Naša je vojska na tim pitomim brdima i brdašcima, koja su kao stvorena za oporavišta i sanatorije, našla nove zalihe hrane, i kotlovi naših jedinica još jednom se zapuše mirisavom purom, mladim krumpirom i svinjskim mesom. Među čete dijeli se med i sir.

U šumi, nedaleko od Gornje Vijake, 23. jula

I dalje prolazimo brdinama i dolinama, šumama i proplancima, gdje su razasuti pitoreskni zaseoci poput onih, koje smo vidjeli jučer. Sela sačuvana, velika i uredna. Stanovništvo gleda s velikim interesom, ali i s primjesom straha s prozora svojih kuća, kolone, koje prolaze. Muškaraca se malo vidi. Ili su pobjegli ili se nalaze u redovima ustaša i domobrana.

Iz Očevja, gdje smo jučer predanili, krenuli smo sinoć preko sela *Krčevina* do Gornje Vijake. Jedno selo ljepše od drugoga. Silno nas se doima unutrašnjost seoskih kuća: podovi oribani i čisti, zidovi okrečeni, bijeli. Jeftine svetačke slike vise na svima zidovima. Mjesto ognjišta, nad kojima vise na lancima bakračići, u ovima kućama već postoje prave kuhinje s građenim štednjacima, a u sobama su smješteni čisti kreveti. Čistoća kuća, soba i ljudi naročito upada u oči.

Djeca se brzo privikavaju na nas i brzo nam prilaze.

Sinoć i jutros u zoru čuo sam opet, nakon dugog vremena, zvonjavu crkvenog zvona. Sasvim neobičan zvuk.

U Gornjoj Vijaki smo prespavali, da bismo jutros u tri sata krenuli dalje.

Put prema zapadu. Sada logorujemo u šumi udaljenoj desetak kilometara od *Vareša*. Za tri dana trebali bi da stignemo do rijeke Bosne. Tri dana živjet ćemo u glavnom od suhe hrane, konzervi i nešto dvopeka. No zato se vojska posljednja tri dana dobro hrani. Pred nama su tri ili četiri dana forsiranog marša.

Neprijatelj je osjetio našu blizinu. Tu je Sarajevo, tu je Vareš, tu je blizu i pruga Brod—Sarajevo. Njemačka avijacija traži nas po šumama i selima. Sinoć, kad smo izišli iz Očevja, avioni su bombardirali selo i okolicu. Danas, pošto smo odmakli iz Krčevina i Gornje Vijake, bombardirali su i ta sela, i to zapaljivim bombama. Ne znamo, kakva je šteta nanešena u tim lijepim selima, u svakom slučaju nama ta bombardiranja nisu ništa naškodila. Česta je pojava, da Švabe bombardiraju naše logore s dan zakašnjenja...

— — — — —
 Poslije odlaska Mussolinija došao je maršal *Badoglio*. On je sastavio novu talijansku vladu. Nema govora o nekoj anglo-filskoj vladi, kako se to u prvi čas mislilo.

Antifašističke demonstracije poplavile su cijelu Italiju. Svi istaknuti dosadašnji fašistički funkcionari silaze s pozornice. Otišao je i Virginio Gayda, direktor »Giornale d'Italia«, kao i šef državne policije.

Povodom Mussolinijeva pada radio Slobodna Jugoslavija od 27. jula o. g. daje ovaj komentar:

»Vijest o Mussolinijevu padu izazvala je veliko oduševljenje širom naše zemlje. Pao je jedan od najgnusnijih tirana i krvnika našeg naroda i slobode. On je pao, pošto su Rusi odnijeli sjajnu pobjedu kod Staljin-grada, na Donu i sada kod Orela, poslije pobjede savezničkih armija u Tunisu i na Siciliji, poslije teških udara, koje je NO vojska zadala II. talijanskoj armati, Mussolinijev pad tek je početak velikih događaja, koji će se odigrati u toku idućih nedjelja i mjeseci. Mussolinijev pad izazvao

je veliku paniku među fašističkim lakajima u Zagrebu i Beogradu. Ustaški razbojnici izgubili su jednog od svojih pokrovitelja, koji ih je odgajao za dželatsku ulogu nad srpskim i hrvatskim narodom. Danas oni cijepaju ustaške legitimacije i uniforme, jer vide, da se približava kraj krvavom Pavelićevu režimu. Mussolini je pao, ali tiranija nije pala. Potrebno je još više pojačati borbu protiv okupatora i njihovih slugu. Treba još više zbiti redove pod zastavu NO vojske. Mi se obraćamo talijanskim vojnicima u našoj zemlji, da čitavim brigadama i divizijama bježe u svoju zemlju i gone njemačke tlačitelje. Vojnici II. armate! Vi nemate šta da radite u našoj zemlji. Spasavajte svoje živote i idite u Italiju, da je oslobodite od fašizma.«

Churchill je govorio. Rekao je, da od nove talijanske vlade nije primio nikakvih prijedloga o primirju. Rat protiv Italije bit će dakle produžen do potpune njezine kapitulacije.

Talijanski je kralj izjavio, da ostaje *vjieran svojim obavezama*. Prema tome on ostaje vjieran savezu s Hitlerom.

Maršal Badoglio izjavljuje, da će Italija, iako ranjena, produžiti rat.

Prema svemu tome nova Badoglieva vlada predstavlja prelazni režim. Nakon Mussolinijeva pada ne mogu nikakve nove injekcije pridići vojnu i moralnu snagu talijanskog naroda. Usprkos gromoglasnim izjavama Badoglia i talijanskog kralja Italija je na putu kapitulacije.

Na Siciliji savezničke trupe brzo napreduju. Amerikanci su dosada zarobili 70.000 Talijana, među njima mnogo oficira i desetak generala.

Na sovjetskoj fronti Crvena armija također napreduje. Orel je pred padom. Svaki dan oslobadaju sovjetski vojnici po pedesetak naseljenih mjesta.

U šumi, na putu, 29. jula.

Masovne demonstracije zahvatile su čitavu Italiju.

Talijanske mase traže mir.

Kako radio London javlja, te se demonstracije vode pod crvenim zastavama. Badoglio je zabranio svako demonstriranje, ali narod ga ne sluša.

Ime *Mateotti* opet se javno čuje na ulicama talijanskih gradova. Trgovi i ulice dobivaju nove naslove s *Mateottijevim* imenom. Skidaju se fašistički znakovi.

Kao kruna svemu tome dolazi *raspuštanje fašističke stranke*.

Mase provaljuju u stanove fašističkih funkcionara, raznose im živežne namirnice. Fašisti bježe, skrivaju se. Ne zna se za Mussolinijevo boravište.

Njemački radio čak javlja, da stanje u Milanu »vrlo zabrinjuje«.

U Italiji se dakle događaji razvijaju brzim tempom. Kako će na sve to reagirati Hitler, još se ne zna. U svakom slučaju njegovi policajci i špijuni već potajno bježe preko granica. Dosada Hitler nije poslao Badogliu uobičajenu čestitku.

Nemamo vijesti o odjeku Mussolinijeva pada u Mađarskoj, Rumunjskoj, Finskoj, Bugarskoj. Tu će sigurno previranje u Italiji, a pogotovo njezina skora kapitulacija, još više ponukati vladajuću kliku, da se prije definitivnog kraha izvuku iz Hitlerova zagrljaja.

U Zagrebu mora da je sada osobito napeto. Već su ranije pojedini ustaški funkcionari i funkcionarčići pokušavali izvući se videći, da će svu tu ustašku gadariju odnijeti davno. Sada će to biti još u većoj mjeri. Oživjet će oni, koji su iz prikrajka gledali i priželjkivali krah fašizma, ali nisu imali hrabrosti da se aktivno protiv njega bore. Pojačat će navalu antifašističke snage. Strah i panika širi se sada sigurno nevjerojatnom brzinom u redovima ustaša i njihovih simpatizera. Sva ona žgadija, što se sa svih strana slegla u posljednje dvije godine u Zagrebu, pošto je napljačkala tuđe imutke, svi oni pljačkaši i ustaški mezimci, što žive od pljačke srpskih i židovskih radnja i što se kite opljačkanim zlatom, i drugi gadovi, ubojice i nitkovi, koje je ustaštvo podiglo ili kupilo za pare, sav taj talog sada se uzmutio i želi da se izgubi, da ostane nezapažen, da se spase pred lomom, što se, eto, približava vratolomnom brzinom.

Naš veliki pokret na zapad dobiva u takvoj situaciji osobito značenje. Probijamo se na zapad bez borbe. Neprijatelja tako

reći i ne susrećemo. Ponekad nas posjeti koji avion, ali to ne predstavlja nikakvu ozbiljnu zapreku našim pokretima. Njemačka je avijacija očito angažirana na drugim stranama.

Saveznička avijacija i dalje žestoko bombardira njemačke gradove, posljednjih dana opet Hamburg i Essen.

Na Siciliji i u Kataniji njemačke i talijanske trupe pružaju jači otpor. London čak javlja, da Nijemci dovlače na Siciliju nova pojačanja.

Ali Sicilija, sama po sebi, više i nije toliko interesantna. Njezina likvidacija još se samo odgaga, da bi Nijemci mogli stvoriti daljnju obrambenu liniju. Gdje će ona biti? Mislím, da će ona biti daleko na sjeveru Italije.

Osam sovjetskih kolona maršira sada na Orel. Kod Lenjin-grada je također oživjela fronta. Na svima dijelovima fronte Švabe su ili u odstupanju ili su njihovi lokalni napadaji odbijeni. Jučer je javila Moskva, da je Crvena armija oko Orela oslobodila daljnjih pedeset naseljenih mjesta.

Dakle sve teče onako, kako se samo može poželjeti.

Ali šta bi baš ovaj čas još trebalo, da se ubrza slom »čeličnog« saveza osovine Rim-Berlin, bolje reći, da se ubrza slom hitlerizma?

Mnogo diskutiramo o sadašnjoj situaciji. Veliki optimizam vlada kod sviju. Nazor na pr. veli, da sada nikako ne bi htio zaglaviti ili prosto umrijeti, kad je svršetak tako blizu.

Slažemo se u tome, da bi ovaj čas ili u naskorije vrijeme saveznici morali izvršiti novo iskrcavanje na evropskoj obali, bilo oko Kanala, Francuske, Belgije ili Nizozemske, bilo u Norveškoj. To bi silno ubrzalo razvoj događaja i slom Njemačke. Traži se dakle druga fronta, jer Sicilija je tek uvod u nju.

Da ne zaboravim! Iz Hrvatske nam stižu vijesti, da se u Hrv. Zagorju sve uspješnije provodi mobilizacija za našu vojsku. Sada će se i taj proces prilaženja hrvatskih masa sigurno još više ubrzati.

Nalazimo se sada malco sjeverozapadno od Vareša. Zaobilazimo ga sa sjeverne strane. Pred nama, na zapadu, leži *Travnik*. Još dva i po dana marša, i mi ćemo stići na rijeku Bosnu.

U jednoj od najtamnijih noći pošli smo preksinoć na put. Velike strmine, gdje konji i ljudi posrću kao za okladu. Penjemo se i spuštamo kosama planine Zvijezde. Samo jednom seocu s muslimanskim stanovništvom zapamtio sam ime. To je selo *Rijeka*.

Prava ljetna kiša prati nas na mahove putem i na logorovanju u šumi. Sunce, što se isto tako na mahove pojavljuje, brzo nam suši promoćene kapute.

Prošlu smo noć prespavali opet u šumi. Bilo je vlažno, kišno i hladno. Rano ujutro pomakli smo se samo nekoliko kilometara dalje i sada logorujemo u šumi, uz potok, i tu ostajemo čitav današnji dan i iduću noć. U zoru krećemo dalje odmoreni, naspavani. Zadovoljni smo i dobro raspoloženi.

Na putu, u šumi, 30. jula

Osvanuo je divan sunčani dan.

Kad smo jutros krenuli, sunčane su zrake jedva počele dodirivati vrhove visoke šume pred nama. Jutarnja maglica, što je ležala u dolinama i nad potočićima, rasplinula se za tren oka. Šuma je osvanula čista, svježja i oprana od jučerašnje kiše.

Radujemo se današnjem maršu po danu. Koliko je lakše i ugodnije pentrati se danju po ovim bosanskim planinama i provlačiti se kroz guštike i nepregledne šume! Dnevni se pokreti odvijaju brže nego noćni, za isto se vrijeme prevali dvostruko, pa i trostruko više puta po danu nego po noći. I najzad čovjeku se toliko po danu ne spava kao po noći.

Kakve nepregledne šume! Kakvo neprocjenjivo bogatstvo istočne Bosne. Dokle pogled dopire s vrhunca bilo koje planine, preko koje prelazimo, šuma, šuma, šuma. Te su šume međusobno vezane prostranim gorskim proplancima, livadama i travnicima. U valovitim dolinama, gdje su porazbacane hrpe bijelih i drvenih kućica, i gdje putovi vijugaju zmijoliko na sve strane, ljeska se na ljetnom suncu još nedozrelo žito. Iz daljine ove pitome

doline, koje su uokvirene tamnom šumom, ove oaze s raznim kulturama i šljivicima čine se kao čilimovi satkani u modernim tkaonicama.

Da, divna je i bogata istočna Bosna! Koliko ona mogućnosti krije u sebi, da i narod, koji je nastava, bude bogat i da živi u blagostanju. Bacit ćemo se na krčenje i obnavljanje tih silnih šuma, izgradit ćemo ceste i željeznice, probušiti rudnike, podići ljetovališta i sanatorije, urediti moderne farme za stoku, očistiti trulež, sagraditi našu novu Bosnu ponosnu. Bit će ona najljepši naš kraj, ljepši no što je danas, ako to uopće može da bude. Zaslužila je Bosna, da bude ponosna ne samo na svoju borbenu prošlost, nego i na svoju ljepotu.

Još tridesetak kilometara dijeli nas od rijeke Bosne. Prekotsutra prekoračit ćemo rijeku i ostaviti iza sebe istočnu Bosnu, u kojoj se naša vojska, poslije muka i tegoba u Crnoj Gori, ipak pridigla i oporavila.

Sinoć, kad smo se uz vatru ispod bukve spremali da legnemo, pristupi nam dobro raspoložen, na oko ljeniv, Vlado Dedijer ovim riječima:

— Ako čujete tri pucnja iz revolvera, pao je Orel. Ako čujete jedan pucanj, pala je Katanija... Odoh ja da slušam posljednje radio-vijesti...

Ode.

Nismo čuli nikakve pucnjave. Nije dakle pao ni Orel ni Katanija. Ali oslobođenje se ovih gradova očekuje svakog časa.

Oslobođenjem Orela bit će poljuljana čitava prednja i južna obrambena linija hitlerovaca. Crvena armija tjerat će neprijatelja vjerojatno sve do Dnjepra u jednom naletu.

Pa ipak uza sve poteškoće, što ih sada mora savladati Hitler, još uvijek ne treba obescjenjivati snage njemačkih razbojnika. Neki dan je Churchill rekao, da Hitler sada raspolaže s tri stotine prvorazredno opremljenih i izvježbanih divizija. To je ogromna snaga, koja se može još dugo vremena odupirati navalama Crvene armije i zapadnih saveznika.

Ali početak kraja već je tu. Počelo je od Italije, kako se i predviđalo. U rokovima sam se već mnogo puta prevario. Ali ipak tvrdim, da će naša zemlja biti oslobođena prije, nego svrši rat.

Jučer je objavljeno, da je saveznička avijacija vrlo žestoko bombardirala norvešku obalu. To bi mogao biti uvod u desant savezničkih trupa u *Norveškoj*.

Odmaramo se sada pred selom *Podborjem*. Prošli smo nekoliko gorskih proplanaka, gdje osamljeno, tužno i nahereno stoje siromašne drvene kolibe. One imaju i svoja imena: Draškovac, Ponori. Većih sela u blizini gorskog bespuća, kojim sada prolazimo, uopće nema. Osim vodiča, koji predvodi našu kolonu, od stanovništva nikoga i ne vidimo, ni muško ni žensko.

Dok tako naše kolone, na čelu s Vrhovnim štabom i u društvu s I. prol. divizijom i VII. banijskom divizijom kreću prema Krajinu, II. prol. divizija operira na sektoru Prnjavor-Doboj. Ona tamo ruši željezničke pruge, mostove i rudnike i tuče jedinice tako zvane *Uražje divizije*. II. prol. divizija porušila je posljednjih dana 30 kilometara željezničke pruge, uništila četiri rudnika i digla u zrak nekoliko važnih mostova. — U tima operacijama jedinice ove naše divizije vrlo dobro prolaze, intendature njezinih brigada i bataljona snabdjele su se izdašnim zalihama hrane.

Naši pioniri, s inženjerom Volodjom na čelu, vratili su se neki dan sa svoje rušilačke turneje. Razorili su pruge, mostove i rudnike eksplozivom, što je stigao od saveznika iz Afrike. Na tom su poslu izdržali nekoliko okršaja s Nijemcima i ustašama. Tražio sam očima među njima Adolfa Pondeljaka, koji je, kao što sam već zabilježio, onomadne došao k nama zamjenom iz Jasenovca. Nisam ga vidio.

Danas zapitah našeg krojača Kokota (koji je također došao ovamo ravno iz zatvora), da li zna nešto o Pondeljaku. — On mi reče, da je nestao negdje u blizini Kladnja, kad su Nijemci našim

pionirima priredili zasjedu. Mala grupica, koja je bila napadnuta, uspjela se spasiti, izuzev Adolfa Pondeljaka, koji se više nije vratio. Tko zna, što je s tromim i nespretnim Adolfom! On je bio toliko zabrinut za svoju djecu i ženu, koje je ostavio u Zagrebu. Hoće li im se on vratiti?...

U šumi, nedaleko od Bijele Vode, 31. jula

Samo nekoliko sati prospavamo noćas na jednoj rosnoj ledini u muslimanskom selu Podborju. Već u dva sata noću bila je buđnica, a već u dva i pô uspinjali smo se novim strminama držeći se našeg zapadnog pravca.

I opet je divno planinsko sunce u zoru obasjalo daleke plavičaste gore i vrhunce bukovih i jelovih šuma. Prohladno jutro pretvaralo se u blago i toplo dopodne.

Putovi, kojima prolazimo, teško su prohodni i strmi. Zaobilazimo glavnije šumske putove i probijamo se tako reći kroz bespuća. Valja nam nezapaženo stići do rijeke i do pruge.

Već oko 9 sati jutros našli smo se pred selom *Bijela Voda*. Zadržali smo se prije sela u šumi, gdje sada logorujemo. Primičući se ovom našem logoru čuli smo jutros iz pravca Bijele Vode puškaranje i nekoliko mitraljeskih rafala. Selo je četničko. Naši su dakle napali Bijelu Vodu.

Kasnije smo saznali, da je napad I. proleterske brigade bio uspješan i prilično plodonosan. Prije svega tu je uhvaćen čuveni četnički »vojvoda« Golub, koji već dvije godine harači po istočnoj Bosni. Osim njega zarobljeno je još nekoliko četnika. Bili su potpuno iznenađeni, nisu očekivali naš napadaj. Naš veliki pokret ostao je dosada dakle nezapažen.

Zaplijenjena su dva puškomitraljeza, četiri šmajsera, nešto pušaka i nešto hrane. Selo je sada čisto, i Vrhovni štab s Pratećim bataljonima može da prođe.

Sada je pet sati poslije podne. Sve je već spremno za pokret, konji natovareni i osedlani, ljudstvo u pripremi. *Još večeras moramo prijeći rijeku Bosnu*, koja je odavle udaljena oko tri sata hoda. Prelazit ćemo je preko nekog mosta, dok ćemo željezničku

prugu Brod-Sarajevo prekoračiti kod *Nemile*, ukoliko se ne dogodi nešto nepredviđeno.

S lijeve strane Vrhovnog štaba, drugim putovima, zaštićuje nam prelaz I. dalmatinjska brigada, s desne strane ide VII. banijska divizija. Naši su se pioniri spremili da večeras temeljito poruše željezničku prugu i mostove i da zapale željezničku stanicu.

ГРАДСКА БИБЛИОТЕКА
РАДОЈЕ ДОМАНОВИЋ
СКОПЈЕ

U CENTRALNOJ BOSNI

U šumi, nedaleko od Orahovice, 1. augusta

Oko dvanaest sati noću prešao je rijeku Bosnu Vrhovni štab. Počivamo sada podaleko od rijeke i pruge, u šumi pokraj sela *Orahovice*. Čitav marš trajao je deset sati, i to tako reći bez odmora.

Polazeći jučer oko 5.30 sati poslije podne na put mi smo još nedaleko sela Bijejele Vode naišli u šumi na šestnaest četničkih lešina. Tu je izvršena likvidacija onih, koji su se protiv NO vojske borili s puškom u ruci. Među njima i četničkog razbojnika »vojvode« *Goluba*.

Jake detonacije odjekivale su klancem, kojim prolazi Bosna, kad smo se sinoć približavali rijeci i pruzi. Naši su pioniri razarali prugu i mostove. Desetak kilometara pruge bit će uništeno.

Nagli usponi sve do vrhunca ovih brda i isto tako nagle nizbrdice, koje su nas vodile prema rijeci, neobično su nas zamarale. Čitavih pet sati penjali smo se i spuštali, dok nismo stigli u dolinu šumskog klanca.

Široka, mirna i tamna osvanula je pred nama rijeka Bosna, koja svojim vijugavim tokom dijeli istočnu od centralne Bosne.

Noć je bila zvjezdana, bez mjesečine. U tami su se jedva naslućivale silhuete naših konja i kolone boraca. Dalje, niz tok Bosne, nebo je bilo obasjano crvenkastim sjajem, koji je drhtavo osvjetljavao usjekline klanca i šume. To gore željezničke stanice Nemile i Vranduka.

Nismo prelazili Bosnu preko mosta, koji se navodno nalazio podalje od puta, kojim smo se spustili u klanac. Odaabrano je mjesto, gdje se voda može pregaziti, između Nemile i Vranduka. U noći su takvi prelazi neprijatni i uzbudljivi, noge se pješaka i konja spotiču o kamenje, dno se rijeke ne vidi, a druga obala čini se beskrajno daleko. Bosna je tu bila dosta plitka i relativno

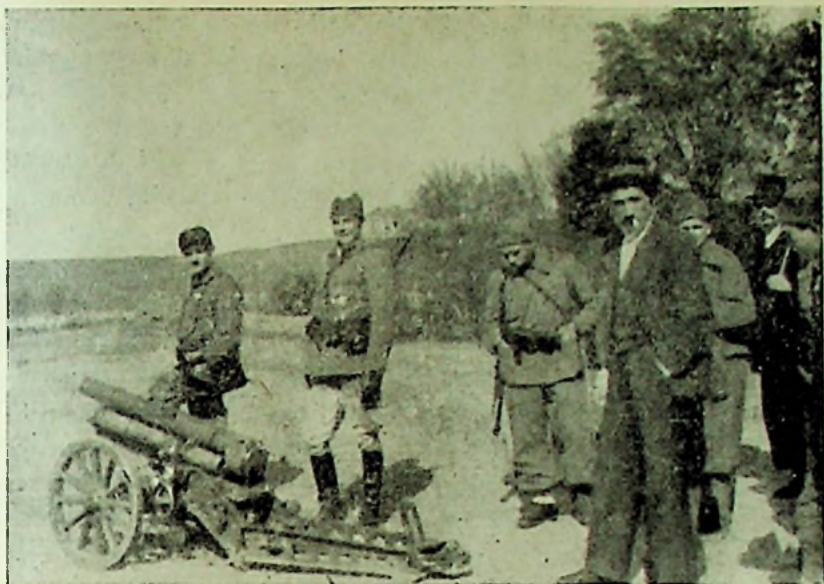
mirna, ali je mjestimično ipak dopirala pješacima skoro do pojasa. Konjanicima je voda hvatala noge u stremenima. Na dubljim mjestima struja rijeke vukla je nemilosrdno i konje i pješake. Bilo je zapomaganja i utapanja. Sjetih se prelaza preko Sutjeske, koja je onomadne progutala toliko naših boraca. Još ne znam, da li je netko zaglavio jučer kod prelaza Bosne, koja, iako šira od Sutjeske, nije ni izdaleka tako silovita i jaka.

Pregazismo Bosnu i prekoračismo prugu i cestu, a da se neprijatelj uopće nije pojavio. Još dok smo se približavali rijeci, čuli smo kratkotrajno puškaranje i nekoliko mitraljeskih rafala: otpor manjih grupa ustaša ili domobrana, koji su čuvali prugu i mostove, bio je brzo svladan. I. dalmatinska brigada zarobila je pedesetak domobrana, koji nisu pružili nikakav otpor.

Eto nas u *centralnoj Bosni*. Važna etapa našeg puta je minula. Slijede nove etape, novi podvizi Narodno-oslobodilačke vojske. Istočna Bosna primila je naše izmučene brigade, pridigla ih i nahranila, centralnom Bosnom prebacit će se one prema Krajini, koja ih čeka kao svoje stare znance. U novim, ljutim bojevima i nadčovječnim naporima prekaljeni naši borci, što su preko glave preturili Golgotu prelaza Neretve, Hercegovine, Sandžaka i Crne Gore, spojit će se tamo na zapadu s drugim našim brigadama, da opet još jednom, i sve do konačne pobjede, dokažu svijetu, kako se samoprijegorno i krvavo bore za slobodu rođene zemlje.

Prečavši rijeku i prugu stupili smo opet na čvrstu cestu. Njome nismo išli dugo, tek neka dva kilometra, uz vodu. A poslije ceste nagli uspon na šumovite planine s ovu stranu rijeke Bosne, po jedva prohodnim kozjim stazama i neprijatnim bespućima. Teško i zadihano idu borci s puškama, mitraljezima i torbacima, mučno se uzbrdo penju natovareni konji s municijom, eksplozivom i kuhinjama.

Prvo naselje, na koje smo na početku našeg puta u centralnoj Bosni naišli, srpsko je selo *Loznik*. U svanuće, dok su se u jutarnjoj polutami jedva primjećivale malene kućice, žene su nas s pragova svojih kuća gledale u čudu i nedoumici. Ovim je putem.

Prvi partizanski top u Slavoniji, decembar 1942.

idući prema istoku, prošla V. (krajiška) divizija, koja sada opet kreće natrag u Krajinu negdje u blizini Sarajeva. Nedaleko našeg logora nalaze se muslimanska sela Orahovica i još dalje Šerići.

Iz Hrvatske su nam stigle dobre vijesti.

U Hrvatskom Zagorju provodi se masovna mobilizacija za Narodno-oslobodilačku vojsku. U najkraće vrijeme formirana je od Zagoraca i nekih jedinica Kalničkog odreda jedna brigada. Hrvati dakle sve odlučnije pristupaju borbi.

Značajno je, da je iz kasarne u Varaždinu otišlo u redove partizana 190 domobrana i nekoliko oficira, s puškama, mitraljezima i haubicama.

U isto vrijeme Nijemci i ustaše vrše dobro pripremljenu ofenzivu na naš slavonski oslobođeni teritorij. Navodno navaljuju četiri neprijateljske divizije. Jedna se naša divizija iz obruča već

probila prema Kalniku i Zagorju, jedna je brigada prešla u Baniju, dok se, kako izgleda, jedna divizija još nalazi unutar obruča. Vode se žestoki i krvavi bojevi.

Šerići, 2. augusta

Planine, po kojima se sada veremo, spadaju već u masiv planine Vlašića.

To su vrlo teški tereni, strmi i jedva prohodni. Muku muče naše komore s tovarima, muku muče naši borci. No ipak se sve kreće veselo naprijed. Pravac kretanja naših jedinica jesu sjeverni obronci Vlašića.

Jučer smo očekivali, da će nas avioni uporno tražiti po okolnim šumama i selima s ovu stranu Bosne. Ali samo jedan avion izviđač preletio je jučer kasno poslije podne naše položaje. Nakon prek-sinoćnjeg loma na pruži sada je svuda oko nas mir. Pucnjava se nigdje ne čuje.

Jučer do predveče ležali smo u šumi nedaleko od Orahovice. Umor i glad bili su nas svladali, i spavali smo čitavo dopodne. Na mahove je kroz bukovo lišće probijala kiša. Kroz granje gorskog vrhunca, gdje smo logorovali, pogled se prostirao na daleke plave bosanske planine obraštene šumom i doline s pašnjacima i oranicama. Tu je porazbacano nekoliko sela, većinom muslimanskih, kroz njih vijugaju putovi, i teku gorski potoci.

Slika je lijepa, šume nepregledne, plavičastim planinama nikad kraja.

Predveče smo se spustili u poveće muslimansko selo *Šerići*. Tu se već nalaze Štabovi VII. banijske divizije i I. dalmatinske brigade. Vojske u selu ima dosta.

Nitko od stanovnika *Šerića* nije pred našom vojskom pobjegao. Naprotiv, mještani se prema nama drže veoma naklonjeno, snabdijevaju nam dragovoljno vojsku hranom, pomažu joj i idu joj na svakom koraku u susret. Ovi su se muslimani dosada uspješno obranili od četnika, koji su i ovdje pokušavali nasilno prodrijeti. Još prošle godine, pošto je ocijenila položaj i raspoloženje *Šerića*,

naša Dalmatinska brigada podijelila je stanovnicima nešto pušaka za obranu sela od četnika. Sada će oni od nas dobiti i mitraljez.

Ostajemo u ovom gostoljubivom selu još danas i možda još jedan dio noći. Ili noćas ili sutra u zoru krećemo naprijed. Pred nama je dugi marš od desetak, dvanaestak sati. No zato ćemo se u hodžinoj kući dobro odmoriti.

Desetak, dvanaestak sati! Dužina naših pokreta, mjerena satima, redovno se pokazuje sasvim drukčija, nego što je izmjerena seljačkim satima (ili sahatima). Ako vodič ili koji bilo seljak reče, da je neko mjesto udaljeno toliko i toliko sati hoda, onda sigurno tom njihovom računu treba dodati još jednom toliko sati. Tada će račun biti približno točan. U Pratećem bataljonu pročula se ovih dana i šala na račun zamjenika načelnika VŠ-a, druga Terzića, kojemu se također pripisuje, da naše pokrete mjeri seljačkim sahatima, koji su obično za polovicu kraći.

Američki »Liberatori«, njih stotina na broju, bombardirali su ovih dana petrolejske izvore u Ploestiju u Rumunjskoj. To je prvo bombardiranje Rumunjske od strane savezničkih aviona.

Engleska je postavila novoj talijanskoj vladi neke vrsti ultimatum, ili rok od 48 sati za bezuvjetnu kapitulaciju. U Italiji je za kapitulaciju situacija posvema sazrela.

U šumi, nedaleko od Pavkovića. 4. augusta

Ustaj i kreći dalje!

Kako dugo već traju ova naša seljenja iz sela u selo, iz šume u šumu, iz jedne naše zemlje ili pokrajine u drugu! I uvijek dalje, u nove krajeve, sad prema istoku, sad prema jugu, ili na sjever, ili prema zapadu, sad među Srbe ili Hrvate ili Crnogorce, sad među muslimane kroz puste ili plodne ravnice i bregove, kraj voda, jezera i rijeka, a ponajviše preko naših zanosnih planina, pa bile one gole ili šumovite.

Kolona kreće. Komanda pada: »Svaki na svoje mjesto!«

— Danas vodi drug *Stari*, čuje se jedan glas u mraku.

To znači, da ćemo brzo putovati. Drug Stari (Tito) slovi kao najbolji i najbrži pješak u kolonama Vrhovnog štaba. Većinu svih naših pokreta on prevlađuje pješke, kao obični borac. Rijetko kad pojaše svoga ponosnog bijelca. S dugim planinskim štapom u ruci, u lakoj uniformi i u čizmama, drug Stari uspinje se i spušta brzo i s lakoćom našim terenima ne pazeći mnogo na to, da li ga njegovi pratiodci u stopu stižu. Treba dobro stegnuti opanke, kad je Stari na čelu kolone. Naši marševi tada nisu običajni vojnički marševi. Ali brzo se pod Titovim vodstvom stiže na cilj, do odredišta. Često pak drug Stari, kad konstatira, da smo stigli na odredište prije određenog vremena, produžuje marš za daljnjih nekoliko sati. Nema tu druge: marš se nastavlja.

Brujanje glasova i povici, što su se čuli za vrijeme formiranja kolone, umuknu, kad povorka krene. Tišina. Čuje se samo topot konja, koraci pješaka i zveket metalnih predmeta i oružja. Kroz noć prolaze čete Pratećeg bataljona ispresijecane raznim grupama konjanika i pješaka. Tu je engleska vojna misija, tu je grupa Antifašističkog vijeća, ovdje radio-telegrafisti, tamo grupa raznih konjanika. Na začelju redovno komora s kuhinjama i intendanturum.

Komandant Pratećeg bataljona, omiljeli Moma Đurić, obilazi na svom brzom konjiću svu kolonu od čela do začelja i izdaje naredjenja.

S čela kolone prenosi se od ustiju do ustiju upozorenje:

— Dobro drži vezu i ne prekida! — Upozoravanje se gubi i nestaje na začelju kod posljednjeg borca ili konjovoca.

I redovno ne prođe ni pola sata od ovoga upozorenja, kad počne od začelja putovati prema čelu obavijest:

— Nema veze, nema veze... nema veze...

U tamnoj je noći jedan dio kolone zaostao, izgubio kontakt s ostatkom.

I opet dolazi sa čela naredenje:

— Posljednji neka ostanu za vezu!

Kolona kreće dalje. Onaj posljednji iz naše povorke dočekat će onaj dio kolone, što je zaostao, i nastojat će uspostaviti vezu

s nama. Ako ne bude kakvih većih neprilika, oni će nas stići na prvom odmaralištu.

— Čelo lakše! — opet dolazi glas sa začelja.

Začelje, odnosno oni, što su pozadi, traže, da se uspori marš, jer ne mogu stizati one, što su pred njima.

— Kad Stari vodi, pritegni opanke...!

Tiho i brzo kreće kolona dalje. Kraj puta je netko zaostao i sjeo, samo časak, da prekine. Taj će morati svoju četu ili grupu dostizavati po čitave sate i vjerojatno je ne će stići prije idućeg odmarališta.

Iz kolone putuje prema čelu obavijest:

— Radiotelegrafist bolestan, ne može dalje.

Za nekoliko minuta dolazi s čela odgovor:

— Neka mu drug Božo ustupi konja...

Božo izvršuje naređenje i ustupa konja radiotelegrafistu.

— Jeli stigla komora? — pita na čelu komandant Moma.

— Nije stigla komora — odgovara za nekoliko minuta začelje.

I tako za vrijeme čitavog marša od čela kolone prema začelju i obratno prenose se naređenja i obavijesti, kojima se dirigira kretanje Vrhovnog štaba, Pratećeg bataljona i grupe oko njega.

Najugodnije se prigodom takvih marševa čuje komanda: — *Odmor!*

Borci odmah poliježu ili sjednu ondje, gdje ih je zatekla komanda, jahači sjaše, da protegnu noge i pripašu bolje kolane na sedlima, svi odahnu, što je jedna etapa puta već prošla.

A kad dođe ferman, da se konji rastovare i rasedlaju, kad se čete i grupe počnu raspoređivati po šumi ili po selu, onda svi ožive i žure se, da što prije uredе svoje stvari, kako bi mogli zaspati i temeljito se odmoriti.

Prošle smo noći krenuli u jedan sat. Dubokim je snom spavalo selo Šerići, kad su jedinice naše vojske iz njega izlazile. I Dalmatinci i Banovci i Prateći bataljon s Vrhovnim štabom napuštali su sela iste noći.

Visoko smo se još penjali iznad Šerića, da bismo nakon toga, s visine od oko 1300 metara, pošli naniže.

Još malo dalje, desetak kilometara prema zapadu, mijenja se karakter pejzaža. Sve češće prolazimo širokim proplancima i pašnjacima, čistinama, gdje nema zaklona od aviona.. Šume su nekud dalje odmakle.

Tu su sela Jezera, Utemeljka, tu je Vučja planina i Svinjska Glava.

Ostadosmo preko dana u jednoj šumi, da bi put nastavili tek uveče, jer ove čistine nisu, zbog opasnosti od avijacije, preporučljive za pokrete naših dugačkih kolona.

Išli smo u susret *Bosanskom korpusu*, koji nas je, na čelu sa svojim komandantom Kostom Nadjom, čekao u selu Pavlovićima. Naše se dakle brigade i Vrhovni štab spajaju ovdje sa snagama našeg Bosanskog korpusa, preko njega sa snagama NOV-a u čitavoj Bosni i Hrvatskoj. Tko će ovoj sili odoljeti!

Veliki je to moment nakon naših bojeva po Hercegovini, Crnoj Gori i istočnoj Bosni. Malo planisko selo Pavlovići ni ne sluti, kakva ga je historijska uloga u ovom odsudnom času zapala.

Neka i taj dan bude sretan i plodonosan, kao što je prošle godine bio onaj, kad su se naše junačke brigade, na čelu s Titom, dolazeći s istoka, spojile s našim brigadama na zapadu!

Preko Trifunovića i Jankovića, prešavši rječicu *Urbanju*, promarširali smo noćas kroz Pavloviće i udarili svoj logor nedaleko iznad njega u šumi.

Tu ćemo se možda odmoriti dva do tri dana. Korpus je ovdje dočekao naše borce pšeničnim i kukuruznim hljebom i drugim zalihama hrane. Razdijeljeno je i nešto cigareta.

Još tri marša, i mi smo na Vrbasu. Krajina je blizu.

Nalazimo se na teritoriju sreza *kotorvaroškog*. Nismo daleko ni od Jajca ni od Travnika. Kako mi se čini, put će nas dalje voditi u pravcu *Prnjavora*, grada, u kojemu je već duže vremena ustaljena naša vlast.

Danas nam je došao u posjete komandant Bosanskog korpusa *Kosta*.

Momčilo Đurić, komandant Pratećeg bataljona Vrhovnog štaba

Posljednji sam ga put vidio oko Nove Godine u slobodnom Bihaću. Nije se mnogo promijenio, tek je nešto opaljen od sunca. Skroman i prijazan kao uvijek Kosta osvaja svakog, s kime dolazi u kontakt. Njegov je nastup srdačan i neposredan, vedar i pun optimizma.

Pričao nam je Kosta o prilikama u Krajini. Nove brigade i novi odredi tu su formirani. Krajišnici su uz Narodno-oslobodilačku vojsku i uz svoju Narodno-oslobodilačku vlast. To, gdje se sada nalazimo, smatra se već dubokom pozadinom našeg oslobođenog teritorija. Tu je narod potpuno uz nas.

U Krajini poljoprivredne brigade pripremaju sada žetvu. Žitородni i plodni krajevi čekaju našu vojsku, da je nahrane. Tamo ne će biti gladi ni oskudice.

Male četničke grupe, što se tu i tamo pojavljuju, ne predstavljaju ozbiljnu opasnost. U redovima ustaša sve se više osjeća

previranje. Domobranima je dozlogrdilo već odavno i Pavelić i NDH, ali se drže kukavički.

U zapadnoj Bosni, u Lici i u Hrvatskoj situacija je veoma povoljna. U gradovima, kao što su Banja Luka, Jajce, Sarajevo, Mostar i t. d. građanstvo prati kretanje naše vojske, s kojom otvoreno simpatizira. Ustaški se lupeži sužuju sve više na sve užji osamljeni otok. U Zagrebu i građani i radnici i intelektualci danas gotovo posve otvoreno govore o skorom krah Pavelićeve »vlasti«.

Kosta s mnogo optimizma gleda na razvoj situacije kod nas.

— — — — —

Nedaleko od Pavlovića, 5. augusta

Bezбриžni i dokoni kao djeca u nekom planinskom odmara-
lištu mi, evo, već drugi dan ležimo u našoj šumi u hladu i na
suncu oporavljajući se sve brže i prikupljajući snage za daljnje
pokrete. Naši su borci vidljivo oživjeli, upala lica postepeno po-
staju punija i zdravija, kretanje žustrije i veselije.

Kupamo se u nedalekom i brzom potoku, čistimo se, peremo
rublje. Ova dva dana živimo kao na pravom ljetovanju, kao pla-
ninari, uz razgovore i pjesmu, uz vatru i cigarete.

I dobre nam vijesti ovamo stižu.

Jutros rano dođoše nam ljudi od naše radio-sluzbe s viješću,
da su Rusi probili sve glavne utvrde Orela, i da se sada borbe već
vode u samom gradu. Sva okolna utvrđenja grada, među njima
i oko osamdeset novih naseljenih mjesta, zauzeli su Crveno-
armejci.

U podne već je došla obavijest, da je i sam DNB donio vijest
o napuštanju Orela sa strane njemačkih jedinica, koje su branile
grad.

Orel je dakle oslobođen. Hitler je sa svojom ljetnom ofen-
zivom doživio potpuni krah. Londonski komentator izjavljuje, da
je zauzeće Orela jedna od najvećih pobjeda Crvene armije u toku
dvogodišnjeg rata s Njemačkom. Linija, koju sada može Hitler
u SSSR-u braniti, nalazi se čak kod Brjanska, nekih 110 km dalje

na zapadu. Padom Orela ugrožena su neprijateljska uporišta u Harkovu, Smolensku, pa i u Kijevu.

Crvena armija prodire sve dalje na zapad i zabija klinove zapadno od Orela. Kod Bjelgoroda Sovjeti dnevno napreduju 5—10 kilometara. Na lenjingradskoj fronti također se primjećuje aktivnost jedinica Crvene armije.

— — — — —

Radio Jugoslavija javlja o sve većoj aktivnosti slovenskih partizana. Dvije slovenske brigade NO vojske prebacile su se ovih dana u venecijansku oblast, gdje s uspjehom navaljuju na talijanske okupatore u Istri. U Istri i Dalmaciji proglasio je maršal Badoglio opsadno stanje.

— — — — —

Noćas treba da dođu saveznički avioni. Nove pošiljke imale bi se sastojati od odijela i automatskog oružja. Samo neka tih aviona bude više, a ne kao dosada, tek jedan po jedan! Nama je potrebna velika pomoć, a ne, kako je neki dan jedan naš drug dobro rekao — simbolička.

— — — — —

Sada je šest sati po podne. Ovaj čas saznajemo, da je *Kataniya*, najjače njemačko-talijansko uporište na Siciliji, pala u ruke saveznika.

Današnji je dan bio vrlo plodonosan. Zadovoljstvo sja na licima partizana. Partizanske pjesme ore se na sve strane.

Nedaleko od Pavlovića, 6. augusta

Hitlerovci su ucijenili Titovu glavu sa 100.000 zlatnih maraka. Veliki plakati s Titovom slikom izlijepljeni su po željezničkim stanicama i po drugim javnim mjestima u selima i gradovima Bosne. Jedan takav plakat našli smo i mi prigodom prelaza pruge kod Nemile.

Ili živa ili mrtva, sretni nalaznik dobiva 100.000 zlatnih R M. Treba Tita samo uhvatiti i dovesti ga prvom njemačkom zapovjedništvu. Ili, ako to ne ide, onda ga ubiti i donijeti Švabama

njegovu glavu. I 100.000 RM u džep! Tako jednostavno. Izvolite, preko noći možete postati vrlo, vrlo bogat, preko noći možete od skitnice postati gospodin, kojega će svi poštivati, kojemu će se svi klanjati. Pruža vam se prilika, da jednim potezom riješite sva vaša novčana pitanja i da za čitav život osigurate sebi i svojoj porodici sreću i bezbrižnost. A povrh toga, vi ćete tim svojim patriotskim djelom učiniti golemu uslugu svom narodu i novoj Evropi, jer ćete ih riješiti jednog zla, jednog od najopasnijih boljševičkih vođa, kojemu je cilj upropastiti i uništiti vašu domovinu. Sreća vam se smije, požurite!

Ucjena, prokazivanje, denuncijacija, špijunaža, to su najomiljelije metode »rada« gestapovskih ili fašističkih agenata. Koliko su već ucjena raspisali njemački i talijanski okupatori na glave prvaka i komandanata naše vojske, pa i samoga Tita! I sve se više cijene nude, sve se veće ucjene plakatiraju. A ti nam pusti raspisi i tjeralice dokazuju, kako su fašistički nitkovi nemoćni.

Mnogo je ucjena dosada raspisano, ali ni najveće cijene nisu okupatorima dale željeni rezultat. Ne samo da nijedan naš komandant, kojega su fašisti ucijenili, nije bio uhvaćen i prodan, nego nije bilo ni pokušaja atentata iz njihovih okolina. A fašisti pak najviše računaju na izdaju samih partizana i apeliraju baš na one, koji su tako reći u svakodnevnom kontaktu s ucijenjenim komandantima ili prvacima. I cijene se licitiraju sve naviše, jer fašistički agenti po vlastitoj lakomosti mjere težnje drugih...

Tito se veselo nasmijao, kad su mu pokazali plakat s njegovom fotografijom: »Lijepa svotica...« rekao je...

Malobrojni avioni, koji još krstare nad ovim terenom, bacaju i dalje letke, dakako nepotpisane.

Evo sadržaja jednog od posljednjih takvih letaka:

»Partizani! S najvećim naporima pokušava *Tito* da izbriše katastrofu, koja je u Crnoj Gori zadesila njegove najbolje brigade. 4 do 5 divizija imao je on tamo. *Imao* je jednom, jer sad više one ne postoje.

Skoro 12.000 mrtvih nabrojano je dosada. Ostatak, koji je *Tito* ostavio na cjedilu, nalazi se u divljem bijegu progonjen od njemačkih četa.

On pak sâm, vaš tako zvani vođa, pokušava se s nekoliko njih (!) probiti i spasiti svoj vlastiti život. On će biti i dalje progonjen, dok se razbojničke bande do posljednjeg čovjeka ne unište.

Ovaj masovni grob od 12.000 mrtvih ima Tito na svojoj duši. Na mjestu ove strahovite katastrofe leže masovni grobovi poginulih i bolesnih od tifusa, leže na stotine ranjenika, koji su na Titovu zapovijed bili pobijeni, leže na stotine lešina pomrlih od gladi.

Vi biste morali vidjeti te masovne grobove na Durmitoru(?), svi vi zavedeni, u smrt nahuškani i u času opasnosti kukavički na cjedilu ostavljeni seljaci.

Tito će opet tvrditi, da mi lažemo, iako je u zapadnoj Bosni izgubio 13.000 ljudi.

Vi ćete već vidjeti, koliko ih od vas nema, kad budete za njih pitali.

Oni, koji su žrtvovani samo tudim interesima, optužuju.

Oni optužuju izdajicu Tita i engleske agente, kojima je uspjelo doći k njemu, i koji imaju zadaću da vas nahuškaju na besmisleni borbu protiv braće i da od vas stvore slugu, koji će služiti tudim interesima.

Pomoć, koja vam je obećana od strane Engleza, izostat će, kao što je i dosada uvijek izostala. Oni nemaju namjeru, a ni ne mogu da vam pruže stvarnu pomoć.

Ako bi oni pokušali da se, ma gdje to bilo, iskrcaju sa slabim snagama, da nađu bandite, koji su plaćeni iz inozemstva i koji u mraku prave svoje krvave poslove, kao i glupe sljedbenike, tada će oni, kao i svagdje, biti od jake njemačke vojske protjerani i uništeni.

I vi se nalazite na putu u masovni grob.

Za vas bi mnogo bolje bilo, da se okrenete i povratite svojoj kući.

Po običaju letku je dodan *Überläufer-Ausweis* ili »Prebjeglička legitimacija«, na kojoj piše: »Ne strijeljati, predati najbližem njemačkom zapovjedništvu. Dobro postupati.«

U straha su velike oči. U laži još veće.

I mi, koji smo preturili crnogorsku »katastrofu«, o kojoj Švabe piše u svojim lecima, mi najbolje vidimo, kako se to Tito s nekoliko ljudi probija, da spasi život. Titove brigade i divizije su tu i one su se već spojile s onim brigadama zapadne Bosne, koje su Hitlerovci (u broju od 13.000 ljudi) tako uspješno »uništiti« lecima i novinskim člancima.

Oni, koji su se iz Crne Gore probijali k nama preko terenâ, kojima su (poslije našeg proboja) prošli Nijemci, vidjeli su putem naše zaostale ranjenike i bolesnike. Sve odreda Nijemci su na najzvjerskiji način poubijali i poklali. Eto grobova, kojima mogu da se ponose fašistički kulturtregeri!

Okupatorima je zapela za oko engleska vojna misija pri VŠ-u. Čuju oni često noću brujanje savezničkih aviona nad svojim glavama i muči ih to, jer ne znaju, šta nam ti avioni nose. A nama, eto, dolazi saveznička pomoć, politička i stvarna.

Što se pak tiče Crne Gore, neka se okupatori ne brinu! *Baš jučer je Vrhovni štab donio odluku, da se V. crnogorska brigada ponovno prebaci u Crnu Goru.* Još će Crna Gora zadati okupatorima glavobolje.

Zamolio sam načelnika Vrhovnog štaba druga *Arsu Jovanovića*, da mi za ovaj dnevnik napiše pregled dviju posljednjih velikih ofenziva protiv NO vojske. On se najpripravnije odazvao mojoj zamolbi, na čemu sam mu osobito zahvalan.

Donosim taj pregled u cijelosti:

NEPRIJATELJSKA OFENZIIVA GOD. 1943. PROTIV NARODNO-OSLOBODILAČKE VOJSKE

Krajem godine 1942. Narodno-oslobodilačka vojska čvrsto je stala na važne neprijateljske komunikacione veze s Jadranom i jugoistočnim Balkanom, lišila je okupatora važnih ratnih sirovina bosanskog rudarskog bazena i ozbiljno ugrozila t. zv. Nezavisnu Državu Hrvatsku.

Tako je bilo dovedeno u opanost južno krilo Njemačkog Reicha, a pred otvaranjem savezničkog drugog fronta u Evropi naša je armija predstavljala opasnost za sile osovine, koje su već krajem godine 1942. otpočele pripremati veliku ofenzivu protiv nas. U ovoj ofenzivi učestvovalo je 6 njemačkih i 5 talijanskih divizija, 5 ustaških odreda i četničke grupe Draže Mihailovića. (8.000). Ukupna jačina neprijateljskih snaga iznosila je 140.000 vojnika, čemu treba dodati grupu od 100 aviona.

Prostranost i izduženost slobodnog teritorija od Bosne do Unc, kao i velika manevarska moć naših jedinica nisu dozvoljavale neprijatelju istodobno opkoljavanje naših snaga. Osvajanje slobodnog teritorija i uništenje partizanskih snaga neprijatelj je zamišljao izvesti u tri faze.

Prva faza: uništiti partizanske jedinice u Lici, Baniji i Kordunu obuhvaćajući ih dvostruko: sa sjeveroistoka (Karlovac—Glina—Bos. Novi, nje-

mačke divizije: SS »Princ Eugen« i 369. »Vražja divizija«) i s jugoistoka (Ogulin—Otočac—Gospić—Gračac, talijanske divizije: »Lombardia«, »Re« i »Sassari«). Izbijanjem na rijeku Unu ova bi se prva faza završila.

Druga faza: frontalnoj unskoj grupi pridružile bi se nove neprijateljske snage obuhvatom sa sjevera (Novi—Prijeđor—Sanski Most—Banja Luka, njemačke divizije: 714. i 718.) i s juga (Knin—Sinj, talijanska divizija »Bergamo«) potiskujući naše jedinice na pusti planinski masiv Vranice, Raduše, Čvrstnice i kanjon rijeke Neretve.

I reča taza: završila bi se uništavanjem partizana u kanjonu Neretve, u kome bi se cilju neprijateljskoj grupi, koja je prodimala preko Bos. Krajine, pridružile još tri grupe sa sjevera (Sarajevo—Fojnica, 118. njemačka lovačka i 36. grenadirska divizija), s juga (Aržano—Imotski—Mostar, talijanska divizija »Murge«) i s istoka (Mostar—Konjic, četničke bande Draže Mihailovića). Kao što se vidi, sužavanjem slobodnog teritorija neprijateljske snage neprekidno su se pojačavale u težnji, da se stvori gusti uništavajući обруč oko naših jedinica. Pet ustaških brigada bilo je raspoređeno pred pojedinim neprijateljskim operativnim grupama.

Neprijateljska nadmoćnost, zimsko vrijeme, koje nije dozvoljavalo našim jedinicama duži boravak u planinama, veliki broj ranjenika (oko 3.000) nisu dozvolili manevriranje naših velikih snaga na slobodnom teritoriju. Zato je Vrhovni štab predvidio slijedeći plan operacija. Jedna jača partizanska grupa (I., II., III. i VII. divizija u jačini od 30.000 boraca, 15 teških haubica, 24 brdska topa, 20 protutenkovskih topova, 50 automobila) noseći sa sobom sve ranjenike, poduzet će kontraofenzivu preko rijeke Neretve u pravcu Hercegovine, Crne Gore i Sandžaka čisteći ove pokrajine od uspavanih talijanskih garnizona, koje su štitili četnici Draže Mihailovića. Akcije ove udarne grupe imale su obezbijediti dvije manevarske zaštitnice. Prvoj zaštitnici, sastavljenoj od Prvog hrvatskog korpusa, bila je zadaća da djeluje sve do rijeke Neretve, a zatim da se baci u neprijateljsku pozadinu. Pored ovih zaštitnica naše partizanske snage u Sloveniji i Slavoniji dobile su zadatak da djeluju protiv komunikacija, kojima je neprijatelj snabdijevao napadne trupe i da ugroze neprijateljske polazne baze.

Nakon pripreme više od mjesec dana ofenziva je počela 20. januara godine 1943. Prvi hrvatski korpus, koji je glavninom snaga bio na sektoru Karlovac—Glina—Novi, vodio je teške frontalne borbe sve do rijeke Une. Pritiješnjen na rijeku Unu Korpus se oko 10. februara izvukao s fronta i svim snagama bacio na talijansko-četničke trupe, koje su potiskujući njegove slabije zaštitne dijelove nastupale s linije Ogulin—Gospić—Gradačac. U ovoj protuofenzivi Korpus je do nogu potukao talijansko-četničke trupe i do kraja aprila oslobodio cijelu Liku osim Gospića, a zatim Baniju i Kordun.

Prvi bosanski korpus, obuhvaćen s tri strane, vodio je teške borbe. Korpus nije uspio da blagovremeno zatvori pravac Bugojno—Gornji Vakuf,

jer ga je pretekao neprijatelj povukavši u borbu novu 36. njemačku grenadirsku diviziju, koju je prebacio iz Grčke. Ova je divizija udarila sa sektora Busovača—Travnik u desni bok Korpusa i njegovi desnokrilni dijelovi morali su se povući preko Raduše i Kupresa ostavljajući pravac prema Prozoru otvoren. Dolaskom u visinu linije Kupres—Tomislavgrad Korpus se polovinom marta izvukao s fronta i bacio neprijatelju u pozadinu oslobodivši Glamoč, Bos. Grahovo, Drvar i Bos. Petrovac.

Udarna grupa počela je već polovinom januara ofenzivne operacije i osvojila jako utvrđene garnizone Tomislavgrad, Gornji Vakuf, Prozor i Imotski. Sva ova mjesta trebala su da posluže kao polazne baze talijansko-četničkim snagama s istoka. Na ovome su sektoru naše jedinice do nogu potukle ustaško-njemačke garnizone, koji su tamo postojali, i talijansku diviziju »Murge« i krajem februara izbile na Neretvu. Brži prelaz preko Neretve otežao je izdajnik Draža Mihailović. On je iz cijele Srbije, istočne Bosne, Sandžaka, Crne Gore i Hercegovine pomoću Nijemaca i Talijana prisilno mobilizovao 8.000 četnika, koji su posjeli zapadne padine Treskavice i neposredno lijevu obalu rijeke Neretve. On je udarom u leđa našim prebačnim trupama preko rijeke Neretve spriječio, da zauzmemo Konjic, jedini debluž u dolinu gornje Neretve. Tako smo bili prinudeni prelaziti Neretvu nizvodno od Konjica do Mostara preko krševitog, planinskog masiva Prenja i Veleža. To je najsramotnija uloga, koju je od svoga izdajstva u Srbiji odigrao Draža Mihailović protiv našeg naroda.

Brzi manevar udarne grupe otežao je i veliki broj ranjenika, koji se popo na 4.000, kao i ta činjenica, što Bosanski korpus nije uspio da drži i zatvori pravac Bugojno—Prozor. Tako je 36. njemačka grenadirska divizija pojavom kod Gornjeg Vakufa ozbiljno ugrozila našu pozadinu. Udarne grupe morale je odvajati dijelove, koji su u sjajnom naletu do nogu potukli njemačku grenadirsku diviziju i u neredu je odbacili preko Bugojna prema Gornjem Vakufu. U ovo vrijeme pojavljuje se od Sarajeva preko Ivan Sedla prema Prozoru i 118. njemačka lovačka divizija, koju je do nogu potukla naša III. divizija i odbacila preko Bitovnje i Ivan Sedla. (Sve ovo vrijeme bio je jaki neprijateljski garnizon u Konjicu čvrsto blokiran.) Tako smo uspjeli da obezbijedimo pozadinu i lijevi bok udarne grupe. (Desni bok bio je potpuno obezbijeđen ranijim zauzećem Imotskog.)

Nakon toga nastale su teške i krvave borbe s četničkim bandama Draže Mihailovića. (U četničkim formacijama s topovima, bacačima i automatskim oružjem, nalazili su se talijanski podoficiri i vojnici — specijalisti.) Naša ofenziva na grupu, uz nadčovječanske napore, vodeći sa sobom preko 4.000 ranjenika, kraj neprijateljskog otpora, svladala je polovinom marta kanjon Neretve, ledene bedeme Prenja i Veleža i do nogu potukla Talijane i njihove četničke plaćenike, a zatim u snažnoj protivofenzivi oslobodila nov teritorij sa slijedećim gradovima: Nevesinje, Gacko, Avtovac, Gjubinja, Ulog,

Kalinovik. Goražde, Foča, Čajniče. Goransko, Žabljak, Savnik, Majkovac. Naše su jedinice već krajem aprila izbile u dolinu rijeke Morače kod Podgorice i dolinu Lima kod Bijelog Polja. Talijani su počeli da evakuiraju Nikšić, Pljevlje i sve garnizone u limskoj dolini.

Rezultat ove ofenzive bio je ovaj: likvidirano je 18.000 neprijateljskih vojnika i oficira, ranjeno preko 9.500, zarobljeno 6.035; zaplijenjeno: 12.500 pušaka, 705 automatskog oružja, 26 topova, 79 bacača, 15 vagona artiljerijske municije, preko 5 milijuna pušcanih metaka, 38 tenkova, 70 kamiona, 22 radio-stanice, veliki broj ručnih bombi, namirnica i ostale ratne spremice. Mi smo imali oko 5.000 mrtvih i ranjenih. U kanjonu Neretve morali smo uništiti 15 teških haubica, 20 tenkova, 40 kamiona, dobar dio artiljerijske municije.

Svi su dakle pokušaji neprijatelja, da uništi našu udarnu grupu u dolini Neretve, propali. Ta je grupa u svojoj kontraofenzivi oslobodila novi teritorij, koji je bio vrlo jako i važno središno uporište Jugoslavije. U tom svom ofenzivnom naletu naša je udarna grupa znatno ojačala. Priljev novih boraca znatno je premašio broj od 5.000, koliko ih je bilo izbačenih iz stroja u prvoj neprijateljskoj ofenzivi. Videći, da su svi njegovi pokušaji da uništi partizane propali, neprijatelj je svršetkom prve ofenzive počeo da priprema protiv nas novu proljetnu ofenzivu, i to s mnogo jačim snagama, ovaj put s 13 divizija, ustaških legija u ukupnoj jakosti od 160.000 boraca. Ove su pripreme počele krajem marta i trajale su do 5. maja, kada je počela ta druga neprijateljska ofenziva. Nijemci su koncentrirali svoje snage na obuhvatnoj osnovici Višegrad—Sarajevo (divizije: njemačka lovačka 369. »Vražja«, 714. njemačka i 5. hrvatska) i duž desne obale Neretve sve do Čapljine (divizije: »Tigar«, »Fest« i SS »Prince Eugen«). Koncentracija je dakle izvršena u dubokoj pozadini, da bi neprijatelj svoje pripreme zadržao što više u tajnosti. Plan je neprijatelja bio, da sa spomenute osnovice uz pomoć talijanskih snaga na liniji Nikšić—Podgorica—Berane (divizije: »Ferrara«, »Messina«, »Venezia«, »Taurinence«), obuhvati naše snage u Hercegovini, Sandžaku i crnogorskim brdima sjeverno od rijeke Zete.

Vrhovni štab blagovremeno je nazreo neprijateljske namjere. Novi pokret u pravcu Bos. Krajine i Hrvatske bio je otežčan, jer se tamo nalazio обруč njemačkih snaga, pa je donijet slijedeći plan operacija: koristeći se topografski jakim zemljištem zadavati neprijatelju udarce i voditi što žilavije borbe, obezbjeđujući pritom slobodan prolaz prema Novopazarskom Sandžaku, Metohiji i Albaniji. U duhu ovog plana prenijeti su svi ranjenici i bolesnici (broj se znatno povećao zbog epidemije pjegavog tifusa) iz predjela Hercegovine, doline gornje Neretve, Zagorja u predjel Pive, Tare i Sandžaka. Za obezbjeđenje slobodnog prelaza preko Lima i Morače od samog početka upućene su jake snage, koje su zavladaile Biočem na Morači (sjeverno od Podgorice) i Brodarevom u limskoj dolini na putu Prijepolje—Bijelo Polje. Ma da je neprijatelj imao obuhvatnu osnovicu, ipak se njegovo nadiranje svelo na frontalno

potiskivanje naših snaga. Povlačeći se postepeno iz Hercegovine i zapadne Crne Gore naše snage nanijele su neprijatelju ogromne gubitke, tako da je svaki njegov frontalni pokret bio onemogućen. Videći, da im propada plan i da ne mogu postići nikakve odsudne rezultate protiv naših snaga. Nijemci su hitno uputili od Višegrada preko Prijepolja 118. lovačku diviziju u limsku dolinu. Ovdje su naše snage spriječile prolaz ovoj njemačkoj diviziji, koju su pomagale talijanske snage iz Sandžaka. Poslije toga Nijemci hitno upućuju preko Sjenice i Peći dvije divizije (jednu bugarsku i 718. njemačku prebacuju vozom) mjeseca aprila u »Metohiju«, koje prije naših snaga upadaju u Andrijevicu, Berane i Bijelo Polje i tako zajedno s talijanskim garnizonskim snagama potpuno zatvaraju limsku dolinu. Treba imati u vidu, da smo se mi kretali s velikim brojem ranjenika i bolesnika, pa su nam bili otežani brzi pokreti u cilju da pretekemo neprijatelja. Premještanje ranjenika i naših pozadinskih ustanova ometao je u znatnoj mjeri težak planinski teren. S pokretom njemačkih trupa k limskoj dolini, talijanske snage preduzimaju pokret na liniji Podgorica—Danilovgrad—Nikšić i tako se spajaju sa njemačkim snagama, koje su od Gackog prodrle k Nikšiću (divizija SS »Princ Eugen«, 739. »Tigar« i »Fest«-divizija) i od Andrijevice ka Kolašinu (jedna bugarska i 718. njemačka). Tako su se naše snage našle stratezijski obuhvaćene, što je postepeno prelazilo u taktičko stezanje. Zato je Vrhovni štab donio odluku da se probije ovaj обруč, jer naše velike snage nisu mogle uz veliki broj ranjenika defenzivno ostati na pustom i golom plateau-u crnogor. planina izložene artiljerijskoj vatri i jakom avionskom bombardiranju. Neprijatelj je nastupao polako i vrlo sistematski. Upravo on je zaposjedao obale rijeka i klanaca i tako reći držao se defenzivno. Odlučeno je, da se glavne snage probiju u pravcu istočne Bosne, a manje prema staroj Crnoj Gori i Hercegovini. Na pravcu istočne Bosne glavnina naših snaga (I. II. i VII. divizija) morale su probijati četiri neprijateljske obrambene linije: prvu na rijeci Sutjesci, drugu na liniji Lelija—Zelengora, treću na putu Kalinovnik—Foča i četvrtu na pruži Sarajevo—Višegrad. Snage naše III. divizije probile su se nešto kasnije prema Nikšiću i Hercegovini. Nakon proboja naša glavna grupa prešla je u ofenzivu i oslobodila dobar dio istočne Bosne s gradovima Han Pijesak, Olovo, Kladanj, Srebrenica, Vlasenica, Zvornik i bacila se na neprijateljske komunikacije u dolini Bosne i Save. Probijanje naših snaga potpomogla je i V. divizija Prvog bosanskog korpusa, koja je prešla rijeku Bosnu na odsjeku Lašva—Visoko, porušila željezničku prugu, zauzela rudnik Kakanj i povelu ofenzivne operacije preko Vareša prema Sarajevu. Na taj način povukla je na sebe dobar dio neprijateljskih snaga.

Partizanski odredi u Srbiji sudjelovali su u našim operacijama u Sandžaku. Oni su rušili komunikacije u limskoj dolini, zapadnoj Moravi i Ibarskoj klisuri i znatno su usporili prebacivanje njemačkih trupa za obuhvat naših snaga sa sjeveroistoka.

Rezultat ove druge neprijateljske ofenzive: Neprijatelj je imao 14.500 mrtvih, ranjenih i zarobljenih, uništili smo mu 17 tenkova, 23 topa, 2 aviona, 37 kamiona, preko 500 kom. automatskih oružja, 14 radiostanica, veliki broj puščane i artiljerijske municije i ostale ratne spremce. Mi smo imali 4.000 izbačenih iz stroja. Većinom su nastradali teški ranjenici. Osim toga izgubili smo dobar dio teškog oružja, koje nismo mogli prenijeti preko teškog planinskog zemljišta.

Poslije oslobođenja Orela noćas nas je obradovala još jedna vijest. Sovjeti su oslobodili *Bjelgorod*. Crvena armija dakle već ugrožava *Harkov*.

I sve se nekako u isti čas sručilo na glave fašista: i Orel i Katanija i Bjelgorod. Ako se ovim tempom produži, moglo bi biti iznenađenja i prije, nego što stignemo u Krajinu.

Još danas ostat ćemo u ovoj našoj šumi. Ali sutra vjerojatno putujemo, kud koji. Danas se pri VŠ-u odžava vojno savjetovanje, na kojemu će biti donešena odluka o rasporedu po jedinicama naše vojske, kao i o rasporedu pojedinaca i grupa po brigadama i divizijama. Sigurno ću i ja biti dodijeljen jednoj brigadi, s kojom ću se dalje kretati na zapad.

Sutra će, dakle, biti rastanak.

Konačno su Vrhovnom štabu stigli sovjetski oficiri, koje su još prije nekih šest do sedam mjeseci partizani oslobodili iz jednog njemačkog zarobljeničkog logora u Sloveniji. Ovi oficiri, njih petorica, prebacili su se na oslobođeni teritorij Slavonije. Ofenziva na Bosnu, a potom i na Crnu Goru, spriječila ih je da prije dođu VŠ-u.

Stigli su jučer. Mladi su i veseli. Među njima nalazi se jedan profesor, agronom i aktivni oficir. Uveče su nam uz vatru pjevali nove ruske pjesme.

U istoj šumi, 9. augusta

Drugovi dr. Ribar i Nazor smjestit će se možda za izvjesno vrijeme u nekom selu ovdje u okolini. Naša naime obavještajna

i informativna služba još nije mogla provjeriti najnovije namjere Nijemaca, kod kojih se baš posljednjih dana primjećuje sumnjivo gibanje. U Bihaću, Petrovcu, Bos. Krupi i drugim nekim bosanskim gradovima pojačavaju se njemački garnizoni, vrše se neke koncentracije njihovih trupa. Po nekim informacijama sprema se i na oslobođeni teritorij Like i Korduna neprijateljska navala. Navodno su u pokretu i u pregrupiranju četiri njemačke divizije, i to one, koje su vršile ofenzivu u Slavoniji, (gdje su lupile o prazno, jer su se naše jedinice pravodobno izvukle).

Raspored ovdašnjih naših jedinica i ljudi vrši se dakle oprezno, kako ne bi bili bačeni neprijatelju na nišan, dok se ne provjere njihove namjere i ciljevi.

Kojim će se putem I. dalmatinska kretati prema svojoj Dalmaciji, to se sada točno ne može znati. Ovisit će o momentanoj vojnoj situaciji. Zasada još treba ići prema zapadu. U svakom slučaju, put će biti dalek i težak. No Dalmatinci se vesele kao djeca, što ih put vodi rodnom kraju.

Krenut ćemo vjerojatno tek prekosutra.

Tko zna, možda ću se uskoro kupati u moru, u jednoj našoj slobodnoj luci?

Nepokorena Dalmacija čeka nas ...

— — — — —

O ČIKA DEVI I ČIKA LUKI

Čika *Deva* i čika *Luka*, prvi debeljuškast i onizak, drugi dugačak i mršav, ođavna su nerazdruživi prijatelji. Jedan se bez drugoga ne može ni zamisliti. U Pratećem bataljonu svatko ih pozna i svakomu su dragi. Dobri drugovi, stari, prekaljeni borci, i jedan i drugi spremni su da učine svakome uslugu, da pomognu i savjetom i djelom. Oni svima služe kao primjer nesebičnog drugarstva i solidarnosti. Čika Deva ima pedeset godina, čika Luka možda koju godinu više.

Priča, priča čika Luka! I uvijek su njegove priče interesantne. Neiscrpljiv je u pripovijedanju svojih ratnih doživljaja, pa kad započne, nikad kraja. On je Srbijanac, seljak iz Podrinja, i nalazi

se od početka u partizanskim redovima. Bio je i u prvom svjetskom ratu, i to kao artiljerac, i najradije vadi svoje priče iz te svoje ratne prošlosti.

A, bogme, Deva ima iza sebe vrlo burnu i junačku partizansku prošlost. Ranije je bio i u zatvoru zbog sumnje komunizma, a kao socijalistički simpatizer djelovao je politički još od god. 1920. Deva je po zanimanju mlinar. Svoj mlin imao je najprije na Savi, kod Banovog Broda, a kasnije na Drini u hataru Salaša Crnobarskog. Tu, u mlinu, dolazio je u kontakt s narodom iz okolice i uspio steći utjecaj i simpatije.

Jučer mi je čika Deva (Milan Belovuković) u nevezanom razgovoru ispričao historijat prvog *mačvanskog partizanskog odreda*, na čijoj je organizaciji aktivno radio.

Deva se odmetnuo u šumu još u mjesecu junu godine 1941. Oko 28. juna 1941. počeo je skupljati borce za prvi mačvanski odred. Njegova se grupa sastojala od svega šest ljudi. S tom malom grupicom Deva je započeo. Oko 20. jula grupa Devina povezala se s grupom Nebojše Jerkovića, koja je brojila osam partizana. Grupa je postepeno rasla i do 7. augusta imala je već 27 boraca. Za komandira je bio izabran Nebojša. Kasnije, kada je formiran odred od 5 četa, Nebojša je postao komandant, a Deva njegov zamjenik.

O prvoj akciji ovog mačvanskog odreda, koja je izvršena 7. augusta god. 1941., Deva mi je ispričao ovo:

— »Radilo se o upadu našeg odreda u varošicu Bogatiće. Naš je plan bio do u tančine izrađen i dogovoren. 7. augusta, na pazarni dan, trebali smo se nezapaženo uvući u varoš i iznutra izvršiti zamišljeni napad. Razumije se, puške nismo mogli nositi o ramenu, nego smo ih morali na drugi način prokriumčariti. Našli smo neka kola, dobavili odnekud konje i natovarili puške. Pokrismo ih zelenom kukuruzovinom.

Imali smo 27 pušaka, 5 pištolja i jedan puškomitraljez.

Svaki od nas imao je svoj točno određen zadatak. Cilj nam je bio razoružati žandare, njih 19 na broju, likvidirati sreskog načelnika i podnačelnika i otvoriti zatvore, u kojima su čamile

familije partizana. Moja dva sina i jedan sinovac sjedili su tu u zatvoru, dok su drugi imali netko oca, netko brata, netko ženu i t. d.

Ujutro 7. augusta krenuli smo kroz selo Metković put Bogatića. Išli smo u razmaku, po jedan ili dvojica, udaljeni jedan od drugoga 50 metara. Kola s oružjem pred nama. Ovako raspoređeni i pomiješani sa seljacima, koji su odlazili na pazar u Bogatiće, nismo upadali u oči.

Oko osam sati ujutro već smo bili u varošici. Naroda kao lista u gori, pazarni dan.

Po predviđenom planu trebali smo točno u devet sati upasti u kancelariju sreskog načelnika, u zatvor, žandarmeriju, poštu. Po jedan ili dvojica bili su određeni za pojedina mjesta. Ja sam bio određen, da otvorim vrata zatvora.

Rasporedismo se na pijaci, neprimijećeni, u blizini kola s oružjem. Kola su se zaustavila pred samim srezom.

Čekajući čas napadaja primijetismo u jednoj advokatskoj kancelariji traženog podnačelnika, nekog debelog ruskog emigranta, koji se u posljednje vrijeme istakao progoneći nevini narod. Odmah je određen Zdravko Šestić učitelj, da ga ubije.

Šestić ode da izvrši zadatak. Došavši u kancelariju rekao je podnačelniku, da mu nosi jedno pismo. Mašivši se za džep tako, kao da će izvaditi pismo, Šestić potegne revolver i odapne prema Rusu. Ali revolver zataji. Još jednom potegne, još jednom revolver zataji...

Šestić nagne u bijeg. Podnačelnik i neki seljak polete za njim na ulicu vičući:

— Držite razbojnika...!

Šestić je bježao prema nama, ali progonitelji su mu već bili skoro na dohvat. Uto jedan naš drug vikne:

— Na oružje!...

Svi naši potrčase kolima i, što bi rukom pljesnuo, našle su im se u rukama nabijene puške.

Pošto se komandir još bavio sa Šestićem, preuzeh ja komandu i viknuh:

— Pali u prozore drugog sprata!...

Odjeknu plotun, a podnačelnik trkom okrenu natrag. Naš drug Blagoje Radovanović odskoči u stranu, nanišani i jednim metkom obori podnačelnika.

Bilo je devet sati. Pala je komanda:

— Svaki na svoje mjesto!

Svi pojurismo na svoje zadatke.

Krenuh prema sreskom načelstvu, gdje se u podrumu nalazio zatvor. Jedan njemački luksuzni auto stajao je pred vratima sreza. Šofer je izletio i mašio se rukom za džep u namjeri, da potegne revolver. Bio sam brži. Opalih prema njemu jedan metak iz pištolje, i on se ranjen prevrne kraj automobila.

Poletjeh prema zatvoru. Tu sam s pištoljem u ruci prisilio zaprepaštenog ključara, da otvara redom vrata zatvorskih ćelija. Od uzrujanja ključar je jedva pronalazio ključeve.

Iz zatvora je oslobođeno oko stotinu zatvorenika.

Poslije toga se popeh na prvi sprat, da pomognem drugovima. No bilo je već sve svršeno. Voja Radosavljević već je likvidirao sreskog načelnika Jovana Stanića, poznatog krvoloka, omraženog nedaleko i široko u narodu. Pisare i činovnike gonio je Radosavljević niz stepenice. Tu sam ih ja dohvatio i proveo u zatvor. gdje sam ih sve strpao u ćelije.

Ostali naši vraćali su se sa svojih zadataka. Sve je bilo do u tančine izvršeno, žandari razoružani.

Imali smo dva lakše ranjena druga.

Na pijaci nije bilo više nikoga, ni ljudi ni stoke. Sve se razbježalo u divljoj panici. Po klupama i stolovima ležala su brda voća, žita, jela i raznovrsne robe.

Neki odrpani starac, sam samcat, stajao je kod jednog stola i častio se kajmakom i bijelim hljebom.

— Brate moj, gladan sam — dočeka me starac u strahu, da ga ne otjeram.

Ohrabrio sam ga pokazavši mu rukom napuštenu pijacu:

— Jedi, stari, koliko hoćeš, i biraj, što te volja...

Na brzu smo ruku po varošici pokupili nešto ljudi i na samoj im pijaci održali kratki miting. Objasnivši narodu ciljeve naše

borbe i pozvavši ga, da svim silama podupre Narodno-oslobodilački pokret, mi smo se povukli iz grada.

Odmah sam dobio nalog, da s dvadeset drugova, koji su se na bogatičkoj pijaci opskrbili biciklima, odstupim u pravcu Kosovca hvatajući se planine Cera.

Tako sam i učinio. I tako je završila prva akcija prvog mačvanskog odreda. Ta je akcija silno odjeknula u narodu, naš je odred iz dana u dan brojčano rastao, i njegove su daljnje akcije bivale zamašnije i neprijatelju neprijatnije...«

Mogao bih pribilježiti mnogo sličnih događaja i junačkih podviga iz partizanskih borbi pojedinih naših drugova. Većina naših starih boraca doživjeli su u toku ove velike borbe najzubbudljive momente, u kojima su ne jednom, nego možda i stotinu puta izlagali na kocku svoje živote i prolijevali svoju krv. Ali o tome će biti literature u obilju. I naši listovi po brigadama i bataljonima pune svoje stranice opisima takvih događaja i podviga. Dnevници naših boraca još više upotpunjuju ovu potrebu. Stotine i stotine partizana pišu svoje dnevnike. Pojedinci vode ih već pune dvije godine bilježeći svaki dan bar po koju riječ. I čika Deva i čika Luka imaju svoje dnevnike i oni već skoro dvije godine zapisuju u svoje bilježnice sitnim i nezgrapnim rukopisima svoja opažanja, doživljaje i ratne podvige. Sve to bit će od velike koristi ne samo za nas, nego i za buduća naša pokoljenja, koja će se tako na samom izvoru moći obavještavati o velikoj borbi jedne od najhrabrijih i najpožrtvovnijih vojski svijeta.

U istoj šumi, 9. augusta

Još uvijek na istom mjestu. Iskorišćujem to vrijeme za pripreme za put i za pisanje dnevnika.

Jučer je promijenjena odluka o pravcu puta nas nekolicine. Kako sada stvari stoje, Nazor, dr. Ribar i ja krenut ćemo vjerovatno sutra u zoru s I. dalmatinskom brigadom u pravcu zapada i kasnije se od nje odvojiti, da bismo prešli u Hrvatsku (Liku).

Jučer su nas posjetili sovjetski oficiri. Bogami, neki od njih, osobito Nikolaj, već sasvim lijepo govore našim jezikom. U tome su oni skoro premašili starog Mahina, koji nije ni za dvadeset godina uspio sakriti svoje rusko porijeklo.

Mladi su, puni entuzijazma, inteligentni i razgovorljivi. Oni se iskreno i neafektirano dive našoj vojsci i njezinoj borbi, željeli bi joj pomoći svojim znanjem i vjeruju u našu brzu zajedničku pobjedu.

Nazor se razigrao.

Ponudio je goste jagodama i čajem (...po starom ruskom običaju) i razdragano s njima razgovarao o Rusiji, o Slavenima i o tome, kako je on još u mladosti, kao student, pisao o Rusima i kako je uvijek u njima gledao svoju najdražu braću...

Mladi Rusi pričali su nam o svom zarobljeništvu u Njemačkoj, o prilikama u SSSR-u, o svom oslobođenju, o slavonskim partizanima, gdje su se oni dugo zadržali. Pokazali su, da su vrlo dobro upoznali prilike kod nas i da s velikim razumijevanjem prate sve, što se oko nas zbiva.

Ja sam znao, da su ovi Rusi oslobođeni iz zarobljenništva negdje oko *Klanjca*, s onu stranu Sutle. Još mi je Korla o tome govorio.

U Klanjcu je moja djedovska kuća, u Klanjcu sam proveo dobar dio svoga djetinjstva.

I kakvog li izvanrednog slučaja! Na organizaciji bijega radili su neki mladi Klančani, koje ja vrlo dobro poznam, i koji su upravo od mene čuli prve riječi buđenja. To je u prvom redu *Milan*, krasan mladić od nekih dvadeset i pet godina, koji je sa mnom čak povezan nekim dalekim rodbinskim vezama. Ruku bih dao u vatru, da je tome kumovao i Braco, preko kojega su i Milan i drugi neki Klančani bili s nama povezani.

O Milanu govore Rusi oduševljeno. Pokazivali su mi fotografije Milana i njegove sestre i fotografije Klanjca, gdje su se oni kratko vrijeme prije bijega kretali. Radovali su se, što poznam njihove osloboditelje, i Milana, i Konspiratora, i borce iz Kalničkog odreda (koji su ih prebacivali u Slavoniju), i na kraju

oslobođenu Slavoniju, u kojoj su oni, kako sami tvrde, doživjeli tako lijepe dane.

To je bio Nazorov veliki dan. Nazvao ga je sadržajnim.

A ne samo, da je u društvu Rusa proveo nekoliko lijepih časova, nego je toga dana dobio i svoju kuću.

Sa sjekirama na ramenima prijaviše se jučer kod pjesnika petorica partizana:

— Poslao nas je komandant Kosta, da vam sagradimo kuću...

I za čas je pet sjekira odjekivalo u šumi. Obarali se stupići i gulila kora s jelovog debla, na zemlju je padalo svježije jelovo granje. Što bi okom trenuo, podigao se na određenome mjestu kostur šumske kolibice. Za čas je postavljen krov od oguljene kore, najsigurnija zaštita od kiše. Sa strane gusto jelovo granje, koje zaštićuje od vjetra. Još samo brižno očistiti pod od lišća, poravnati grbavo, i — palača je gotova. Unešen je Nazorov poljski krevet i uza nj postavljen panj, koji će služiti kao stolić.

— Opet sam postao kućevlasnik — govorio je Nazor oduševljeno. — Ova mi kolibica više vrijedi nego trokatnica u Zagrebu...

Sjeo je u svoju kolibu i uživao.

Noćas su nad našim glavama letjela dva engleska aviona. Izbacili su toware, ali mjesto pedesetak protutenkovskih pušaka dobili smo samo *četiri*, mjesto tri stotine metaka za svaku pušku dobili smo po *šezdeset* njih. Osim toga stiglo nam je pet radio-stanica, od kojih se jedna razbila. Došle su i manje količine rublja, nešto čarapa, trideset šinjela i dosta eksploziva, koji nam momentano ne treba...

U ZAPADNOJ BOSNI

Uveče 10. augusta bilo je u Vrhovnom štabu i Pratećem bataljonu u onoj našoj šumi nedaleko od seoca Pavlovića veliko opraštanje.

Ljuša, 12. augusta

Poveći nas je broj odlazio s Banovcima ili Dalmatincima put zapadne Bosne, Banije, Like i Dalmacije. Vrhovni štab još će neko vrijeme ostati na onom terenu, da bi se možda tek kasnije primakao bliže Hrvatskoj.

Dr. Ribar, Vlado i ja putujemo u pravcu *Prekaje*, gdje ćemo dočekati daljnji razvoj situacije u vezi s eventualnim ofenzivnim namjerama Nijemaca. Tu će vjerojatno biti naš privremeni centar djelovanja. Čim se situacija raščisti, prebacit ćemo se u slobodnu Liku.

U istom pravcu idu još drugovi Crni, Đido, Lolo, Terzić, Vlado Dedijer i još neki. Prema tome neki članovi Vrhovnog štaba dodjeljuju se na rad Glavnom štabu Hrvatske. U Prekaji, a kasnije možda u Otočcu, ponovno će se pokrenuti »Borba«, čije rukovodstvo preuzima drug Đido.

Vladimir Nazor ide također u istom smjeru, da se, što je moguće prije, prebaci u Hrvatsku, gdje će preuzeti funkciju predsjednika Zemaljskog antifašističkog vijeća narodnog oslobođenja Hrvatske (ZAVNOH-a).

Drugovi Vicko Krstulović, Jordan, Škorpik i drugi Dalmatinci, kao na pr. dr. Mato Jakšić, dr. Jerko Radmilović i drugi putuju s I. dalmatinskom brigadom u Dalmaciju, vjerojatno preko Dinare.

Opraštali smo se od drugova, koji su ostajali uz VŠ. Drugovi Tito, Kosta, Arso došli su da se osobno oproste od Nazora i Ribara. Bilo je pozdravljanja na sve strane, bilo je puno srce dobrih želja. Pa i ovaj rastanak i odlazak drugova na razne

strane predstavljaju još jednu važnu i vedru etapu u našoj borbi. I zato se nije ni na licima onih, što su odlazili, ni na licima onih, što su ostajali, zrcalila tuga, nego vedrina i radost.

Prije nego što je naša mala povorka krenula na put, u pravcu brigada, koje su nas imale prihvatiti, izvršena je pred Pratećim bataljonima svečana smotra. Pročitao je *Ukaz Vrhovnog komandanta Tita o postavljanju prvih oficira u Narodno-oslobodilačkoj vojsci*. Nakon uvođenja činova u našu vojsku bio je to prvi ovakav ukaz.

U Narodno-oslobodilačkoj vojsci dosada su imenovana četiri generala, i to: *Sava Orović*, general-lajtnant, *Škorpik*, *Arsa Jovanović* (načelnik VŠ-a) i *Đokić* (posmrtno imenovanje) general-majori. Ne ću ovdje navoditi imena s liste naših novopostavljenih oficira. Ovaj je ukaz obuhvatio tek neke jedinice, pošto se iz svih jedinica još nisu mogli prikupiti svi podaci. Spominjem samo neka imena: Terzić je imenovan pukovnikom, Vicko Krstulović majorom, Moma Đurić majorom, Vladimir Velebit majorom i t. d. Čika Luka i čika Deva također su majori!

Postrojeni Prateći bataljon i svi ostali, koji su prisustvovali ovoj svečanoj smotri, gromko su čestitali našim oficirima i klicali Vrhovnom komandantu drugu Titu.

Sumrak je već legao na šume i visoravni, kad smo krenuli prema našim brigadama. Raspodijeljeni smo kud koji po I. dalmatinskoj te VII. i VIII. banijskoj brigadi. Drugovi Nazor i Ribar kretali će se privremeno sa Štabom VII. divizije, pop Vlado s VII. brigadom, ja s VIII. brigadom, ostali s I. dalmatinskom. Kasnije, kad se Banovci odvoje od Dalmatinaca, svi mi priključit ćemo se I. dalmatinskoj brigadi, koja putuje preko Glamočkog polja, dok će VII. banijska divizija (t. j. VII. i VIII. brigada) imati sjeverniji pravac.

Te smo se noći priključili našim jedinicama, a u zoru oko 3 sata već smo bili na putu prema Vrbasu.

Bio je to vrlo naporan, do krajnosti forsirani marš, koji je, uz male prekide, trajao oko trideset sati. Moji Banovci iz VIII. brigade, iako su danas posve novi ljudi, oporavljeni i ishranjeni,

Vlado Dedijer

bili su pri kraju marša već posve smalaksali. Konji su nas jedva izvukli na strme vrleti s onu stranu Vrbasa. Osim toga ni ljudstvo ni konji nisu jučer čitav dan ni čitavu noć skoro ništa okusili.

Bio je jučer pravi ljetni dan. Vrućina nepodnošljiva, a šume rijetke. Naše su kolone prolazile kilometre i kilometre po čistinama i nezaštićenim poljima. Šuma je ovdje sve manje i manje.

I opet smo nailazili na spaljena sela, kojima su prošle ustaške i okupatorske horde. Kad bi čovjek pamtio ili popisivao sva ta razrušena i popaljena sela Bosne, Crne Gore, Like, Banije, Srbije, ne bi bilo kraja dugačkoj listi. Spaljena zemlja, natopljena krvlju i suzama.

Imljani, Novakovići, prelaz bistre rječice Ugar (gdje smo se onako oznojeni okupali), zatim Meline, Melić, penjanje preko brda *Neznanih i Paleža*, da bi se iz Beranaca spustili na cestu *Jajce—Travnik*, uspon na nove strmine do Brgova i isto tako strmi spust na Staro selo, ovim smo pravcem stigli do *granice centralne i zapadne Bosne*, t. j. do ledene rijeke *Vrbasa*.

Idemo dakle *južno* od Jajca prema našem cilju.

Godine 1939. prošao sam putujući za Sarajevo na motornom kotaču cestu Jajce—Travnik. Poznavao sam partiju, kojom smo prelazili tu cestu. Ostao mi je u pameti potočić, uz koji smo onomadne u ranu zoru pristali i oprali se. Tako mi je bilo drago, što smo baš ovamo stigli.

Sada se već spuštao sumrak.

Oko ponoći bili smo na Vrbasu. Iako širok, prelaz preko Vrbasa nije bio ni za naše pješake ni za ranjenike nimalo kompliciran, naše tri brigade prešle su rijeku u kraćem roku, nego što se i predviđalo. Dalmatinci su osiguravali cestu i prugu prema Jajcu i Travniku. Pruge i Vrbas prekoračili smo između željezničkih stanica *Deganovci* i *Torlakovac*.

I opet su na pruzi, i lijevo i desno, odjekivale detonacije. Miner i I. dalmatinske dizali su u zrak željezničku prugu. Već smo se bili daleko popeli na drugu stranu brda, prema selu *Deganovcima*, a još nas je uvijek pratio odjek naših mina. Bit će posla za švapske i ustaške pionire.

Čitavu noć i dobar dio jutra naš se marš nastavljao. Prevalili smo oko 50—60 kilometara.

Ljuša, popaljeno i razrušeno srpsko selo, bilo je naše odredište.

Gledam sada s ivice šume bijednu Ljušu, gdje sa svih strana strše razrušene dašćare, i gdje se steru oko njih napola obrađene

bašte pusto i žalosno, kao da ih je i sam bog zaboravio. Gledam stanovnike te Ljuše, koja je dvaput paljena u roku od desetak mjeseci, i mislim na onu njihovu braću, očeve i djecu, što su pali pod ustaškim i okupatorskim nožem. Koliko je naroda po našim selima poklano! Ali, eto, neuništiv je taj narod. I opet on sebi podiže daščare i kuće, i opet se nađu oni, koji obrađuju polja, koji rađaju djecu i stvaraju nova pokoljenja. Spaljena se zemlja polako i sigurno oporavlja pod zaštitom svoje narodne vojske. Spaljena zemlja, kad je njezina vojska potpuno oslobodi, bit će preporođena i mlada, a nova će pokoljenja uživati plodove današnje borbe, sjećajući se s dubokim pijetetom onih, koji su dali svoje živote za novi život.

— — — — —

To je Janj, zvan partizanska republika Janj, kojoj se ustaše prijete već dvije godine, da će je potpuno uništiti. Ali Janj se ne da. Janj je bio i ostao partizanski.

VII. i VIII. banijska i I. dalmatinska brigada smjestile su se u blizini Ljuše po brdima i šumama. Vojska se odmara. Kotlovi se puše. Sutra u zoru kreće se dalje prema *Blagaju*.

Sumnjam, da će me moje jadno konjče moći još daleko nositi. Jedva me je danas iznijelo do nad Ljušu. Omršavilo je i iznemoglo, a na leđima su mu se pojavile dvije rane od onog prokletog i tvrdog turskog sedla. Ovo me konjče nosi od Ketenovića u istočnoj Bosni. Ako izdrži tri ili najviše četiri marša, koji nas još dijele od Prekaje, bit ću zadovoljan.

— — — — —

Putem saznajemo, da je *Purić* sastavio novu jugoslavensku vladu u Londonu. Vlada se zove »činovnička«. Ministar vojni nitko drugi nego *Dražo Mihailović*. Ostali su ministri potpuno nova, nepoznata lica. Bivši političari nisu u vladi zastupani.

Perfidna igra reakcije.

Blagaj, 13. augusta

Kad sam sinoć u Štabu VIII. banijske brigade sjedio uz vatru pri večeri, dođe mi kurir iz I. dalmatinske s pozivom, da

smjesta krenem prema njoj, jer se ona sutra zorom rastaje od Banovaca i udara pravcem prema jugozapadu, dok Banovci kreću sjevernije.

Osedlah kljuse i oprostih se od mojih Banovaca. Tko zna, kada ćemo se opet vidjeti i da li ćemo se uopće još vidjeti. Neki mi drugovi doviknuše:

— Do skorog viđenja u Zagrebu!

Jedna dvanaestgodišnja, bistra curica iz Ljuše bila mi je noćni vodič do zaselka Podobzir, gdje se nalazio Štab I. dalmatinske.

Munje su sijevale i krupne kapi kiše navješćivale oluju.

Curica se plašila. Ona se plašila više — vuka, nego nevremena. Ali partizanske patrole, koje su prolazile, ohrabrile su je.

Curica voli partizane, i kad bi je otac pustio, ona bi poslala njima.

— Ali, ako podeš s nama, možeš lako i poginuti — kažem curici.

— Jednom se umire — odmahne mala rukom. — Naša je Ljuša spaljena, ustaše i Nijemci su nas gonili i klali. Bježala sam i ja u šumu, tek sam se nedavno vratila... Lako sam tada mogla i poginuti. Da je bilo suđeno...

— A zašto ti voliš partizane?

— Kad su oni u selu, nikoga se ne bojimo. Spavamo mirno i ne bježimo noću u šumu. Partizani nas brane, oni svuda gone Nijemce i ustaše... Zato ih i volim. Šta bi bilo s nama, da nema partizana!

Kiša je pljuštala kao iz kabla, kad smo stigli nadomak Podobzira.

Prokisla kao miš curica se vratila pozdravljajući veselo:

— Ništa se više ne bojim!

Prenoćio sam kod Štaba I. dalmatinske, koji se pred olujom sklonuo na jedan tavan pun đubra. Nisam dugo mogao zaspati,

jer sam bio prokisao, a i ležao sam na tankom sloju sijena, koje je bilo položeno na sloj starog osušenog stočnog đubra...

U ranu zoru probudio me je kurir, s kojim sam odmah pošao do grupe, koja će se kretati ponešto odvojeno od I. dalmatinske. U toj su grupi drugovi Crni, Đido, Ribar st. i Ribar ml., pop Vlado, Terzić, doktorica Olga (koja se potpuno umirila zbog Simine sudbine, jer je iz Crne Gore primila dobre vijesti), Dedi- jer i drugi.

Mala je grupica krenula janjskom dolinom kroz razrušene zaselke i kraj popaljenih kuća, sa čijih su nas prozora pozdravljale žene, djeca i starci. Janjska omladina većinom je u partizanskim redovima, a janjski odred proslavio se već više puta u borbama s ustašama.

Primićemo se Kupreškom polju. Šuma sve manje i manje. Pojavljuje se krš. Pod konjskim kopitima pršti kamen i iskaču iskre. Nema više mekane zemlje crnice istočne Bosne. Nema više pustih potočića na svakom koraku, sve više nailazimo na čatrnje, sve više na blatnjave lokve, koje nas podsjećaju na prilike u Crnoj Gori. U ovom je kraju voda težak problem za ljude i za stoku. Od Blagaja živa je voda udaljena čitavih pet kilometara. Za piće ljudima služi isključivo sumnjiva, žuta kišnica, za piće stoci velike tamno žute lokve.

Slobodni i spaljeni Blagaj! Sastoji se on od niza sela i zaselaka poredanih sa sjeverne strane dugačkog Kupreškog polja. Brojna garišta nekadašnjih zidanih kuća stoje, kao da su kuće jučer plamtjele. I tu nas narod susreće sa simpatijama, kao braću.

Kupreško polje neobično je nalik na Glamočko, koje nije više daleko odavle. Ali tamo, na drugom njegovu kraju, leži krvničko ustaško gnijezdo *Kupres*, koje je zadalo toliko jada ovom narodu, i pred čijim su bunkerima više puta krvarili partizani. Sav ovaj napaćeni svijet gori od želje da se osveti Kupresu za njegova nedjela i za prolivenu krv. I danas, kad su ovdašnji žitelji gledali, kako prolaze naši bataljoni, postavljaju nam pitanja:

— Hoćemo li na Kupres?...

Još dva marša, prvi od deset sati, drugi od pet do šest sati, i mi smo na cilju. Još samo dva marša, i naš veliki put na zapad je završen.

Istina, možda nas uskoro ratna sreća posluži, da se pomaknemo od Prekaje još malo na zapad, u Otočac. Ali to će biti šetnja, koja samo okrepljuje, a ne umara kao naši dosadašnji pokreti.

No pripravnici smo i na to, da se krećemo dalje po Bosni: možda natrag, možda na sjever ili jug, ako nas opet na to prisili neprijateljska ofenziva. O toj se navodno pripremanoj ofenzivi još ništa pouzdano ne zna. Neki su njemački garnizoni u bosanskim gradovima pojačani, u nekima su vrlo male snage. Neprijateljska se avijacija skoro uopće ne pojavljuje. Ali je ipak karakteristično, da su Nijemci neki dan još istoga jutra dojurili na kamionima i motociklima na mjesto, gdje su naši mineri digli u zrak prugu Jajce—Travnik. Odmah su se bacili na popravljivanje pruge, što je znak, da i te kako računaju s ovim našim komunikacijama. Ništa ne će Nijemci napuštati bez borbe, pa ni jadransku obalu, za koju mnogi smatraju, da je poslije kapitulacije Italije ne će ne mogu braniti. Vjerojatnost je velika, da će okupator još jednom udariti na naše oslobođeno područje s ciljem, da sebi osigura leđa. Ali je veliko pitanje, hoće li on to sada moći izvesti s tolikim snagama kao u posljednje dvije ofenzive.

Vruće ljetno sunce žari Kupreškim poljem. Nabubrilo je klasje velikih ploha ječma i zobi, što se poljem prolijeva kao zeleno jezero. Još desetak dana i klasje sirotinjskog hljeba vezat će žetelica u snopice i spremati ih sa strahom, da i opet ne nahrupe ustaške horde s namjerom, da im otmu njihov crni kruh. Još koji dan, i ljetina će biti pod krovom. Ali možda razbojnici baš to i čekaju?

Nakon dugog vremena opet prevrćemo i čitamo naše štampane listove. Krajina neumorno štampa »Omladinski borac«, »Glas Narodno-oslobodilačkog pokreta«, »Mladi Krajišnik«, sve brojevi »taze«, od ovoga mjeseca. Našli smo tu naše listove u

rukama blagajskih seljaka, koji ih čitaju pobožno kao u djetinjstvu molitve.

Krajina, Krajina — krvava haljina!

Sjećam se prvih oduševljenih riječi pokojnog *Hasana Kikića* o novoj, borbenoj Krajini. I kakva šteta za divnog Hasana, koji je s toliko poleta i nade pošao u borbu za Krajinu! Volio je tu svoju Bosnu kao majku, a poginuo je od četničke ruke prije, nego što je mogao opisati, kao što bi mogao svojim talentom, veliku epopeju Krajine, za koju je živio i za koju je umro.

Tada, bilo je to ljeti godine 1941., Krajina se tek budila, Krajina je krvarila, iznenadio ju je i ošamutio teror krvnika. Ali Hasan je u Krajinu vjerovao. Kao učitelj u Sanskom Mostu hvatao je veze s osamljenim grupama gerilaca po šumama, dobavljaio im puške, municiju, sanitetski materijal i čekao momenat, da i sam, kad to bude od njega zatraženo, dođe u njihove redove.

I došao je kao vojnik i kao čovjek od pera, hrabar i odlučan, spreman da svoje sposobnosti i sile stavi na raspoloženje borbi. S koliko je ljubavi i smjelosti, iako stalno sumnjičen od svoje okoline u Sanskom Mostu, nosio iz Zagreba najraznovrsnije stvari, uključivši i municiju, za prve partizanske grupe oko Sanskog Mosta! Ali mu nije bilo suđeno, da svoje djelo izvede do kraja, nije mu bilo suđeno, da povede u borbu za Krajinu borce, koji bi, u to sam uvjeren, s njime išli u vatru i u vodu. Ma da je bio čovjek od pera, književnik, koji je vrlo talentirano u svojim pripovijetkama i romanima već dao jedan isječak iz života napućene Bosne i koji je obećavao, da će dati još mnogo više, Hasan je po mom sudu imao mnogo smisla i razumijevanja i za vojničku stranu naše borbe za slobodu. Da je poživio, Hasan bi se, u to ne sumnjam, vrlo brzo istakao kao hrabar borac. Da je poživio, Hasan bi i perom pomogao borbu svoje Krajine, jer je poznavao njezine tegobe, patnje i težnje, i jer je umio pisati iskreno, narodski duboko zaoravši u zemlju, koja ga je rodila, i koju je volio.

O Krajini pisat će se knjige. O Kozari, Grmeču, Šatoru, o krajiškim udarnim brigadama, o organiziranom narodu i nje-

govim besprimjernim žrtvama, o krajiškim radnim brigadama, o krajiškoj ženi, o toj spaljenoj i nesretnoj zemlji bit će doku-
menata, kojima će se diviti sadašnja i buduća pokoljenja. Bit će
Krajina sretna i bogata, njezin narod veseo, sretan i slobodan.
Ako to nisu zaslužili Krajina i njezin narod, onda to nije nitko
zaslužio.

Predveče putujemo prema Glamočkom polju i Vaganu. Pred
nama je dugi marš, ali tereni, kojima ćemo prolaziti, nisu teški.
Dalmatinci se sve više približuju svojoj Dalmaciji; mi koji pu-
tujemo na zapad, sve se više primičemo Lici i Hrvatskoj. Svi kao
da su dobili krila.

Vagan, 15. augusta

S Prvom dalmatinskom brigadom, zapravo s njezina dva
bataljona, na našem posljednjem zajedničkom maršu. Do Vagana,
do Glamočkog polja, gdje ćemo se razdvojiti: naša grupa prema
Hrvatskoj, a I. dalmatinska brigada s Vickom Krstulovićem i
dalmatinskim rodoljubima prema Dalmaciji.

— Bit će grožđa i smokava — dovikuju nam Dalmatinci.

Kao da ih je ovaj krševit kraj prenuo iz snatrenja, kao da
ih pusti kameniti putovi sjećaju dalmatinskog krša s Dinare,
Mosora i Biokova. Ako su proljetos Crnogorci s toliko nada po-
hrlili u Crnu Goru, onda danas Dalmatinci s još većim nadama
kreću prema Dalmaciji. Bliže je kraj, bliže je slobodno more.

Ali, eto, ne vraćaju se svi. Koliko je Dalmatinaca, osobito
onih iz reformirane IX. divizije, ostavilo svoje kosti na ledenim
liticama Prenja, u Nevesinjskom i Gatačkom polju, u Crnoj Gori,
kod Sutjeske. Kosio ih je tifus, kosila su ih neprijateljska zrna,
kosila ih je iznemoglost i glad. Mnoga će dalmatinska majka,
koja uzaludno čeka povratak sina, zaplakati, kad sazna za sud-
binu sina, koji leži negdje na Prenju ili uz Sutjesku pod plitkom
naslagom kamenja ili tvrde zemlje.

Sunce je bilo još visoko, kad smo odlazili iz Blagaja. Možda smo išli svega jedan kilometar krajem Kupreškog polja, a odmah iza toga vodio nas je put preko blagih, ali kamenitih uspona, na gola, nepošumljena brda. Susrećemo još mnogo prostranih pašnjaka i mnogo oaza sa zasijanim površinama zobi. Inače su ova brda pusta i skoro bez ikakve druge vegetacije. Nešto je osamljenih kućica, drvenjara, posuto po tima brdima, a jedino veće selo, kraj kojega smo prošli, bilo je *Pribelja*.

Čitavu tu noć bili smo u pokretu. Puna mjesecina osvjetljavala je put. Kad smo se nakon deset sati marša spuštali prema Glamočkom polju, na istoku se radala zora. Prostrano to polje, koje smo svi dobro poznavali, prostiralo se pred nama u jutarnjoj maglici mirno i sanjivo, kao da po tim razbacanim selima i cestom, što vodi od Mliništa, nisu nikad haraćili Nijemci, ustaše i četnici. Ali kad su se prve sunčane zrake prelile dolinom, pomolila su se, ovamo, onamo, poznata garišta kuća, koje još uvijek stoje kao nijemi svjedoci krvavog neprijateljskog zuluma.

Tamo prema jugu, možda kojih 7—8 km udaljena, bijelila se hrpa glamočkih kuća. Tu, u Glamoču, bio sam posljednji put početkom februara, kad je ono Izvršni odbor AVNOJ-a, povlačeći se pred nadiranjem Nijemaca, premjestio svoje sjedište privremeno u Glamoč, da bi već za nekoliko dana krenuo prema Livnu, pa zatim Duvnu, Prozoru i, najzad, preko Neretve.

Tada, mjeseca februara, glamočki je pejisaž bio drukčiji. Snježne vijavice nosile su ledeni vjetar i led sa Šator planine i s Mliništa. Snježni zapusi otežavali su kretanje saonica i glomaznih glamočkih kola po cesti, koju, eto, sada presijecamo. Kako je tek bilo s onim rijekama izbjeglica s Banije i najzapadnije Bosne, koje su, bježeći pred neprijateljskim prodorom, posrtale ovom cestom gladne i iznemogle, vukle sa sobom nejakom i bosu djecu i nosile na leđima zavežljaje s čitavom svojom imovinom!

U Vaganu nas je dočekaao Glamočki odred. Iako u Glamočkom polju još uvijek krstare grupice četnika (četnici su ovladali Mliništem), dok su se muslimani iz Glamoča skoro listom

priključili ustaškim bandama, Glamočki partizanski odred raste iz dana u dan. Seljaci iz Vagana i okolice, Srbi, potpuno su uz nas i pomažu svoju vojsku i šakom i kapom, ma da su nebrojeno puta bili opljačkani i od Nijemaca, i od ustaša, i od četnika. Od prošle neprijateljske ofenzive do danas stanje se u Glamočkom polju u pogledu odnosa naroda, i to srpskog, prema narodnoj borbi vidljivo popravilo. Glamoč je ranije mnogo, mnogo zaostao za ostalim krajevima u zapadnoj Bosni. Mobiliziranje omladine za Narodno-oslobodilačku vojsku provodilo se vrlo teško, a četnički utjecaj u narodu bio je još dosta jak. Danas se on sve više gubi, a priliv novih boraca u našu vojsku sve je veći.

I ovdje, kao i u čitavoj zapadnoj Bosni, naši drugovi vrše živu kampanju za spremanje žetve. Baš noćas treba da se pod zaštitom Glamočkog odreda pobere ljetina s napuštenih srpskih i muslimanskih imanja, koja se nalaze posve u blizini samog Glamoča. Seljaci iz Vagana i okolice, čitav jedan poljoprivredni bataljon, spremaju se da za svoju vojsku otmu iz ustaških ruku tek dozrelo žito. Zemlja je dobro rodila.

U Vaganu su nas dočekale dobre vijesti iz Dalmacije. Narodno-oslobodilački pokret još više zahvaća dalmatinske mase. Dalmatinski odredi, kojima komandira *Milić* (grupa odreda), svaki dan sve više rastu. Pored šest do sedam odreda, koji uspješno operiraju po svima krajevima Dalmacije, formirana su još tri udarna bataljona. U planu je sada stvaranje obnovljene IX. dalmatinske divizije.

Puhaja, 17. augusta

Oprostismo se sinoć od Dalmatinaca I. dalmatinske brigade, Iz Vagana su oni kretali prema Vrlici i Dinari, a naša mala grupa, praćena jednim bataljonom Glamočkog odreda, istodobno je pošla prema Prekaji. Lolo ide s Dalmatincima, da se, kako kaže, »malko okupa u moru«.

Vicko Krstulović, Jordan, Škorpik, Jerko Radmilović, Mate Jakšić i drugi kreću sa svojom Dalmatinskom brigadom na jug. Troje vrlo drage i pametne Vickove djece, dva dječaćića i jedna

djevojčica, i Vickova drugarica, također kreću s njima. Ta su djeca prošla četvrtu i petu ofenzivu sjajnom izdržljivošću i disciplinom. Napatila su se i nagladovala, bila su mnogo puta u smrtnoj opasnosti, ali su sve podnosila mirno i disciplinirano kao pravi, svijesni pioniri.

Vaganski su nas seljaci na odlasku pozdravljali. Njihova noćasnja ekspedicija u Glamočko polje nije na žalost uspjela. Ustaše iz Glamoča dočekali su poljoprivredni bataljon kišom mitraljeske i puščane vatre i nisu im dali prići žitu. Pod mitraljeskom paljbom nije se moglo pokupiti žito, i naša poljoprivredna ekipa vratila se kućama neobavljena posla.

Prostor između Vagana i Prckaje smatra se oslobođenim područjem, ali nesigurnim zbog kretanja četničkih grupica.

Prolazeći djelomično cestom, djelomično krševitim, ali dosta lakim putovima, za pune mjesečine, uz redovne vojničke odmore, naša je grupa noćas oko dva sata stigla u *Prekaju*. Vladimir Nazor sve teže izdržava posljednje ove naše pokrete, iako oni nisu više tako naporni, kao nekadašnji. Noćas su Nazora dobar dio puta nosili na nosiljci. On jedva čeka, da stigne u Hrvatsku.

Dočekali su nas drugovi iz Komande mjesta Prekaja. Nisam ni znao, da ovdašnji t. zv. Pozadinski odsjek ima pod svojom kontrolom dvije komande područja (Drvar i Grmeč) i dvanaest komandi mjesta!

U našoj rezidenciji, u šljiviku, primili smo jutros posjet komandanta (Slavko Rodić) i političkog komesara (Veljko Stojić) *II. bosanskog korpusa*. S njima je bio vječno aktivni i živi krajišnik, popularni *Stari*. Morali smo pričati i o velikim borbama po Crnoj Gori i istočnoj Bosni. O tome oni nisu znali puno detalja. Interesirali su se za sudbinu pojedinih naših brigada i drugova, i bilo im je drago, što su Krajiške brigade ostavile u Sandžaku i Crnoj Gori najbolji dojam u narodu. Mi smo pak od njih saznali mnoge detalje iz doba neprijateljske ofenzive, kad smo se bili prebacili preko Neretve. Opoljavanje naših jedinica na vrhu planine Šator, njihovo probijanje kroz neprijateljski obruč, gladovanje, pojave masovnih halucinacija kod boraca,

haranje pjegavca, zaplašenost i potištenost u narodu i na kraju novi polet, regeneracija, nove brigade, novi odredi, o tome su nam ljuti krajišnici mnogo ispričavijedali.

Sjedište II. bos. korpusa udaljeno je od same Prekaje dva-desetak minuta hoda. Mnogo drugarske pažnje i srdačnosti ukazuju nam drugovi iz Korpusa. Kad smo jutros stigli pred Štab, dočekala nas je u savršenom redu postrojena četa, koja nam je odala počast. Drug Terzić primio je propisni vojnički raport komandira. Na njegov pozdrav »Smrt fašizmu!« prolomio se gorom gromoviti poklik »Sloboda narodu!« kao iz jednog grla. — Savršen red vlada u Štabu, u konačištu čete za pratnju, kod kurira, u trpezariji. Krajišnici su dobri vojnici.

Odavde postoje dobre veze s Hrvatskom i kurirske i telefonske. Depеше se mogu odavle slati telefonom skoro do Sušaka.

Osvježujući zrak struji iz oslobođene Like slobodnom Krajinom. Listovi, leci, brošure iz naše ličke štamparije preplavljuju i Krajinu. U maloj pak štampariji u Prekaji izlaze krajiški listovi, štampaju se dobrim ćirilskim slogom članci iz moskovske »Pravde«, leci o četnicima, o žetvenoj kampanji. Osjeća se grozničava aktivnost, rad i neumorne pobude. Iz Otočca stižu ovamo tri lista: »Naprijed«, (Organ KPH), »Vjesnik« i »Slobodni dom«. Aktivnost ZAVNOH-a vidljiva je sa svih stranica ovih listova. Dok je aktivnost Izvršnog odbora AVNOJ-a bila zbog njegova velikog pohoda kroz Hercegovinu, Crnu Goru i istočnu Bosnu skoro potpuno suspendirana, ZAVNOH je u to vrijeme upravo razvijao svoju djelatnost. ZAVNOH je radio na stalno oslobođenom teritoriju, imao je na raspoloženju lijepi aparat aktivista i novopridošlih hrvatskih rodoljuba. I uslovi za njegov rad bili su povoljni. Nadam se, da će se sada aktivnost razviti na svima stranama, i da će i Izvršni odbor AVNOJ-a imati mogućnosti za široko polje rada.

O neprijateljskoj ofenzivi na oslobođeno područje Like i Bosne nema još uvijek ništa. Zasada se uopće ne vide neke naročite ofenzivne namjere. Pojačani garnizoni u nekim bosanskim

gradovima tumače se kao rezerva za osiguranje neke eventualne njemačke obrambene linije prema jugu. Avijacije nema.

Mi ćemo se vjerojatno *vrlo brzo* prebaciti u Liku ne čekajući novu situaciju u vezi s međunarodnim i domaćim razvojem događaja. Žuri nam se, jer se i prilike u zemlji brzo kreću u pravcu naglog preloma. U Dalmaciji i nekim dijelovima Bosne četnici još uvijek rovale po uputama jugoslavenske vlade u Londonu, a u Hrvatskoj neki funkcionari HSS-a pokušavaju pomoću svojih naoružanih bandi parirati Narodno-oslobodilački pokret među seljačkim svijetom. Oni će pokušati svim silama, i to u suradnji s raznim ustaškim elementima, nadomjestiti ustaštvo nekim sličnim gadalukom, sve s ciljem, da se suzbije narodna borba, i da se u zemlji, pod nekom novom firmom, zavede staro stanje.

Jučer je radio Slob. Jugoslavija javio, da su Kalnički partizanski odred i jedinice 28. divizije izvršili akciju na Lepoglavu i da su tom prilikom iz Lepoglavske kaznionice oslobodili sve političke zatvorenike, njih oko 150 na broju. To je veliki uspjeh partizana, uspjeh, od kojega mora da je ušao strah u kosti Paveliću i njegovim ustašama.

Tom su prilikom partizani na lepoglavskoj pruži zaplijenili nekoliko topova i dva vagona municije.

Sve više ima pojava predavanja domobranskih vojnika i oficira. Ovi već prelaze k nama u grupama od po stotinu. U akciji na Lepoglavsku kaznionicu sudjelovao je bivši varaždinski divizion, koji je s topovima prešao na stranu partizana, na čelu s *Demetrom Uardom*.

Sovjetska kontraofenziva još uvijek traje. Poslije oslobođenja Orela i Bjelgoroda sada se bježe bitka za Harkov i Brjansk. U Harkovu, koji Nijemci uporno i žilavo brane, vode se već borbe u predgrađima. Brjansk je *vrlo* ugrožen. Sovjeti svakog dana napreduju i potiskuju fašiste na čitavoj fronti. Premoć Crvene armije jo očita.

Ali *druge fronte*, pored svega toga, što ne treba podcjenjivati važnost fronte na Siciliji, druge fronte u Evropi nema. Zapadni saveznici otežu. Čitam danas jedan članak moskovskog lista »Rat

i radnička klasa« o drugoj fronti. Tu je otvoreno rečena istina o zatezanju s drugom frontom. Evo nekoliko pasusa iz spomenutog članka.

»Sadašnje su okolnosti takve, da je poraz Hitlera moguć u najvažnijim oblastima. Postignut je preokret u toku rata. Sjajne pobjede Crvene armije kod Staljingrada, na Donu, Kavkazu razbile su zauvijek premoć hitlerovaca na sovjetsko-njemačkoj fronti. Poraz u Tunisu, uspjesi na Siciliji, Mussolinijev pad i izgledi, da se izvede Italija iz rata, slom ljetne ofenzive Nijemaca i uspješno sovjetsko nastupanje na orelskom i bjelgorodskom pravcu pokazuju, da neprijatelj preživljuje veliku krizu. Stvoreni su uslovi za konačno uništenje Hitlera, koji je sebi postavio za cilj da zavlada cijelim svijetom. Još nikada, od početka rata, uslovi za poraz hitlerovske Njemačke nisu bili tako povoljni, kao sada.

Kakovi su putovi zajedničkoj navalii? Te putove ne treba tražiti, oni su unaprijed određeni geografskim položajem Njemačke i drugim okolnostima. Zadatak se sastoji u tome, da hitlerovska Njemačka bude uhvaćena u gvozdenu kliješta sa zapada i istoka, da bude natjerana da vodi rat na dvije fronte. Njemački su se otimači uvijek starali da izbjegnu rat na dvije fronte. Bismarck je postavio taj cilj, a pobjeda saveznika nad Kajzerovom Njemačkom bila je izvojevana baš time, što je Njemačka bila prinuđena voditi rat na dvije fronte.

Već treću godinu Sovjetski Savez nosi svu težinu borbe protiv glavnih snaga neprijatelja. Baš ovo nepostojanje druge fronte omogućilo je Nijemcima da postignu privremene uspjehe. U ljetu i u jesen 1941. Hitler je mogao baciti sve svoje trupe protiv Sovjetskog Saveza, opkoliti Lenjingrad, dovesti u opasnost Moskvu, stići do Rostova i t. d., a sve to zato, što nije bilo opasnosti, da će biti napadnut s druge strane.

Međutim u junu 1942. objavljeno je, da postoji sporazum o stvaranju druge fronte god. 1942., kako je to bilo objavljeno u saopćenjima o Molotovljevim pregovorima s mjerodavnim faktorima u Londonu i Washingtonu. Pa i pored toga 1942. nije stvorena druga fronta. Već je tada objašnjeno, da će u svakom slučaju u proljeće 1943. biti otvorena druga fronta u Evropi, i da se naši englesko-američki saveznici, spremaju za taj posao. Pa ipak, prošlo je i proljeće 1943., a da ipak druga fronta nije stvorena. Englesko-američke trupe ograničile su se na čišćenje sjeverne Afrike.

U januaru 1943. održan je sastanak između Churchilla i Roosevelta u Casablanci. U zajedničkom komunikeju saopćeno je, da je u ratnim štabovima postignut potpun sporazum u pogledu ratnih planova i mjera, koje će se poduzeti za vrijeme kampanje 1943. Podnoseći izvještaj o razgovorima i odlukama u Casablanci Churchill je u Donjem Domu izjavio.

da je postavljen akcioni plan i da će se on izvesti tokom narednih 9 mjeseci. Na taj način, na konferenciji o zajedničkim planovima u ratnim operacijama saveznika u Casablanci u januaru 1943. bilo je riješeno, da se tokom prvih 9 mjeseci ove godine otvori druga fronta. Međutim rok od 9 mjeseci približuje se kraju, a druga fronta u Evropi još uvijek nije ostvarena.

... Smatramo, da je nepravilno umanjiti važnost ratnih operacija naših saveznika. Važna su bombardiranja njemačkih ratnih industrija i saobraćajnih veza, značajna je pomoć, koju nam saveznici ukazuju u ratnom materijalu i namirnicama. Ali to nije ono, što odlučuje. Saveznici su imali protiv sebe u sjev. Africi 4 njemačke i desetak talijanskih divizija, na Siciliji samo dvije njemačke i nekoliko talijanskih divizija. Same te brojke govore za sebe, ako se usporede sa sovjetsko-njemačkom frontom, gdje su Nijemci ljeti 1942. imali 180 svojih divizija i 60 divizija svojih saveznika. Ove je godine koncentrirano na sovjetsko-njemačkoj fronti preko 200 njemačkih divizija i 30 divizija Hitlerovih saveznika. To jasno govori, da se trupe naših englesko-američkih saveznika još nisu ozbiljno sukobile s njemačkim trupama, i da druga fronta još nije organizirana. A što je druga fronta? Nije potrebno da ovdje raspravljamo s ljudima, koji ne će da znaju, o čemu se radi, koji govore, da ne postoji samo druga, nego i treća i peta fronta — podmornička fronta, zračna fronta i t. d. U Engleskoj i Americi čak se izjavljuje, da zračni napadi zamjenjuju drugu frontu.

Kada mi ozbiljno govorimo o drugoj fronti, onda je to fronta, kako je još godine 1942. rekao drug Staljin, koja će privući na sebe, recimo 60 njemačkih divizija i 10 divizija njemačkih satelita. Govoreći o drugoj fronti mi smatramo, da se radi o takovim operacijama na evropskom kontinentu, u kojima će Nijemci morati razbiti svoje snage i, recimo, povući sa sovjetsko-njemačke fronte jednu trećinu ili bar jednu četvrtinu svojih snaga. Iz toga se vidi, da bi se time iz temelja promijenio položaj. To znači i to, da bi otvaranje druge fronte skratilo tok rata, da bi druga fronta u Evropi stvorila mogućnost, da se Njemačka pobijedi još godine 1943. ...«

Prekaja, 18. augusta

U kakvu nas je kuću smjestio noćas naš Korpus! Čisti kreveti sa snježno bijelim jastucima i plahtama, sobe okićene peškirimima i ćilimovima!

Pred nama su tri dobra marša do Otočca. Možda ćemo jedan dio puta prevaliti kolima ili čak — automobilom.

Vrućina je velika i nesnosna. Suša sve više ugrožava ljetinu. Seljak se boji za svoj kukuruz, krumpir i voće, koji se zbog suše ne mogu pridići. Zemlja je žedna kiše.

A mi, što smo se naniže spustili s planina istočne i centralne Bosne, mi tek sada doživljavamo ljeto i ljetnu žegu. Tamo smo vršili naše pokrete najviše noću zbog neprijateljske avijacije, ovdje ćemo se pak zbog nepodnošljive vrućine morati najviše noću kretati.

— — — — —

Jučer je javljeno, da je zauzeta Messina. Danas javljaju, da je *potpuno završena ratna kampanja na Siciliji*.

— — — — —

S naše fronte dolazi nam danas jedna skoro nevjerojatna vijest. I. krajiška brigada izvršila je napad na aerodrom *Rajlovac* kod Sarajeva. Tom su prilikom uništena ništa manje nego 34 (trideset i četiri) aviona. Popaljeni su svi hangari, ubijeno mnogo Nijemaca, zaplijenjeno mnogo ratne spremne.

Bastasi, 19. augusta

Krenusmo sinoć put *Martinbroda*.

Ah, kako mi je dozlogrdilo jahanje! Zaželio sam da se protkrljam kakvim bilo kolima po onim našim drumovima, da zaboravim na brige o tome, da li je konj napojen ili nahranjen, da li je propisno stegnut kolan na sedlu, hoće li se odriješiti bisage i tome slično. Kad padne sumrak, meni se na konju počinju sklapati oči. Rado bih se negdje naslonio, da malko prodrijemam. Ma kako bio moj neugledni engleski šmajser lak za nošenje, on ipak postaje na drmusavom konju teret, koji tišti rame, pa dobivam volju da ispalim rafal od trideset i dva metka, kako bih olakšao šaržer i pucnjavom protjerao drijem...

Nazoru se ispunila njegova davna želja. Dobio je kola, koja će ga odvesti do Bastasa.

Ali jadan nije znao, da će se njegove seljačke taljige, iako visoko natrpane sijenom, tako dušmanski tresti po kamenitom i

neravnom drumu. No jahati više nije mogao. Mišići su na nogama popustili. Opća ga slabost sve više obuzima. Baš sada, pred kraj naših velikih marševa i na domaku udobnijih i automobilskih prevoznih sredstava, kojima se oslobođena Lika obilno služi, Nazor je vidljivo malaksao. U posljednje su ga vrijeme u nekoliko navrata morali nositi na nosiljci. S njegovom probavom stoji slabo, javljaju se i neke temperature. Neophodno bi bilo, da se on negdje na sigurnome mjestu potpuno smiri i odmori. Osam mjeseci napora i neprestanog kretanja pod poznatim uvjetima, to je bilo previše i za snažnije prirode, a kako ne će biti za jednog bolesnog čovjeka od blizu sedamdeset godina...

Po mjesecini smo prolazili *Šipovljanima i Drvarom*. Plodna i većinom kukuruzom zasijana drvarska kotlina čudno odudara od slike popaljenih i razrušenih kuća. Sve su zemljine površine zasijane. Naša propaganda i organizirani narod učinili su od naše »drvarske republike« kut, gdje naša vojska i narod ne će gladovati.

Naši konji i Nazorove taljige prolaze potpuno pustim ulicama razrušenog Drvara. U varoši ni žive duše, na kućama svi prozori i vrata razbijeni. Neke kuće stoje skoro potpuno neoštećene, izuzev razbijenih prozora. Lijep je bio to gradić. Nekoliko raskošnih vila, čiji su stanovnici vjerojatno bili direktori i viši činovnici Šipada d. d. ili Celuloze, a koje sada stoje puste i s razbijenim krovovima ili prozorima, kao i skoro sve druge dobro građene i solidne zgrade, radničke kolonije i magazini, pokazuju, da je Drvar novi grad, nikao oko velikih industrijskih kombinata.

I sada grad stoji pust kao u priči, kao da nisu u njemu nikad ljudi ni živjeli, i kao da nisu dvije hiljade njegovih radnika nikad tu zarađivale svoj hljeb. Dva visoka fabrička dimnjaka, simboli snage Šipada d. d., i njegove ogromne pilane s brojnim najmodernijim gaterima, simboli snage najveće fabrike celuloze u zemlji, stoje još uvijek prkosno usred grada, ali nad njima se već odavna ne vije ponosna perjanica dima, bučne transmisije i mašine u fabrikama leže razbijene i neupotrebljive, strašna pustoš vlada u njihovim golemim prostorijama.

Ovdje su partizani uništili fabrike kod prvog povlačenja iz Drvara, da se njima ne bi neprijatelj mogao koristiti. Rat i borbe oko grada ostavili su vidljive tragove, a neprijateljski bombarderi, koji su zimus skoro danomice lupali po njemu, dokrajčili su i dotjerali, kako to već samo oni znaju, sliku ratne pustoši. Pa ipak, Drvar još uvijek ima sve uvjete, da se brzo restaurira, i da se većina njegovih zgrada ponovno učine upotrebljivima, dakako pod uvjetima bar relativnog mira ili stabilizacije naše vlasti. Tada će i ove dvije velike fabrike jednoga dana veselo i bučno pro-raditi pod novim vlasnicima, a hiljade će bosanskih radnika raditi pod novim uvjetima, koje ne će više diktirati neki Šipad d. d. niti neki industrijalac iz Švicarske, nego radnici sami u svojim fabrikama.

Idući cestom dogurasmo, noću oko dva sata, do *Bastasa* (ili, kako neki kažu, *Bastaji*). Krajišnici, koji su bili obaviješteni o našem dolasku, dočekali su nas srdačno. Omladina, osobito ženska, bila je na nogama, spremila nam konačište, pobrinula se za udobnost sviju. Na svakom se koraku tu zamjećuje organiziranost naroda, organizirana omladina i žene, odanost širokih masa narodnoj borbi. Mlađih se muškaraca, koji nisu u našoj vojsci, tu skoro i ne vidi. Svi su u redovima naše vojske. U najvećem jeku posljednje njemačke ofenzive u drvarskom je kraju, iako je već veći dio omladine bio među partizanima, mobilizirana jedna jaka brigada, koja se zvala »brkatom«, jer su novi borci bili većinom ljudi u muževnim godinama.

Prošlo je podne. Dr. Ribar i ja upravo smo se vratili s kupanja u riječici Unac. Drugovi Đido i Terzić pobili su na poznat »barbarski«, ali vrlo efikasan način, t. j. bombama i dinamitom, pet do šest kila odličnih pastrva. Priredili su dobar ručak.

Ali iz Like nešto nejasno javlja Andrija, da se vojnička situacija zaoštrava.

U vezi s time pala je odluka, da do Martinbroda, gdje nas čeka automobil za prevoz u Otočac, odu samo drugovi *Crni*,

Đido, Terzić, Ulado Dedijer, dok se mi ostali, t. j. *Nazor, Ribar, Ulado, doktorica Olga* i ja treba da vratimo II. bos. korpusu u Prekaju, gdje ćemo sačekati daljnji razvoj situacije.

Krivo mi je, što smo opet zapeli. Krivo mi je, što još ne idemo u Hrvatsku.

Rastajali smo se s drugovima Crnim, Đidom, Terzićem i Vladom, dok su seoske omladinke pjevale i igrale kolo. Čvrsto su drugovi obećali, da će odmah poslati depešu o situaciji u Lici. Ili će nas pozvati, da odmah dođemo za njima, ili će nas uputiti, da se do daljnjega držimo II. bos. korpusa.

Večeras se vraćamo u Prekaju istim putem, kojim smo došli. Štab II. bos. korpusa već je obaviješten, i on nam šalje u susret jednu desetinu iz svoje čete za pratnju.

Prekaja, 20. augusta

Kad smo se noćas približavali Prekaji, dva engleska aviona spuštala su padobranima materijal za II. bosanski korpus. Prolazili smo posve blizu polja, gdje su gorjele signalne vatre.

To je prva pošiljka saveznika II. bos. korpusu. Engleska vojna misija, na čelu s jednim kapetanom, spustila se ondje prije nekoliko dana.

U Štabu II. bos. korpusa vrlo su zadovoljni sa sadržajem bačenih tovara. Ima tu dosta sanitetskog materijala, odijela, cipela, eksploziva, nešto puškomitraljeza, 40 talijanskih karabina, 5 protutenkovskih pušaka, 1 bacač mina i t. d. Daljnje pošiljke slijede.

Danas sam dugo razgovarao s kapetanom, šefom engleske vojne misije. On natuca nešto njemački i nešto francuski, pa smo se sporazumijevali mješavinom tih jezika.

Bio je u španjolskom građanskom ratu na strani republikanaca. Oduševljava se za borbu protiv fašista. Kaže, da mu se kod nas veoma sviđa i da će, koliko to stoji do njega, sve učiniti, da saveznici našu stvar pomognu.

Pitao sam kapetana, zna li nešto o Draži Mihailoviću i šta misli o jugoslavenskoj vladi u Londonu, u kojoj je Draža ministar.

— Potpuno sam informiran o Mihailovićevoj ulozi — reče mi kapetan. — Znam, da je on u službi okupatora. Jedino se vaša vojska u Jugoslaviji može smatrati zaista savezničkom u bloku Engleske, Amerike i Sovjetskog Saveza, pa se divim uspjesima, što ih je ona postigla u borbi protiv Nijemaca i Talijana...

— Ne smatrate li, da Mihailović ima potporu u izvjesnim engleskim krugovima? — pitao sam kapetana. — Teško je naime zamisliti, da bi jugoslavenska vlada u Londonu mogla tako uporno tjerati svoju politiku s Dražom, kad ne bi za to imala stanovitu podršku...

Kapetan se zamislio:

— Ne mogu ništa da kažem. Ja sam vojnik, no čini mi se, da nešto mora biti. Uostalom, jučer sam poslao u Kairo jednu opširnu depešu i postavio posve otvoreno pitanje o Mihailoviću. Smatram, da on ne može imati nikakvu podršku saveznika, pa sam to i obrazložio time, što je on u službi okupatora, što je izdajica vlastitog naroda. Mnogo me zanima, kakav ću odgovor dobiti.

Bogami, i mene to jako zanima. Čini mi se ipak, da moj kapetan ponešto naivno gleda na Mihailovićev slučaj misleći vjerojatno, da postoji neka zabuna.

Danas, 20. augusta, navršio je moj sinčić Ivan pet godina. Ujedno je upravo prošla godina dana, što ga nisam vidio. Posljedni put bio sam s njime u zatvoru na Savskoj cesti u Zagrebu, kamo su mi ga ustaše doveli na razgovor. Sjećam se, bio je uvijek tako zbunjen, kad je dolazio u ćeliju. Nije shvaćao, da iz ćelije ne mogu s njime izići.

Kad se vratim, ako se to ikada desi — hoće li me moj mali uopće poznati? Želim da ga nađem velikog i razumnog, da ispričamo jedan drugome, kako nam je bilo, i šta smo radili za vrijeme našeg rastanka. Boga mi, ja se još uvijek ne mogu uživjeti u to, da ćemo se nas troje, Draga, Ivan i ja, jednoga dana ispričovijedati o svima peripetijama, što smo ih preživjeli u posljednje dvije godine. Pa ipak taj se moment približuje.

Na današnji dan, bilo je to u Zagrebu prije pet godina oko sedam sati uveče, vratio sam se s jedne šetnje kući. Sa mnom je bio *Ognjen Prica*. Došla je i Ada i još neki drugovi. Sjećam se, bio je neki praznik, i odlučismo da kod mene malko posjedimo uz crnu kafu.

Ali Draga nas je dočekala ležeći: imala je jake trudove.

Treba da se rodi dijete.

Od namjeravanog razgovora nije bilo ništa. Malo društvance čekalo je vijesti iz bolnice.

Ognjen je tvrdio, da će biti curica, ja sam navijao za dečka . . .

Rodio se mali Ivan.

Popili smo po čašu vina u zdravlje nove generacije. Ognjen mi je svečano nazdravio i nazvao me »sretnim ocem«. Po svom običaju Tonček je bacio dinar misleći vjerojatno na neku čaroliju . . .

Srdačno i vedro proslavili smo Ivanovo rođenje.

Prekaja, 22. augusta.

Iz Like smo primili dosta nejasnu depešu, po kojoj smo mogli zaključiti, da nas tamo ovih dana očekuju. Tražili smo preciznije direktive i sada očekujemo odgovor. Nadam se, da ćemo možda još noćas ili sutra krenuti za Hrvatsku. Što se tiče njemačke ofenzive, o njoj još uvijek nema nikakva glasa.

Iskorišćujemo ovaj predah u Prekaji. Cijeli dan leškarimo na suncu i u hladu, uz potočić, kojega su obalu drugovi iz Korpusa pretvorili u pravu partizansku plažu. Mjesecima i mjesecima nismo tako bezbrižno živjeli.

Novi i silni uspjesi naše vojske u Bosni, o kojima je upravo danas Štab II. bos. korpusa primio vijesti, ulijevaju nam nove snage. Naša je vojska, prema tim vijestima, oslobodila *Jajce*, te *Gornji* i *Donji Vakuf*.

Jajce je sada po *treći put* u našim rukama. Naše snage kreću sada prema Banjaluci. Vjerojatno će uskoro biti likvidirani Bu-

gojno i Kupres. Dolazi na red Glamoč, Livno, Duvno, a možda i Imotski. Na Livno će ovih dana udariti tri brigade.

Hoće li Švaba pod tim uslovima uopće moći voditi ofenzivu na oslobođenu Liku, kad partizani sve više ugrožavaju njegovu obranbenu liniju prema Savi?

Bastasi, 24. augusta

Još jednom prošli smo kroz Drvar, i eto nas opet u Bastasima.

Stigli smo jutros. Putujemo dakle za Liku (odakle smo primili telegram, u kojem nas Glavni štab poziva, da odmah dođemo). Sutra rano ujutro prebacit ćemo se na Martinbrod, gdje će nas — možda — čekati autobus ili kamion. *Pravac Otočac.*

Vladimir Nazor je bolestan. Većinu puta od Prekaje do Bastasa nosili su ga seljaci na nosiljci. Mnogo je oslabio. Liječnik je prekjučer utvrdio laki infiltrat na lijevoj strani pluća. Odatle temperature. Postoji bojazan od pneumonije. Ipak se čini, da se stanje od jučer popravlja.

Nadamo se, da ćemo Nazora sretno prebaciti u Hrvatsku, za kojom on tako bolećivo čezne. U slobodnoj Lici, lišen stalnih pokreta i napora, on će se moći brzo oporaviti i pridići. U njega ima mnogo vitalnosti i začudne žilavosti.

Danas je on neobično osjetljiv i nervozan. Ali to će ga brzo proći, čim se temeljito odmori.

Silna vrućina sve nas ubija, a pogotovo Nazora.

Jučer je javljeno, da je Crvena armija oslobodila *Harkov*. Rusi su još prije pada Harkova prodrli jugozapadno i sjeverozapadno od grada duboko u njemačke položaje. Ugrožena je i Poltava. Kako javlja SIB, Nijemci su u posljednjih šest tjedana izgubili milijun i pol ljudi.

U OSLOBOĐENOJ LICI

Otočac, 27. augusta 1943.

Još sam pod dojmom našeg putovanja po Lici i pod dojmom dolaska u oslobođeni Otočac. Stigli smo ovamo jučer u podne, ali se još uvijek ne mogu potpuno snaći u novom načinu života. Tolika promjena, tolika razlika od onoga, što smo još nedavno proživljavali na našem velikom putu!

Zaista, naše putovanje od Bastaja do Otočca bilo je više osvježujuće, nego zamorno, iako je put dosta dugačak. Naša mala grupa putovala je bez žurbe i veselo.

I Nazoru je krenulo nabolje. Temperature je potpuno nestalo. opasnost od pneumonije nije više postojala. Njega su na nosiljci nosile divne srpske omladinke. Pjevale su i kao da uopće nisu osjećale tereta. Brže, nego smo ih mi na konjima mogli korakom stizati, te su omladinke iz Bastasa koracale u svojim lakim opancima po kamenitom putu smijući se i pjevajući kao u svatovima. Kad smo ih pitali, da li su se umorile ili da li im je teško, odgovarale bi s osmijehom, da su one navikle na nošenje mnogo težih ranjenika i bolesnika.

— Mi smo ponosne, što nosimo jednog starog i zaslužnog druga — reče jedna od njih, ma da nije znala, da na nosiljci leži hrvatski pjesnik Nazor.

To je organizovana omladina drvarskog kraja, koja zna, što je narodna borba i koja sve od sebe daje za borbu. Ona je svijesna, borbena i uvjerena u svoju snagu.

Bila je divna slika, koje ću se uvijek sjećati. Bio je to upravo triumfalan svršetak velikog Nazorova puta po vrltima Crne Gore, Sandžaka i Bosne. Prelaz Nazorov u Hrvatsku, nakon tolikih tegoba i patnja, po suncu, koje kao da je ulijevalo nove snage, svatovsko raspoloženje sviju, a naročito samog Nazora, ostat će nezaboravno za sve nas.

Putujući tako prema našem odmaralištu, nekom selu *Boboljusi*, mi smo na izlomljenoj pruži, što vodi iz Drvara u Knin (Šipad d. d., bivša Steinbajsova željeznica), sastali poveću grupu omladinaca i omladinki, koji su išli baš u Bogoljusk u okružnu konferenciju Ujedinjenog saveza antifašističke omladine Jugoslavije (USAOJ). Dolazili su iz Bos. Grahova. Partizanske su se pjesme orile iz grla borbene omladine.

U Boboljuscima iskoristismo priliku i posjetismo konferenciju omladine. Primili su nas srdačno, bučno i oduševljeno. Konferenciju su pozdravili drugovi dr. Ribar i Vlado Zečević.

Prisustvovali smo jedno vrijeme radu konferencije. Iz kratkih referata i govora delegata izbijala je duboka ozbiljnost. Seljačke omladinke, koje su možda tek nedavno u analfabetskom omladinskom tečaju naučile čitati i pisati, istupale su odvažno i pametno, iznosile lijepim jezikom uspjehe i neuspjehe u svom radu, oštro kritikovale nedostatke i predlagale svoje planove za budući rad. Diskusija je bila stvarna i nadasve ozbiljna. Nisu te omladinke i omladinci bili u neprilici zbog našeg prisustva, nisu se žacali istupati, nego su naprotiv, kao da su sami među sobom, rješavali i razgovarali o svojim problemima onako, kako to dolikuje organiziranoj i svijesnoj omladini.

Nova ekipa omladinki iz Boboljusaka, sastavljena od četiri smjene, već je čekala da zamijeni onu iz Bastasa i da ponese iznemogla Vladimira Nazora. I dalje je pjesma omladinki pratila njegov trijumfalni put.

Spuštajući se velikim strminama prema Uni, tamo gdje se rječica Unac sastaje s Unom, dočepasmo se predveče toga dana (25. augusta) mjestanca *Martinbrod*. Ono leži na granici između Bosne i Like, ali još spada pod Bosnu. Tu rade brojni mlinovi. Veliki dio Like melje svoje žito u martinbrodskim mlinovima. Već davno nisam vidio toliko žita i brašna nagomilana na malom prostoru. Tu se ne osjeća oskudica kruha. Zanimalo me, kako posluju martinbrodski mlinovi, kako je s njihovom zaradom i ušuram.

„Nazor je došao kući . . .“ Oločac, augusta 1943

Evo, kako je: za meljavu žita oni uzimaju *šest posto* ušura, dakle od prilike jednako kao i ranije. Ali od ovoga postotka polovicu dobiva Narodno-oslobodilački odbor (30%) za svoje potrebe, odnosno za potrebe naše vojske. Na taj način crpi narodna vlast znatnu korist od rada martinbrodskih mlinova, kojih je ukupni kapacitet vrlo visok.

Zbog slabe telefonske veze nije nas, kako smo to očekivali, u Martinbrodu dočekao automobil. Došao je, i to jedan talijanski kamion, tek kasno u noći. Od Glavnog štaba NOV-a i PO-a Hrvatske dočekao nas je drug Bogdan Orešćanin.

U četiri sata ujutro (26. augusta) popeli smo se na kamion (Nazor u šofersku kabinu, mi ostali na platformu) natovarili tu sve naše stvari i krenuli put Otočca.

Sjajnog li osjećaja — voziti se nakon toliko vremena u automobilu! Juri kao sam davo. Ali u nečemu imaju naša donedavna šumska bespuća i marševi veliku prednost pred ovim cestama, kojima se mi tako veselimo. U šumi nema prašine! A sada, eto, za nepunih pola sata bili smo od prašine bijeli, cijelim su nas putem vijali pozadi oblaci prašine, na koju smo bili potpuno i zaboravili. No, što se mene tiče, nisam se zbog nje ljutio, kroz njene sam oblake uskoro ugledao poznate stijene *Učlebita*. Ta je prašina imala svojih posebnih čara.

Naš je kamion prošao kroz Donji Lapac, Udbinu i Korenicu. Spaljena zemlja, ali nepokorena!

Tu su, oko Donjeg Lapca, zimus bile velike borbe s Talijanima i četnicima. Dokle oko seže, do najmanjih zaselaka, svuda pusta garišta. Ali malo je koje mjesto tako temeljito uništeno i popaljeno kao Udbina. To je bilo krvavo ustaško uporište. Već prilično uništenu i bombama razrušenu Udbinu do kraja su spravili sa zemljom partizani prigodom svog povlačenja pred prošlim zimskim nadiranjem neprijatelja. Tu nema baš nijedne kuće cijele.

U Korenici još je nešto kuća ostalo čitavih, ali vrlo malo. Uzalud sam pogledom tražio kuću, gdje sam u jesen god. 1940. posjetio interniranog *Ognjena Pricu*. Sjetio sam se Ognjenova iznenađenja, kad me je ugledao na vratima svoga stana. Sa mnom je došla njemu u posjete Ljubica Filipović, koja se sada, ako je živa, nalazi u koncentracionom logoru u St. Gradiški. Šta je sve tada prohujalo Likom i Korenicom, rodnim mjestom Ognjenovim!

U toj Ognjenovoj Korenici, pred nekim polurazrušenim zgradama, okupljala se u času, kad je naš kamion naišao, jedna povećća grupa omladinki i omladinaca. Tu se održavala konferencija ličke omladine. Naš je kamion stao, da ukrca neke delegate, koji su se s konferencije vraćali kućama. Tu su nas dočekali i drugovi Žujović-Crni i Dedijer.

U Otočcu, novembra 1943.

Sjede: Duško Brkić, Andrija Hebrang, Dr. Milivoj Jambrišak (umro kod Jajca u novembru 1943.), Dr. Ivan Ribar, Dr. Ante Mandić, Dr. Pavle Gregorić, Oleg Mandić. Stoje: Dr. Mladen Iveković i Šime Balen.

Grupā omladinaca okupila se oko kamiona. Primjetili su u šoferskoj kabini Vladimira Nazora. Odjednom se zrakom prolome povici:

— Živio Vladimir Nazor, predsjednik ZAVNOH-a!...

Nazor je razdragan prišao omladini. Radost je sijala s lica zajapurene mladosti, radosno je Nazor mahao partizankom. Progovorio je nekoliko toplih riječi, što je omladina dočekala s još većim oduševljenjem.

Ugledavši Ribara omladinci su počeli klicati i njemu, AVNOJ-u, zatim Titu, NO vojsci, bratstvu Srba i Hrvata, Sovjetskom Savezu i t. d.

I ne bi bilo kraja oduševljenim poklicima i pjesmi, da se nismo žurili u Otočac, kamo smo, po programu, trebali stići oko podne.

Preko popaljenih Vrhovina, kuda prolazi pruga Zagreb—Split, a koja već mjesecima nije u prometu, dojurismo s priličnim zakašnjenjem u Otočac. Svečani doček bio je izostao, jer su drugovi iz Vrhovina propustili obavijestiti Otočac o prolazu našeg kamiona. Na taj smo se način iznenada pojavili u ličkoj prijestolnici zatekavši drugove posve nepripravne. Ali ipak, čim se kamion zaustavio pred kućom, koja je bila određena za Nazora, počeo se skupljati svijet.

— Nazor je došao — čuo se šapat.

Tu su Nazoru spontano priredene srdačne ovacije.

Zadovoljan i vedar Vladimir Nazor, predsjednik Zemaljskog antifašističkog vijeća narodnog oslobođenja Hrvatske, ušao je u svoju novu rezidenciju, pred čijim je vratima u stavu »mirno« stajao stasiti partizan, straža novog uglednog stanara.

Nazor je došao kući.

SADRŽAJ

Predgovor	5
---------------------	---

I. dio:

Iz koncentracionog logora k partizanima	9
---	---

II. dio:

U slobodnoj zemlji i početak IV. i V. neprijateljske ofenzive	29
---	----

III. dio:

Dnevnik	83
U Crnoj Gori	151
Kroz Bosnu i Sandžak	161
Opet u Crnoj Gori	179
U istočnoj Bosni	203
U centralnoj Bosni	285
U zapadnoj Bosni	311
U oslobođenoj Lici	335

Uredio: *Ladislav Zimbrek*
Korektori: *Lujó Šavor i dr. Josip Guglielmi*
Rukopis broj 40. — 21 $\frac{1}{2}$ tiskanih araka
Naklada 10.000 primjeraka
Predano u proizvodnju 27. IX. 1945.
Tiskanje dovršeno 17. XI. 1945.
Složeno i tiskano u tiskari Nakladnoga
zavoda Hrvatske, Zagreb, Frankopanska 26.

